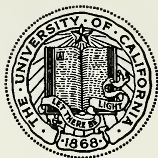

BUITEN HET GAREEL

THE LIBRARY
OF
THE UNIVERSITY
OF CALIFORNIA
LOS ANGELES

ANTIQUARIAAT
C.P.J. VAN DER PEET
N. SPIEGELSTRAAT 33-35
AMSTERDAM

BUITEN HET GAREEL

Eerste Druk: November 1940
Tweede Druk: November 1946

(-mevr.) SOEWARSIH DJOJOPOESPITO

Buiten het Gareel

INDONESISCHE ROMAN

MET EEN INLEIDING VAN

E. DU PERRON

TWEEDE DRUK

UITGEVERSMAATSCHAPPIJ W. DE HAAN N.V. - UTRECHT
UITGEVERIJ „VRIJ NEDERLAND", AMSTERDAM

Aan mijn kinderen
TINE, NIKE en IMMY.

PL
5089
D6485B8

INLEIDING

De heldin van het verhaal dat volgt, Soelastri, schrijft haar ervaringen in romanvorm op in het nederlands, aangeleerde taal voor de Soendanese die zij is, als een boek van haar in het soendaas door een uitgevershuis, dat zich bezighoudt met verspreiding van goede lektuur voor het volk, is geweigerd. Zonder de schrijfster van Buiten het Gareel, mevrouw Soewarsih Djojopoespito, volstrekt met haar heldin Soelastri te vereenzelvigen, mag ik hier toch wel onthullen dat haar boek onder dezelfde omstandigheden is ontstaan.

Een Indonesiër, die meent op dit ogenblik voor zijn volk te moeten schrijven, die zich daartoe in de eerste plaats voldoende „onderlegd" voelt, zal zich in de meeste gevallen voor de keus gesteld zien, dat te doen in een indonesiese taal of in het hollands. In het eerste geval heeft hij mee, dat hij westerse literaire vormen in het gewaad van een nieuwe taal kan steken, maar heel wat onbegrip onder het grotere publiek dat hij op deze wijze beoogt, bedreigt hem, want velen, onder zijn oudere landgenoten vooral, vragen zich met verbazing af wat hem ertoe bracht zulke onbelangrijke, triviale onderwerpen te behandelen als die waaraan het westers realisme sinds decenniën zijn aandacht wijdt. (De beschrijving van het bezwete lichaam van een oude landbouwer doet de belezen oudere Javaan eerst met schrik glimlachen, daarna de beschrijver als kinderachtig verwerpen: welke ernstige geest houdt zich met zoiets bezig?) In het tweede geval, zal hij, zelfs onder zijn landgenoten, alleen diè lezers vinden, die zelf reeds in voldoende mate met westerse kultuur werden behept, maar daartegenover staat, dat hij zich moet bedienen van een literaire taal die de zijne niet is, die het exkuus niet heeft van nog in wording te zijn (zoals het algemeen indonesies, de bahasa Indonesia, waarnaar men tans in de Nederlands-Oostindiese Archipel streeft), en die het voor hem verpletterende vergelijkingsmateriaal met zich brengt van hon-

derden geoefende mede-auteurs, tegen de achtergrond van een kleine maar geheel gevormde literatuur met een eigen traditie, waartegen hij voorshands slechts als exoties amateurtje zal afsteken. En dan nog: als hij zich dan maar Nederlander voelde. Maar hij zou geen Indonesiër zijn, wanneer hij, zelfs in het nederlands schrijvend, zich niet in de eerste plaats richtte tot zijn landgenoten.

Dit is ook de situatie waarin mevrouw Djojopoespito verkeert: het is voor haar tenslotte makkeliker zich van het nederlands te bedienen, de taal waarin het eerste begrip van „literatuur" tot haar kwam, waarin zij de eerste opstellen maakte waarvoor zij aanmoediging ontving; maar zij schrijft zeker niet in de eerste plaats voor nederlandse lezers. Dit wil niet zeggen dat de belangstelling van welwillende, van vriendschappelik voelende Nederlanders haar onwelkom zou zijn, integendeel. Maar voor haar, als voor zovele anderen, die nooit in Nederland waren, die de Nederlander voornamelik kennen in zijn koloniale verschijningsvormen, en daaronder lang niet altijd in zijn beste, lijkt de afstand van de ene mentaliteit naar de andere onoverbrugbaar, en het feit dat zij vele nederlandse boeken gelezen heeft, kan doorgaan voor pijnstillend middel, maar voor niet veel anders. De meeste Indonesiërs, en juist zij voor wie de westerse kultuur zich heeft doen gelden, zijn in hun geboorteland al heel slecht geplaatst om met diè Nederlanders te verkeren, in wie zij werkelik vrienden zouden hebben kunnen vinden.

Twee hoofdtema's vindt men in indonesiese romans van de laatste jaren: het huwelik tussen gelijken, de rol van de vrouw die in ieder opzicht, ook geestelik, de gezellin van haar man vermag te zijn, in tegenstelling tot het instrument van plezier en de verantwoordelike voor de huiselike orde die zij volgens oudere, al of niet islamitiese opvattingen nog steeds is[1] *— en de betekenis die het onderwijs heeft voor de bewustwording van de indonesiese volken. In zekere mate vallen deze twee tema's samen, omdat ook het groeiend bewustzijn van de indonesiese vrouw gevolg is van dit laatste. Zo is Buiten het Gareel, hoewel in het nederlands geschreven, een uiterst representatieve indonesiese roman van deze*

---

[1]) Ik verwijs in het bizonder hiervoor naar een opmerkelik overzicht door de jonge auteur Armijn Pané, gepubliceerd in de 1e jaargang van het tijdschrift *Bangoen.*

tijd, want deze beide punten worden er als levenskwesties in behandeld.

Het erop of eronder in het onderwijsvraagstuk, lijkt in dit boek zelfs het andere vraagstuk nog te overstemmen, en in zoverre betoont de schrijfster zich minder indonesiese vrouw dan nationaliste. Om zich te kunnen verplaatsen in deze wereld, waarin de honger naar het „intellektuele" voortkomt uit de meest sentimentele, de meest fysieke „strijd om het bestaan", waarin dergelijke versleten termen een geheel nieuwe en intense betekenis krijgen, zal de nederlandse lezer van 1940 zich moeite moeten getroosten. Binnen een literatuur, waarin een Vestdijk niet alleen mogelik werd, maar alweer als dekadent schijnt te moeten worden bestreden, kan het fantazie vereisen zich een wereld te denken, waarin de r-oo-s is r-oo-d werkelik nog zoiets is als een magiese spreuk die iemand uit de ene levenstoestand in de andere kan heffen. Het is de dageraad van het lager onderwijs, die men onder de indonesiese bevolking van „onze Oost," voor het overgrote deel immers nog steeds uit analfabeten bestaande, kan meemaken; en deze romantiese sfeer, gekompliceerder toch weer dan op het eerste gezicht lijkt, vindt men in dit boek met grote zuiverheid weergegeven.

Een indonesies „volksmenner", ir. Soekarno, die voor sommigen als de Lassalle verscheen van Indonesië, heeft deze dageraadsfeer zo nationaal gericht, dat zij nog romantieser werd naarmate zij politieker kleur kreeg. Het was de periode van de non-koöperatie, d.w.z. van de tijd waarin men de nederlandse hulp afwees om met eigen middelen, met eigen armoede en geestdrift, nationale scholen op te richten, de bloeitijd van de zogeheten wilde scholen. Op welke wijze deze, door indonesiese nationalisten weer, georganiseerd werden, de politieke bewustmaking daaraan verbonden, de bestrijding daarvan door het gezag, van al dergelijke simptomen zal men in deze roman een en ander bespeuren. Maar de hoofdzaak zit dieper, en de titel van het boek houdt daarmee verband: met de romantiek die sommige indonesiese studenten, aanstaande medici of juristen als in dit boek Soedarmo, hun studie, die hen vanzelf scheen voor te beschikken voor een ambtenaarsloopbaan in het nederlandse „gareel", opzettelik deed afbreken, om onderwijzer te spelen in de onzekere wereld van de wilde scholen.

Men vindt de figuur van Soekarno, met bescheiden vrouwelike toetsen, in dit boek afgebeeld, en moge dit portret op zichzelf wat bleek zijn, de invloed, door deze leider uitgeoefend in de speciale wereld waartoe Soedarmo en Soelastri behoren, is ongetwijfeld juist. De „grote tijd van Karno" wordt nu nog in deze wereld herdacht als de weggedreven storm van enthousiasme; Karno zelf is haast een legendariese figuur geworden; Soedarmo en Soelastri, buiten het gareel gebleven van het goevernement, zien zichzelf als alweer verouderde verschijnselen, als stukken drijfhout in enkele brakke plassen, die de oude golf achter zich liet.

Wat hen nu voort moet drijven, is hun eigen geestdrift, is de trouw aan de oude beginselen; maar zij zien zich ongeveer gevangen in een nieuw gareel: dat van de bizondere onderwijswereld waarvoor zij nu nog slechts in aanmerking komen. Het is de nagebleven sfeer van de oude romantiek, zonder gist, zonder zuurstof, waarin zij moeten gedijen, altans zich staande houden. Zij hebben ondervinding opgedaan, zij hebben krities leren zien, ontgoochelingen hebben de oude geestdrift vervangen, maar zij zien uit naar nieuwe vormen van leven, die immers onweerhoudbaar zijn, en zij trachten zichzelf, in hun oude ideeën en in de herinnering aan het perspektief dat Karno eens opende, trouw te blijven.

In menig opzicht is Soedarmo meer de held van dit boek dan Soelastri. De vrouwenfiguur, Soelastri, is tegelijk sentimenteel en krities, d.w.z. meer van binnenuit, gezien; men voelt de intensiteit waarmee zij er naar streeft de waardige strijdkameraad van haar man te zijn, maar ook de tekortkomingen die haar voortdurend bedreigen. Hoe sentimenteel zij vaak ook durft zijn, mevrouw Djojopoespito is vooral een eerlik, een bijna westers eerlik opmerkster; op rustige wijze krities, en van een onnadrukkelike, typiesvrouwelike humor in haar opmerkingsgave. Ziet Soelastri haar kameraden en lotgenoten met een krities oog, zij doet het vaak ook zichzelf, en de effen toon waarop de aaneenschakeling van haar herinneringen en ervaringen verhaald wordt, is wellicht het meest indonesiese, het meest „oosterse" in dit boek; het is geen heldin, die hier aan het woord is, geen hartstochtelike revolutionaire, het is een vrouw die — evenals een westerse zuster het had kunnen doen — haar rol vervult in het moeilike leven dat de haren zich gekozen hebben, met veel fermheid tenslotte, maar niet zonder vermoeienis, zonder besef van wat ervoor opgeofferd

en verspild werd, keer op keer, en hierin tenslotte meer menselik dan vrouwelik.
Het is om deze eigenschappen, dat ik niet aarzel dit boek, bij de nederlandse lezers in Nederland vooral, in te leiden. Indonesiërs en Nederlanders in Indië zullen er zonder enige hulp een eigen oordeel over hebben; zij het dan een eigen oordeel dat in verreweg de meeste gevallen zal bepaald worden door de eigen maatschappelike situatie. Dat de roman als roman weinig „dramatiese spanning" vertoont, is duidelik; dat het boek als literatuur gemakkelik zwak genoemd kan worden ook. Misschien zou men moeten zeggen, dat het in de eerste plaats gelden wil als rapport, als dokument; maar dit lijkt mij, op het ogenblik van het zo te formuleren, volstrekt onbillik; er is daarvoor een te goed gerealiseerde menselike zuiverheid in het boek, en autentieke toon, niet als getuigenis alleen, maar juist psychologies, die opgemerkt verdient te worden en onder de kwaliteiten ervan erkend.
De omstandigheid dat dit boek de eerste roman is, in het nederlands door een Indonesiese geschreven, laat ik dan nog niet gelden; op zichzelf is dit trouwens meer kurieus dan verdienstelik. Voor zover mij bekend, gaan als ouderen op dit terrein alleen Kartini en Noto Soeroto aan mevrouw Djojopoespito vooraf, en hoewel de tweede zich, door zijn schrijven van verzen, aan een vergelijking onttrekt, zal de eerste misschien, door een tenslotte toch nog vrij toevallige samenloop van omstandigheden, als schrijvende zuster met haar vergeleken worden. Maar ook deze vergelijking gaat slecht op, tenzij men haar maakt voornamelik op sociologiese gronden, om aan te tonen hoezeer het westerse onderwijs sinds de dagen van Kartini in Indië heeft voortgewerkt. De oudere regentsdochter had iets van een fenomeen, mevrouw Djojopoespito, onderwijzeres als haar Soelastri, is een indonesiese vrouw tussen vele. En zij is moderner dan Kartini ook, in de wijze alleen al waarop zij haar gevoelens formuleert; ondanks de sentimentaliteit waarvan haar hoofdpersoon voldoende blijken geeft, is haar toon als geheel veel soberder, en het is Kartini die, in haar lyriese ontboezemingen altans, de meest „literaire" is van de twee, hoewel zij brieven schreef en mevrouw Djojopoespito hier optreedt als romancière. In haar lyriese ontboezemingen is Kartini, hoezeer Javaanse wat gevoel betreft, voor de niet-gewaarschuwde nederlandse lezer van 1940 vaak ontstellend Hollandse-

Lelie-achtig, door de voorbeelden, die zij zich blijkbaar koos, door haar vokabulair van hollandse-dame-in-nood; als men de grote betekenis van Kartini's figuur (als mijlpaal, als baanbreekster) niet in aanmerking neemt, is haar gepubliceerde proza voor ons alleen nog maar van waarde in de zakelikste, de meest-eenvoudig beschrijvende momenten.
Het is of mevrouw Djojopoespito, onbewust misschien, van deze les heeft geprofiteerd: haar soberheid, die vaak zo dokumentair aandoet, is haar grootste kans om later als nauweliks verouderd herlezen te worden. Dat ook dit boek overigens eens vooral gelden zal als getuigenis uit een bepaalde periode, lijdt geen twijfel: de tijden veranderen snel tegenwoordig, ook in „tropies Nederland." Het politieke element in deze roman zal dan bijkomstig zijn, zoals het mij nu reeds grotendeels bijkomstig voorkomt — bijkomstig, juist omdat een zeker politiek bewustzijn onontkoombaar is voor ieder bewust Indonesiër. En ook dat is dan eenvoudig gevolg van het westers onderwijs, zoals dat door het nederlands gezag zelf aan de „inheemse onderdanen" werd toebedeeld; en hoezeer men tegenwoordig ook door het verbieden van gevaarlik geachte lektuur tracht te herstellen wat men voor een groot deel zelf op zijn verantwoording heeft, het lijkt een onjuist beginsel dat men de Indonesiërs ervoor straffen zou: dat de ene hand hen kastijden zou, omdat zij aanvaardden wat de andere hun gaf.
Zoals deze roman vóór ons ligt, is hij een voortbrengsel van westerse kultuur, van westers onderwijs altans, onder de inheemse onderdanen van Nederland in Indië; het uiteraard eenzijdige, maar ook daarom zo eerlike getuigenis dat hier gegeven werd, is m.i. moeilik gevaarlik te achten. Bestaande nationalistiese gevoelens worden erin erkend en vastgelegd, een enkele pijnlike wrijving met de lagere vormen van het gezag, naar waarheid maar ook met beheersing, beschreven. Onruststokende uitingen zal een onbevooroordeeld lezer er niet in aantreffen. Misschien kan het zelfs dienen tot dat „beter begrip tussen blank en bruin", dat de vriendeliksten van beide zijden op hun programma zetten.

E. DU PERRON

I.

Het was een voldongen feit, dat haar manuscript was teruggestuurd. De hoop op de uitgave ervan, de gedachte haar werk in een vaste vorm gegoten te zien, had haar gedurende twee volle jaren vastgehouden. Nu was die hoop verdwenen en dit te beseffen deed haar pijn. Blad voor blad ging Soelastri het manuscript door, herkende haar eigen schrift en dacht aan zoveel herinneringen, die eraan verbonden waren: het ontstaan ervan, de inkt en het papier die ze van haar laatste centen had gekocht. Ze dacht aan de uren van nachtelijke arbeid, wanneer zij en haar man elkaar aflosten bij het overschrijven; dan het verzenden; de verzendkosten natuurlijk weer met moeite van hun armoe afgehouden. Ze waren toen zo arm.. Ach, waartoe die herinneringen? Te pijnlijk en beschamend.

Zij streek zich over het voorhoofd en kon zich niet losmaken van haar gedachten.

„Het is om te huilen. Ik voel me als geslagen. Dit nu is een keerpunt in mijn leven. Nu niet meer weifelen tussen Soendaas en Nederlands. Het is een feit geworden, dat juist zij die ik liefheb me hebben afgestoten, mij dit wanhopige gevoel bezorgd hebben van voor niets te hebben gewerkt. En toch, ik kan niet geloven dat mijn werk zo slecht is. Ik dacht lering te geven, maar dat bleek juist niet waar te zijn. Ik liet mijn hart en gevoel spreken. Is het dan verkeerd te voelen?"

Soelastri fronste haar wenkbrauwen en dwong opwellende tranen terug.

„Wat gek, dat ik nú opeens mezelf duidelijk zie. Lastri, je bent dom. Beeld je niets in. Je hebt niet de minste intelligentie. Je hebt alles verprutst."

„Toch doe ik nog een poging," ging zij in zichzelf door. „Het is ironie. Ik schrijf voor mijn plezier en niet voor iemand."

Zij glimlachte bitter, rilde even, alsof ze een afschuwelijk gevoel

van zich af wilde schudden en sloot haar ogen om zichzelf niet zo te zien, niet zo, dat haar gelaatsspieren erbij vertrokken en ze het bloed naar haar voorhoofd voelde stijgen. Ze trachtte het weeë gevoel weg te dringen, maar telkens kwam het heftiger in haar op. Toen stapte ze kordaat naar de achterdeur en ging in de opening staan. De sterren stonden aan de blauwe hemel en ze dacht: „Hoe klaar fonkelen ze! Hoe stil en veelzeggend is hun glans."
Het was, alsof ze de sterren hoorde ademen, zo rein en veelbetekenend was hun blik. En de wolken dreven voorbij met goud aan hun onzichtbare randen. Soelastri ging op een bank op de zijgalerij zitten en tuurde met smekende blik omhoog, alsof de sterren, die daar hun verre glimlach behielden, haar kwelling konden verlichten. Zij verbeeldde zich dat ze tot haar zeiden in hun zwijgende taal: „Wij weten wat je voelt. Je bent terneergeslagen en ijdel. Uit dit oneindige blauw kijken we medelijdend op je neer en we lachen om het nietige verdriet van de mens. Jullie zijn zo klein, zo besloten in je grieven. Begrijp je niet waarom wij op avonden als deze bij millioenen te voorschijn komen en over jullie heen schijnen en onze stralen verspillen om de duisternis te verlichten? Alles is aan jullie verspild, want jullie blijven dwazen."
Het was alsof de sterren giechelden en van glans verschoten. Schaamde Soelastri zich dan werkelijk, haar werk afgekeurd te zien? Voelde ze het als een vernedering? Neen, ze was woedend en voelde zich kapot.
„Sterren", — het was of ze haar eigen hart hoorde — „breng me de herinneringen terug, die je zo lang hebt vastgehouden. Mijn manuscript is teruggestuurd. Ze hebben het niet mooi gevonden. Ze vonden het zelfs dwaas, denk ik."
De sterren glansden voort met reine gezichtjes tegen de smetteloze hemel. Herinneringen stormden aan, dwaas en dartel, buitelend over elkaar, en glimlachten liefelijk of deden Soelastri's adem van ontroering stokken.
„Weet je nog?" fluisterden ze. „Weet je nog, dat...."
Soelastri werd onrustig, stond op en liep heen en weer op het zijgalerijtje. Ze hield haar handen op de rug en keek naar haar man, die bij het hek stond te roken. Hij blies de rookwolkjes onverschillig omhoog, maar scheen plotseling haar blik op zijn rug te voelen en wendde zich om.
„Nu valt er niets meer te verwachten."

Hij zei het op een nietszeggende toon. Ze keek boos, schrok er zelf van, sloeg haar ogen neer.
„Hij weet het niet," suisde het in haar oor, „hoe ik me voel, verpletterd."
„Lastri", — Soedarmo's stem klonk als van heel ver, — „vind je het zó erg, dat je manuscript is teruggestuurd? Het is toch niet meer dan natuurlijk, waar *Balai Poestaka*[1]) enkel lectuur wil voor het volk. Hoe moet zo'n boek dan zijn geschreven? Nuttig, dat wil zeggen vol lering, in een goede vorm gegoten en dan nog.... boeiend. Je roman nu geeft niet veel nuttigs, is niet traditioneel aangekleed, dus niet van een goede vorm, en tenslotte, hij is niet boeiend, omdat hij niet beantwoordt aan de kinderlijke fantasie van de desa-onderwijzer. Ik zou zeggen, schrijf in welke taal je maar wil. Hoogstens zal het Soendaas later nog bestaan als dialect. En dan, het gaat tenslotte immers niet om de taal maar om wat je te zeggen hebt. Schrijf, als je er zin in hebt. Het doet er niet toe, hoe."
Soelastri antwoordde stug:
„Ik kàn me niet neerleggen bij het oordeel van die mensen. Ik weet hoe ik er voor geploeterd heb. *Ik* voel, *ik* besef...."
Zij legde veel klem op haar woorden, maakte de zin niet af, drukte haar nagels in de handpalm, eindigde met zich op de lippen te bijten.
„Wat?"
Soedarmo stak achteloos zijn linkerhand in zijn broekzak, keek haar vorsend aan, knikte dan enige malen. Hij begreep de grief van zijn vrouw niet helemaal. Voor hem was het een uitgemaakte zaak, dat de uitspraak van die beoordelaars niet als ernstig moest worden gekwalificeerd, maar als nul. Voor hem deed het niets af aan haar werk, al kon hij er zelf geen oordeel over vellen. Hij was er diep van overtuigd, dat haar talent beminnelijk moest zijn; hij had een onbegrensd en onberedeneerd vertrouwen in zijn vrouw, in haar vermogens althans, hoewel hij op sommige punten moest toegeven, dat ze ergerlijk kon zijn en weinig helder van begrip. Ook nu weer met haar sentimentaliteit. Waarom moest je er verslagen onder zijn, terwijl het toch voor de hand lag, dat de algemene kritiek minder is dan niets, tenzij misschien honderd

[1]) *Balai Poestaka,* letterlijk Boekhuis: Kantoor voor de Volkslectuur.

jaar na de dood van den schrijver — en dan nog! Samen hadden ze het er te voren over gehad, of het niet beter was terug te keren tot je eigen taal. Tenslotte zou het Nederlands je toch altijd vreemd blijven en bovendien Indonesische geestesproducten in die taal geschreven, zouden slechts van betrekkelijke waarde kunnen zijn, terwijl die in je eigen taal een langer leven konden hebben. Je zou je taal erdoor verrijken en tegelijk een bijdrage aan de literatuur geven. De theorie was prachtig, maar de werkelijkheid....

„Dar, dit is een keerpunt in mijn leven. Ik heb afgedaan met het Soendaas."

„Doe wat je hart je ingeeft. Soms spreekt de intuïtie beter dan het scherpste intellect."

Ze gingen zwijgend op de bank zitten. Het boompje in de hoek van hun tuintje wierp zijn matte schaduw op het nog korte gras, dat, zodra de eerste buien gevallen waren, welig zou opschieten en een schuilplaats bieden aan slangen en hagedissen. De pisangbomen met hun vette stammen hieven hun bladeren naar het sterrelicht en wuifden ermee, langzaam, langzaam, goedmoedig. De hemel leek intenser blauw en de sterren waren als tandjongbloesems, fris van dauw. Vanuit het huis van de buren klonk door de radio een enerverend liedje, navrant en schel, de stemming verstorend, waarin zij verkeerden.

Es lilin mah, agan, kalapa moeda,
Dibantoenna, agan, didorong-dorong....

„Luister", zei Soedarmo. „Net zo verward en hysterisch als dat liedje is het leven. Ieder leeft voor zijn eigen plezier. Promotie! Volksraad! Sparen! Ach, in Karno's tijd zouden dezelfde mensen, die nu smadelijk op ons neerzien, zich gelukkig hebben geacht ons tot hun vrienden te tellen. Nu zijn ze o zo blij niet door die slechte Karno verleid te zijn hun werk te verlaten en smalen wat op ons. Ze weten dat ze nu alles kunnen zeggen. Intellectueel zijn wij hun meerderen, materieel horen we bij deze kleine luiden, bij de mensen van deze kleine gang. Ik erger me dagelijks eraan. En te weten, dat we als drenkelingen zijn. We staan niet meer op onze voeten. Er komt misschien een tijd, dat we door hen doodgeknuppeld worden. Waarde heeft nu alleen nog maar wat nuttig is. Al het andere is ballast, hoogstens goed om als werktuig gebruikt te worden."

Hij zweeg. Traag antwoordde Soelastri:
„Je hebt gelijk. Waarde heeft alleen het geld. De rijken zijn goed, zijn boven elke kritiek verheven. De oude mensen zeggen, dat ze vergolden worden naar hun daden; daarom moeten rijken wel goed zijn en armen, zoals wij, slecht."
Zij streek hem over zijn schouder, een gebaar waarmee ze karig was. „Herinner je je de brief van Marti? Ik geloof niet, neen, ik kan er niet in berusten, dit leven te moeten leiden: eten, slapen, kinderen verwekken. Als het leven dàt was, dan is het niet de moeite waard geleefd te worden. Dan zouden we net zo goed Papoea's kunnen zijn." Soedarmo lachte sarcastisch en vervolgde: „Zelfs moederliefde wordt nu gemeten naar het geld dat aan de familie gestuurd wordt. En aangezien we in dàt geval.... Weet je nog, toen je ziek lag...."
„Stil!" Soelastri viel hem in de rede. Een onuitsprekelijke pijn trok door haar hart. „Daar niet van, Dar. Stil."
Weer legde ze haar arm om zijn schouders, maar keek hem aan met zo'n doordringende blik, dat hij langzaam zijn hoofd afwendde. „Het zijn dingen, die voorbij zijn. We moeten dit leven weten te dragen. Misschien groeien we er door. Elk leven heeft zijn bedoeling, niets is zonder grond. We zullen nog stijgen, Dar. Herinner jij je, wat je oom zei? Hij was helderziend en hij heeft het ons gezegd. Gek, ik geloof erin. Het verzoent me met alles. Alleen, soms voel ik de eenzaamheid sterker worden. Als de kinderen er eens niet waren. Maar ach, ieder blijft toch eenzaam. Ik ben het meer dan jij. En toch wil ieder die beslotenheid ontvluchten."
„Dat is menselijk, Lastri. Hoe rijper je bent, hoe eenzamer je je voelt. We kunnen ons niet oplossen in een ander."
„Innerlijk zijn ook wij eenzaam. Ik houd van jou, Dar, maar soms is het, of we vreemd zijn voor elkaar, of jij en ik niet bij machte zijn een muur van onbekendheid te doorbreken. De liefde zelfs is dus niet toereikend om ons als één wezen te doen voelen. We zijn individualisten. Toch zou je de ergste ellende kunnen dragen, als er maar sfeer was om je heen. Sfeer."
Soelastri zuchtte. Ze voelde de kilte van de avondwind. Een geur van kemoening kwam aangegolfd. Ze snoof die op, opeens intens genietend en keek naar de ruige boom, die de sneeuwwitte bloesems van een late bloei zo liet geuren. De radio was verstomd; stil werd het op straat. Een enkele fietslantaarn gloeide in het donker

op, verdween. Van een vreemde bekoring waren de donkere, verveloze huizen, als hadden ze voor de nacht een toverkleed van schaduw en gedempte lichten aangetrokken. Geheimzinnig omfloerst brandden de lampen, en het was of je de mensen in hun slaap hoorde ademen. Zij stond van de bank op, rekte zich uit, leunde tegen de houten wand van hun huis. Soedarmo's sigaret was opgerookt, hij stak een nieuwe op. De vlam van de lucifer flakkerde, verlichtte voor een seconde zijn gezicht. Het was mager, doorgroefd, van een markante vastberadenheid in de scherpe kaken, maar zijn lippen waren vrouwelijk, zijn wenkbrauwen nauwelijks geaccentueerd.

„Wat lijkt hij plotseling oud, mijn man", dacht Soelastri. Ze hoorde hem de draad van hun gesprek weer opvatten, met iets van drift nu: „Wie heeft nog tijd om te denken? Niemand. Men marcheert in uniform en gaat zich masochistisch te buiten aan wandelmarsen. Men wil in alles volkomen gelijk zijn aan een ander. Massa, horde, kudde. Originaliteit wordt veroordeeld. En zo verwijderen we ons nog meer van de vrijheid."

„Ach wat, vrijheid! Wie is werkelijk vrij? . . . Maar neen," corrigeerde Soelastri zichzelf. „Neen, zo worden we Boeddha's. En we zijn er nog verre van, ons de weelde van wijsgerige bezinning te kunnen veroorloven. Ik neem mijn woorden terug. We moeten onszelf niet vrijpleiten van werkeloos toezien. Heus, wij zijn toeschouwers, wat ze boekenwurmen noemen. De practici, de mensen van de daad, vinden dat onze kennis in het museum thuishoort; ze vinden ons voor niets geschikt. De jongeren daarentegen putten hun krachten uit in feestjes, sport en plezier maken. Zal deze generatie dan gedoemd zijn tot dit frivole vlinderleven? Ik weet het niet. Iets waarschuwt mij, dat we als los in de lucht zweven. Contact met het volk? Neen. Gerespecteerd door de kliek van rustige ambtenaren? Neen. Ach, ik weet niet wat onze toekomst brengen zal."

„We voelen ons versplinterd, Las. Dàt is de zaak. Wantrouwig staan we tegenover elkaar. Niemand heeft moed. Was er maar een, die de durf had . . . maar niet iedere dag wordt een leider geboren. Of is hij er al en is hij zijn bestemming misschien misgelopen?"

„En dan te denken, dat die Marti tegen alle tijdstromingen in wil oproeien. Ze wordt er juist door meegesleurd. Bourgeoise is ze nu, op en top. Bourgeoise. Ze teert op haar oude roem, net als een

oude toneelspeelster zou doen, die haar jeugdportretten bekijkt en ervan geniet en telkens haar successen ophaalt voor bezoekers. Het is jammer. Ze is haar omgeving niet ontgroeid. En te denken, dat ze eens met haar overtuiging anderen kon meeslepen. Nu is ze ook reëel. O, ik háat dat woord! Reëel is het niets te willen missen voor iets goeds. Reëel is het een ander uit te schelden voor dwaas, omdat die geen cent meer over heeft in huis, of omdat die uit liefde is getrouwd, of...."

Soelastri trok haar bovenlip op en barstte in lachen uit.

„Vermakelijk is dat! Ieder is nu „ziel" en probeert zich „geest" te kopen!"

Ze lachte opnieuw, want ze dacht nu aan haar collega, die er trots op was, in haar Soendaas Hollandse woordjes te mengen, maar op zo'n erbarmelijke manier, dat haar leerlingen erom ginnegapten. Ze kon met genot over de ontrouw van haar man vertellen. Dan ging ze breeduit zitten, giechelde bij de mooiste passages achter haar poezelige hand, die ze dan voor haar mond bracht en verklaarde met zekere nadruk dat ze hem haatte. Maar telkens wist ze het gesprek weer op hem te brengen en ze leefde op in haar herinneringen, die ze voor pijnlijk en ergerlijk deed doorgaan. Maar wat het was, dat haar deed blozen en genoeglijk lachen, begreep Soelastri niet recht, want zij zou nooit zo willen uitweiden over scheiding en ontrouw. Zij zou er het liefst over zwijgen; haar collega echter schepte er vermaak in te vertellen, dat „hij" nu bij zijn jonge vrouw in alles verwaarloosd werd en zelfs huishoudelijke bezigheden moest verrichten.

„Dit is haar tijd," dacht Soelastri. „De mensen denken nu alleen aan sparen, aan zuinig zijn om van het leven te genieten. Zelfs ik ben niet meer, die ik vroeger was. Kan men de tijd ontlopen?"

Ze volgde haar gedachten en merkte niet, dat het killer was geworden. Soedarmo kwam op zijn beurt van de bank en tikte haar op de schouder.

„Kom," zei hij, „het is al laat."

Een klok sloeg elf uur. Ze gingen naar binnen, sloten de voordeur voor de nacht.

De slaapkamer, waarin het tweepersoonsbed bijna precies paste, ontving zijn licht van het aangrenzende vertrek, waar de kinderen sliepen. De biliken wand tussen de twee vertrekken was niet helemaal tot de lage zoldering opgetrokken, liet een strook vrij, waar-

langs het licht ongehinderd binnen kon. In deze kamer heerste altijd een halfduister, zelfs bij dag, aangezien er geen raam was. In bed trok Soelastri de deken over zich heen en schoof dichter naar haar man toe. Hij lag alweer te roken en blies wolkjes naar de bedhemel omhoog. Van het begin van hun huwelijk af had Soelastri zich niet kunnen wennen aan deze prozaïsche gewoonte van in bed te roken. 's Morgens bij het opstaan, voelde ze een physieke afkeer als zij de sigarettenstompjes voor het bed zag en de as als grijze vlekjes op de grond. Maar in de stemming waarin ze nu verkeerde, schiepen de rookwolkjes een atmosfeer van innigheid, van saamhorigheid in alle dingen. Soedarmo merkte niet, dat zijn vrouw van terzijde naar hem keek. Hij schrok op, toen ze zacht haar hand over zijn ogen lei. Hij duwde de hand van zich af en zei, onwillekeurig norser dan hij het bedoeld had:
„Wees niet zo kinderachtig."
„Waar denk je aan?" vroeg ze.
„Ach, aan je manuscript. Ik had gisteravond, toen je me het papiertje van de post gaf, zo'n stille hoop dat het iets anders zou zijn. Ik vermoedde deze teleurstelling wel, maar ik trachtte mijn hart tegen te spreken. Het is zo menselijk te blijven hopen en het toch andersom te voelen. Heb jij ook zo'n gevoel gehad?"
Soelastri trok haar wenkbrauwen samen, probeerde haar gevoelens van de vorige dag te intensiveren, en zei dan beslist:
„Neen. Iets waarschuwde me, dat het dit zou zijn. Ik heb niet kunnen slapen, ik had het warm en was onrustig."
„Het was daarom toch niet. Dat jok je, Las."
Soedarmo keek haar aan en kneep zijn ene oog olijk dicht. Ze bloosde en verborg haar gezicht in het kussen, keerde zich van hem af, innerlijk kwaad, omdat hij weer de stemming moest bederven.
„Ik plaag je maar." Hij trok haar aan het haar, zei fluisterend iets in haar oor. Ze werd vertederd, en vervolgde ietwat pruilend haar verhaal:
„Wees niet zo flauw. Natuurlijk was het daarom. Ik probeerde toen mijn gedachten af te leiden door een boek te lezen. Maar alles gleed zonder één emotie te wekken van me af. En het was juist zo'n schitterend boek. 's Morgens had ik een leeg gevoel in mij, alsof ik binnenste buiten was gekeerd. Ik zag alle mensen als door een mist, kon maar vaag hun gezichten onderscheiden. Ik

glimlachte waarachtig om de domheden van de kinderen en anders doe ik dat nooit. En die inwendige stem hamerde in mijn hersens: je manuscript is teruggestuurd. Toen ik het eindelijk om negen uur in mijn handen had, bekeek ik het met een onnatuurlijke rust en zo'n wrange nasmaak van verbittering. Toen drong het zich heftig aan mijn bewustzijn op: je hebt voor niets gewerkt. En toen dacht ik, dat ik maar zou berusten, ik was òp van moeheid." Ze zweeg, door haar eigen woorden ontroerd. Soedarmo hoorde nog het trillen van haar stem na.
„Lieve Lastri," dacht hij teeder. „Je staat op de drempel van het leven. Voor jou is een teleurstelling zo zwaar te dragen. En toch houd je je flink. Het is goed zo. Jouw tijd zal nog wel komen. Voor mij is alles al voorbij — al voorbij."
Zijn eigen gevoel van verlatenheid deed hem haar troostend met zijn arm omvatten. Hij drukte zijn hoofd aan haar schouder en onderging de warmte van haar lichaam als een verlossing.
„Kon een mens maar altijd heldhaftig blijven," dacht hij. Er waren ogenblikken, dat je als een kind zou willen huilen, intens genietend van je onbeheerste tranen. En die zwakte zou weldadig zijn, weldadig en vertroostend.
Soelastri verroerde zich niet. Ze zei slechts fluisterend en haar stem klonk voor hem zo zacht als een huivering:
„Dar, weet je nog, hoe wij om beurten het manuscript overschreven? Je begreep soms niet eens, wat je schreef, je spelde de woorden en vroeg me telkens de betekenis ervan, tot ik kregelig werd en je alleen liet. Toen je moe was, ging je op de divan slapen. Dan werd het mijn beurt. Je trok de deken strak om je heen, want het was kil en de wind kwam door alle reten binnen. Bij het schrijven zag ik de letters nauwelijks, zo verlangend was ik ermee klaar te zijn. Sommige zinnen zelfs schreef ik uit het hoofd neer. Ik voelde voortdurend de tocht en mijn voeten waren koud. Ten einde raad vouwde ik ze onder mij, en ik keek telkens in de lamp om maar niet in slaap te vallen. Ik schreef en schreef. Dàt gaat me zo aan het hart, dat al dat werk tot niets heeft geleid. En om wakker te blijven, kwam ik dan ook telkens bij je zitten. Je sliep zo rustig, het was voor mij een verlichting iemand in die stilte te horen ademhalen. Ik was ook een beetje bang, ofschoon ik met mijn verstand niet aan spoken wilde geloven. Maar dieper in de nacht werd mijn vrees me te machtig, dan kroop ik bij jou onder de

deken, kneep mijn ogen dicht en probeerde mijn bonzend hart te sussen. Zoveel dingen hebben we samen doorgemaakt,. . . . zoveel dingen. Zou je nu van mij nog kunnen scheiden?"
Vaster omknelde zijn arm haar lichaam en hij voelde het kloppen van haar hart. Als een zucht streek haar adem langs hem heen. Hij realiseerde plotseling wat het zou zijn, haar eens te moeten missen. „Ik herinner me alles, Tri. Zeg nooit, dat ik het vergeten kan. In die tijd besefte ik pas, wat liefde was."
Ze antwoordde haast onhoorbaar:
„Het leven heeft ons alles naar waarde leren schatten. Vriendschap, liefde. Misschien was het beter zo. De geheime bedoeling van alles kunnen we toch niet ontkennen."
Hun weemoedige stemming hield aan, leek verankerd in het verleden. Nu kwamen ze opdagen, de spottende herinneringen met soms verdwaasde gezichten. Elk verzonken in eigen gedachten lagen Soedarmo en Soelastri zwijgend naast elkaar. Buiten klepperde de nachtwaker met zijn bamboe's. Een djamboe bonsde op het zinken dak. Een nachtuil riep klagend en huiveringwekkend in de stilte. Nu bloeiden de sterren daarboven, tot de ochtend ze beschaamd zou doen verbleken. Tik, tak, tik, tak, onverstoorbaar, regelmatig tikte het zilveren horloge aan de wand.
Soedarmo lag op zijn zijde, met zijn arm over zijn hoofd, hij moest nu wel slapen. Zacht schoof Soelastri de deken van zich af, gleed voorzichtig over zijn gestrekte benen uit het bed. Ze deed de klamboe weer dicht met een gebaar als van een moeder bij het bed van haar kind. Even stond ze bij de deur te luisteren, dan ging ze onhoorbaar naar buiten. Ze moest die herinneringen vastleggen, nu, dadelijk, anders waren ze weer vervlogen.
„Herinneringen, kom," zei ze fluisterend over het nog onbeschreven blad heen. Ze drukte haar handen tegen haar borst, steunde dan weer losjes haar gebogen hoofd.
„Inspiratie, kom. Neen, neen, mijn leven zelf moet de inspiratie zijn. Ik herinner me alleen maar, ik moet me herinneren."
Het was of plotseling alle vage beelden klaar werden, alsof de herinneringen daar stonden, met een glans over hun ontroerde gelaten.
„Ik schrijf je op", fluisterde Soelastri. „Vergeef mij, als ik je te liefelijk heb gewenst . . . of te dwaas. Vergeef mij, als ik je heb gebeden nooit meer van mij weg te gaan."

Het blad papier ving de trillende schaduw van haar nu haastig schrijvende hand. De letters vormden zich tot woorden, tot zinnen die de herinneringen trachtten op te sluiten in hun eindeloze rijen. Ze voelde de tijd die omging niet meer, noch de moeheid in haar leden. Die nacht begon ze aan nieuwe bladzijden, die het afgekeurde manuscript moesten vervangen, die haar revanche moesten worden.

II

Het was in 1933, dat Soelastri haar nieuw tehuis betrad. De weinige meubels van haar meisjeshuishouden had ze van Poerwakarta naar Bandoeng meegenomen, want aan nieuwe zou ze voorlopig niet kunnen denken. Wat het leven haar zou brengen wist ze niet, maar een vaag besef van zorgen en geldgebrek in de toekomst waarschuwde haar, dat zij zich spoedig op het nieuwe leven moest instellen. Er was een onbewuste trots in haar om haar mans armoede te moeten delen, een trots, die haar verhief boven anderen, boven allen die uit verstandelijke overwegingen hun levens hadden verbonden. Ze voelde er zich gelukkig om en haalde haar schouders op voor alle andere dingen; ze lachte geringschattend als men haar erop wees, dat het werkelijke leven andere eisen zou stellen en dat het niet zo maar ging conventionele waarden over het hoofd te zien.

„Maar Soedarmo werkt voor het nationaal belang. Ik zou me schamen niet samen met hem alles door te maken", verdedigde ze zich en verder lette ze er niet op, dat vader, oom en zuster zich over haar toekomst bezorgd maakten.

„Laat Soedarmo vrij het huis naar zijn smaak inrichten, maar laat om hèm je werk niet los. Over een jaar of twee staan jullie op straat, als je aan die *Pergoeroean Kebangsaän* [1]) gaat werken. Je weet, dat Soedarmo geen leider is, al beeldt hij zich dat wel eens in. Idealen mag je hebben, maar natuurlijk moet alles stroken met de werkelijkheid. En als je alles kwijt bent, moeten wij voor jullie zorgen."

Haar verstandige zwager had het gezegd met de volste overtuiging en het eind was natuurlijk geweest, dat Soelastri juist het tegenovergestelde deed.

Nietwaar, ze had hem lief, dan was ook alles klaar en helder. Bovendien gold het in die tijd voor heldhaftig om goedbetaalde be-

---

[1]) *Pergoeroean Kebangsaän,* nationaal onderwijs.

trekkingen te verlaten en zich geheel aan het nationaal onderwijs te geven of aan verenigingszaken, die toch alle krachten van je eisten. Soekarno's geest bezielde de jongeren en velen namen ontslag, en zij die nog in Gouvernementsdienst bleven, verontschuldigden zich met het stereotiepe gezegde:
„Ja, we zijn gedwongen *kaoem boeroeh*[1]) te blijven, maar als het anders kon..." De tijd zou leren, dat dit gezegde later werd: „Goddank, we zijn kaoem boeroeh gebleven."
Duizend en één redenen hadden Soelastri's zwager genoodzaakt in de dienst te blijven. Soelastri en Soedarmo's vrienden gnuifden erom en Martilah, Soelastri's zuster, voelde zich belachelijk en sprak des te vuriger tegen de leden van haar vrouwenvereniging. Het was een rare tijd; politieke huwelijken werden gesloten tussen mensen, die in normale tijden elkaar wellicht nooit zouden zien; adeldom en titels werden verwaarloosd. Men was broer of zuster voor elkaar, zodat de bediende het recht had voor zich die aanspreektitel op te eisen. En daar zou niemand iets tegen doen, waar Karno zelf zo broederlijk met zijn bediende om kon gaan. En wat iemands waarde betrof.... wie dapper op het podium sprak, was heldin of held. Men koos zorgvuldig tot gade zulke heldinnen, Srikandi's en geen Soembadra's[2]), die van een burgerlijke sfeer doortrokken waren. Het was dus niet verwonderlijk, dat Soelastri Soedarmo gekozen had en dat Marti in een ander milieu was overgegaan. Het had zijn voordelen, terwijl de nadelen miniem te noemen waren. Men was nog jong en behoefde geen andere mensen in het leven dan elkaar.
Soedarmo was op Bandoeng directeur van een *Pergoeroean Kebangsaän*-school, die, uit een lagere school en een Mulo bestaande, in twee gebouwen was ondergebracht en brood kon verschaffen aan een vijftiental onderwijzers. Hoewel er maanden waren van karig eten, er waren ook tijden dat de toelage voldoende bleek. Een punt van belang vormden de vacanties en dan regelde Soedarmo het zo, dat die tenminste op de laatste helft van de maand vielen; een grotere zorg baarde het feit, dat er een boekenschuld van *f* 2000 was. Soedarmo, die daarvan bij het aanvaarden van het directeurschap niets had geweten, schrok er

[1]) Hier schertsend voor „beter bezoldigden", letterlijk: arbeiders.
[2]) Vrouwen van Ardjoena, in de wajang: Srikandi is de amazone, Soembadra de vrouwelijkste onder deze vrouwen.

geweldig van en gooide het over een andere boeg. Een ogenblik was er sprake van beslaglegging op de inboedel, maar na lang over en weer schikken ging men over tot flinke maandelijkse afbetalingen, teneinde binnen afzienbare tijd weer een boekenschuld aan te kunnen gaan, omdat de reeds gekochte leerboekjes òf onbruikbaar waren geworden òf voor een groot deel naar alle windstreken verstrooid.
Soedarmo onderschatte niet weinig de moeilijkheden van zijn taak en stond er op, dat Soelastri, op methodisch gebied althans, zijn werkzaamheden hielp verlichten. Soelastri verliet haar werk en ging over naar Soedarmo's school. Ze had alle geloof in hun slagen, kwam vol verwachtingen in Bandoeng. Voor ze vertrok, schreef ze haar zuster:

Marti,
Hoop voor mij, dat ik met alle idealisme werken kan. Je weet, dat onze zusterlijke vriendschap ons trouw moet laten blijven aan een gelofte, die we beiden hebben afgelegd: te werken voor de verdrukten en voor Indonesië, het vaderland.

Je Lastri.

Ze kreeg als antwoord een vermaning en in potloodschrift weer goede raad van haar zwager.
Maar Soelastri verfrommelde de brief en nu stond ze op een prachtige morgen in Bandoeng voor het grote herenhuis, nadat ze het deurtje van de taxi hard achter zich had dichtgeklapt. Het eerst trof haar de ergerlijke verwaarlozing van alles, en het gaf haar een schok, net alsof iemand haar met de vlakke hand in het gezicht had getroffen. De kruinen van de tjemara's opzij van het korte laantje waren verwilderd; dorre blaren hoopten zich onder de bomen op; de paarse bougainville liet zijn loten bandeloos slingeren; het gras groeide hoog, was onregelmatig verdeeld en liet de rode grond hier en daar vrij. De ramen en blinden van het hoofdgebouw waren verveloos en maakten de in lood gevatte ruitjes van de voorgalerij tot een ironie. Een slanke palmboom met rode schede hief zijn takken tot hoog boven het dak en zwaaide zwierig met zijn lange takken. Vuurrood gloeide de bladschede, hel-oranje pronkten de oranje-kelken op het dak en vormden een belachelijke feestelijke omlijsting van de vervallen omgeving. Haastig liep Soelastri het schaars begrinte laantje naar het ver

achter het hoofdgebouw gelegen paviljoen op. Ze hijgde op de trap van het terras, van zon en warmte en van iets anders nog. Ze keerde zich om en gaf Soedarmo een teken vlugger te lopen. Ze voelde zich een beetje vreemd en keek schuchter op naar de stevige voordeur, die, crème geverfd, in de jalouzieën door het opgehoopte stof donkerder van schakering leek. Het slot was wat verroest en Soedarmo had er moeite mee.
„Hè", zuchtte Soelastri, „wat een reis. Ik voel me duizelig. Maar wat is dat?" Ze nam een moetoe[1]) op, bekeek hem kritisch en constateerde, dat er roedjak[2]) mee gemaakt was.
„Hoe komt dit ding hier? Foei, op een tafel vóór nog wel. Schaam je wat, Dar."
Hij haalde zijn schouders op en zei op effen toon:
„Dat heb ik niet gedaan, hoor. Djamil heeft roedjak gemaakt. Het is te begrijpen. Onze boeniboom zit vol. En och, wat zou dat? Of je roedjak in de keuken maakt of hier, het resultaat is toch hetzelfde."
Soelastri zweeg. Ze wist, dat netheid voor boerdjoeis (bourgeois) gold. En durfde je op tegen de gangbare mening? De deur smakte open. Soedarmo stapte binnen, opende het zijraam, en het daglicht vloeide naar binnen en maakte wat in de schemering te dulden was, onverbiddelijk lelijk en armzalig. Soelastri verbaasde zich over het onmogelijke interieur, dat naast gemis aan hygiëne een intellectuele bewoner kennen liet, want overal zag je boeken en een zware boekenkast stond tegen de muur aangeschoven en was volgeschikt met boeken in verschillende bandjes. Sokken, schoenen, kleren lagen overal verspreid. Spinrag vormde een kluwen om de lamp. Er stonden twee stoelen, waarvan een met kapotte zitting, die dienst deden als rek en kapstok tegelijk, terwijl de met een gebatikte kain overdekte divan beter zijn dienst als zitplaats dan als slaapplaats raden liet, want plekjes as op de grond ervoor en sigarettenstompjes ontsierden de fraai betegelde vloer. Het hoge raam liet het licht ongehinderd door. De crème, hoge zoldering deed koel en weldadig aan. Soelastri liep plotseling naar het raam. Ze had een drang om te huilen en te lachen tegelijk; een vreemde beklemdheid kwam over haar en haar ogen werden vochtig.

[1]) Stamper van steen.
[2]) Een soort sla van onrijpe vruchten, sterk gepeperd.

„Dwaas", dacht ze en hield haar tranen in. Toen glimlachte ze over haar schouder naar haar man.
„Heerlijk is het hier."
„Jok je niet?" Ongelovig vorste hij in haar ogen, maar ze doorstond zijn blik, zei luchtigjes:
„Natuurlijk. Het is fris, jij bent bij me, wat moet ik nog meer wensen? Ofschoon...." Ze aarzelde en hij begreep. Toen barstten ze allebei in lachen uit.
„Nu, dat komt terecht. Alleen, Tri, ze zijn hier zo stipt, d.w.z. we worden gauw bourgeois genoemd."
„Ach, wat! schei uit met die frase, Dar."
Ze tikte hem op de schouder.
„Kom", zei ze, „laat mij alles zien." Samen gingen ze het slaapvertrekje achter de binnengalerij bekijken, daarna stapten ze naar de ruime keuken, die met zijn blauwgeverfde wanden fris en stemmig aandeed tegelijk.
„Dit wordt onze eetkamer." Soedarmo plaatste haar dadelijk voor de situaties in haar nieuw tehuis.
„De kamers daarachter zijn van drie andere onderwijzers. Je kent Djamil. Nu, die slaapt daar. Ach, hier heb je hem juist. Als je over den duivel spreekt...."
„Trap je op zijn staart", grinnikte Djamil, die met zijn grote hoofd op een ruige beer leek. Als hij praatte hield hij zijn hoofd een weinig schuin. Zijn beweringen staafde hij door het ballen van zijn vuist of het herhaaldelijk knikken van zijn hoofd.
„Onze botanicus, Tri. Hij loopt al dagen met het idee van een schooltuintje rond."
„Dan kan ik u helpen. Ik vind het heerlijk, tuintjes aan te leggen." Djamil knikte, bracht zijn wijsvinger aan zijn slaap en zei nadenkend:
„De kwestie is, dat ik onmogelijk met die luie schoolbediende kan samenwerken. Hij wordt dik en vadsig, zingt de hele dag en.... luiert. Wat valt daar tegen te doen? En nu hij lid is van de *Partij Marhaen* [1]) noemt hij me boeng [2]) en wil voor alle bevelen een bewijs van de onderwijzersvergadering hebben."
„Nou, nou, overdrijf niet zo. Ik vind hem bizonder aardig." Soe-

---

[1]) *Marhaen*, proletariërs.
[2]) Broer.

darmo lachte om Djamil's donker gezicht, want Djamil was pessimistisch aangelegd en zijn kameraden plaagden hem om zijn profetische beweringen en zijn theorieeën als botanicus, die er soms glad naast waren.
Djamil zelf behield het air van deskundige in zaken waar men het over plant- en dierkunde had. Hij had in de derde klas van de Veeartsenschool gezeten. Soelastri mocht hem wel, al ergerde ze zich voortdurend aan zijn zelfgenoegzaam air. Terwijl ze spraken kwam er een jonge man langs met neergeslagen ogen.
„Dat is Hardjono. Meneer Hardjono, komt u eens hier." Hij kwam, de jonge man met het schuchtere, afwezige uiterlijk. Zijn schouders staken naar voren en om zijn mond was een ontevreden trek. Zijn wenkbrauwen bleven steeds gefronst.
„Hmmm", zei hij, „aangenaam. Eh, ik heb nog wat te doen." Onhandig liep hij weg, met dezelfde regelmatige, eentonige tred, en met het hoofd gebogen, alsof een zware last op zijn schouders drukte.
„Hij lacht nooit", zei Djamil. „We hebben eens gewed om hem te laten lachen. Hij lacht nooit. Hij is verlegen voor dames."
„Hij neemt alles te zwaar op, Hij is droogkomiek erbij. Maar.... hij is voor zijn vakken geschikt. Hij geeft Nederlands, Duits, Engels en Frans. Hij is van de A.M.S., Tri, en heeft daar in de hoogste klas gezeten."
„Weet u, mas Dar", ging Djamil geheimzinnig verder, „eens las hij in de 2e klas van de Mulo een Frans gedicht voor. Niemand begreep er wat van natuurlijk. Hij is simpel; en als hij les geeft, kijkt hij nooit van zijn boek op en blijft als vastgeroest op zijn hoge stoel zitten."
Djamil lachte om zijn eigen verhaal, waarbij een genoeglijke glans zich over zijn uitdrukkingloos gezicht spreidde.
„Nou, nou, praat u maar over Hardjono. En u zelf dan, de mensen klagen, dat u onverstoorbaar bromt." Soedarmo gaf Soelastri een knipoog en keek Djamil kwasi-ernstig aan.
„Ach!" Djamil werd gloeiend rood — „Die nare jongens. Stommelingen zijn het. Ze weten een wortel nauwelijks van een knol te onderscheiden." Hij streek zich over de kin, waar enige baardstoppels hem naar zijn mening een mannelijke toets gaven en ging verontwaardigd verder:
„Niet alleen de leerlingen; mas Dar bijvoorbeeld die...."

„O, o, die katjanggeschiedenis [1]). Poeh!" Soedarmo proestte het uit, schudde zijn hoofd als een natte hond en draaide op zijn hielen om. Soelastri had schik, en Djamil, die de tinteling in haar ogen zag, vervolgde:
„Hij heeft beweerd, dat katjangs knolletjes waren. En ik zei hem, dat het vruchtjes zijn. Hij wou het niet geloven. Wat zegt ù nu daarvan?" Hij pauseerde en keek afwachtend. Toen kwam aarzelend over haar lippen: „Knolletjes."
Een schaterlach en Djamil legde haar uit:
„Het zijn vruchtjes. Als de stamper bevrucht is, buigt de stijl zich naar beneden en dan moet de landman er aarde over gooien. Dan komen de vruchtjes."
Soelastri bleef ongelovig kijken. Hij vervolgde: „Wedden? We zullen katjang planten."
„Ach", zei Soedarmo, „mas Djamil denkt, dat hij het het beste weet. Is het zo?"
„Als u het verlangt, kan ik er mijn erewoord op geven. Ik ben niet voor niets...."
„Veearts", vulde Soedarmo in. „Ha, ha, ha." Ze lachten om Djamil en iemand stemde er mee in, een breedgeschouderde lange jongeman met opmerkelijk grote voeten en handen.
„Kijk, mas Waloejo", zei Soelastri, en toen tot Soedarmo: „Ja, ik ken hem. We hebben dikwijls met anderen samen tochtjes gemaakt. Hij kwam geregeld bij Marti. Hoe gaat het?" ging ze voort tot Waloejo. Een brede lach spleet zijn dikke naar buiten omgekrulde lippen. Hij had iets brutaals over zich, iets arrogants door het achterovergeworpen hoofd.
„Opperbest. En u? U bent nu mevrouw, zie ik." Waloejo grinnikte. Soelastri hield niet van hem; hij had ook iets vals over zich. Hij had in de 2e klasse der Technische School gezeten, had een bewogen leven achter zich en ging bij zijn partijvrienden door voor een politiek avonturier. Toch was hij een van de beste propagandisten, terwijl zijn brutaliteit in openbare vergaderingen, wanneer de politie tussenbeide kwam, hem kleine overwinningen bezorgde, waardoor hij bij de massa niet weinig in waardering steeg. Soedarmo kon het niet goed met hem vinden, al waren ze partijgenoten, want Waloejo was recalcitrant en bizonder lui. Op

---

[1]) Katjang, apenoten.

school nam hij de plaats van administrateur in, omdat hij onder wijsverbod gekregen had, maar verre van dankbaar te zijn, dat hij aan mocht blijven, stookte hij èn vriend èn vijand op om Soedarmo er uit te werken, omdat Soedarmo eens een aanmerking had gemaakt over zijn luiheid en van hem eiste dat hij van acht tot half een op school zou blijven. Waloejo had daar geen zin in, kwam wanneer hij wilde en ging evenzo, waardoor de mensen soms bij het betalen van schoolgeld naar hem moesten zoeken of op hem wachten, wat natuurlijk niet bevorderlijk was voor de toch al traag vloeiende inkomsten.
Toen Waloejo dus bij hen kwam staan, was er enige stroefheid gekomen. Cynische opmerkingen gingen van Waloejo over en weer naar Soedarmo.
„Mas Dar", zei Waloejo met een sarcastische lach, „ging trouwen net alsof hij naar de badkamer moest. Hij zei: „ik ga morgen trouwen." Verder niet. Dat was toch niet aardig."
„Neen, aardiger vond ik het van jullie, toen ik op mijn trouwdag uit Batavia per telegram teruggeroepen werd. En wel, omdat een van de onderwijzers voor de P.I.D. [1]) moest verschijnen, zodat mijn huwelijk een dag uitgesteld werd; en dat hadden jullie nu toch zelf wel kunnen opknappen. Ik bezorgde daardoor iedereen last."
„Nou ja, u bent toch het hoofd."
„Ja, maar dat betekent niet, dat ik op die dag teruggeroepen moest worden." Soedarmo haalde de schouders op, toen lachte hij en zei: „Kom, laten we buiten op de bank wachten op de vrachtauto. Die moet toch nog komen."
Met hun vieren zaten ze nu op de bank. Waloejo schopte eerst steentjes weg, stond dan op, rekte zich en begon zakelijk:
„Morgen is er onderwijzersvergadering. Ik geloof, dat de onderwijzers over de te lage salarissen zullen klagen. Ik heb altijd stipt ieder op de 5de vijftien gulden uitgekeerd en daarna de rest onder ons verdeeld. Maar ze mokken. Ze komen niet toe. Vooral Hardjono en Prawira."
„Ja, die". Soedarmo zette het gesprek met Waloejo voort, terwijl Soelastri met Djamil onder de boeniboom ging staan. „Die Har-

---

[1]) Politieke Inlichtingen Dienst, d.w.z. de politie die zich in het bizonder met politieke verdachten bezighoudt.

djono krijgt altijd zoveel schuldeisers op zijn dak. Wie haalt het nu in zijn hoofd een gramofoon te kopen?"
„Hij is artistiek aangelegd, heeft hij me gezegd," verklaarde Waloejo.
„Hij houdt van klassieke muziek. Hoor, daar is hij weer bezig in zijn kamer."
Duidelijk klonk de lieflijke melodie van Beethovens menuet. Boven het gordijnraam zag men Hardjono's gebogen hoofd met even golvende haren.
„Een zonderling. Hij is waarachtig op Kirani verliefd, dat meisje uit de tweede klas van de Mulo."
Soedarmo's voorhoofd rimpelde zich.
„Op een leerling? Niet te geloven. Maar ja, het kan....", zei hij langzaam. Djamil ving wat van hun gesprek op, liet Soelastri in de steek en vulde gretig aan:
„Ja, ik weet het ook! Ze plagen haar met hem. Schandelijk! Maar hij denkt natuurlijk: haar te krijgen is gemakkelijk. Kip, ik heb je."
„Mas Djamil weer. Onze wandelende chronique scandaleuse. Ach, wat zijn we kwaadsprekers, wat zijn we burgerlijk." Soedarmo zei het smalend, kwam bij Soelastri staan en riste boenivruchtjes van de stengel af.
„Heerlijk!" Hij stopte de zwarte besjes in de mond, kauwde erop en spuwde één voor één de kleine pitjes uit.
„Kijk mijn tong. Zwart. Van jou?"
Soelastri stak gewillig haar tong uit. Djamil en Waloejo grinnikten van pret en schertsten:
„Gehoorzaam hem toch niet! Laat hem maar. Hij is al zo'n dictator."
Soelastri begreep de logische opeenvolging der zinnen niet, maar zag een schaduw over Soedarmo's gezicht gaan, even maar, toen was het weer stralend jongensachtig.
De vrachtauto kwam met de meubels. Djamil en Waloejo hielpen mee. De meegekomen koelies zwoegden en Soelastri moest zich telkens op de zijgalerij tegen de muur platdrukken om niet in de weg te staan. Ze liep overal mee met haar man, hoewel ze niet mee kon helpen. En toen veranderde langzamerhand het armelijk aanzien van het paviljoen. Het leek verjongd en de bloempotten camoufleerden de vuilste plekjes. De binnengalerij met zijn zacht zitje, roodzijden lampekap en bruin-met-goud-gestreepte portières

was van een gedempte intimiteit, terwijl de boeken als uitnodigend van achter de roodsatijnen gordijnen lonkten. Het terras werd keurig, met de welige plantjes in potten op de balustrade, terwijl de vloer begon te glimmen onder de dweil van Soelastri's meegekomen bediende, een Bataviaan, die grijnzend op elke vraag van haar placht te antwoorden.

Waloejo en Djamil zaten in de binnengalerij met uitgestrekte benen en dachten niet aan weggaan. Toen verscheen de schoolbediende Oerip met een etensdrager. Waloejo stond geeuwend op en ging naar huis. Djamil at mee; hij at met smaak, terwijl Soelastri zat te kieskauwen.

Na het eten had Soedarmo een gesprek met Soelastri. Hij lag in bed, terwijl hij sprak, Soelastri zat op de divan ervoor haar kains netjes op te vouwen.

„Het zal voor jou een ander leven worden", zei hij. „Ik vraag je alleen maar: help me bij alles. En dat kun je doen, als je vrolijk blijft, want er zullen moeilijke dagen voor ons komen. De mensen willen eigenlijk niet graag, dat je hier komt werken. Ze denken, dat ik die andere onderwijzeres heb weggewerkt om jou in haar plaats les te laten geven. Maar dat is niet waar. Zij maakte, dat onze school bij de mensen een slechte naam kreeg. Kom eens hier, Tri." En zij luisterde gewillig als een kind. Hij ging voort: „Soms verlang ik de heleboel overhoop te halen. Ik heb vijanden. Je weet, ik ben lid van de *Partij Marhaèn* en de *Pergoeroean Kebangsaän* wil iemand anders aan het hoofd van de school zien. Ze vinden me te veel invloed hebben: Djamil, Waloejo en Nardi zijn alle bestuursleden van de *Partij Marhaèn* en zijn buiten heel actief. Ik heb het zwaar en moeilijk. De onderwijzers klagen over toelage en toch leef ik ook niet rijk van *f* 40. De school heeft schulden, Tri, en ik stel er nu eenmaal prijs op verplichtingen na te komen, al moeten we elke maand een *f* 150 of meer aan schulden afbetalen. Kind, zul je mijn taak niet zwaarder maken? Ik heb vóór alles begrijpen en steun van je nodig, Tri."

Soelastri keek strak voor zich uit. Ongemerkt viel er een traan op haar hand. Ze zei rustig:

„Dar, ik beloof je in alles te helpen. Maar vergeef me, als ik voor jou niet ben zoals ik moet zijn."

„Gebrek is te dragen, Tri. Maar deze sfeer van wantrouwen zuigt je het bloed uit de borst. Ik leef niet meer; ik sla links en rechts

en ik stoot in de lucht; vechten kun je, als de vijand vierkant voor je staat, maar het onzichtbare kun je niet grijpen. Ik voel, dat ik voet voor voet terrein verlies. Je zult het zelf wel merken. Toch werk ik hard en geef me geheel. De collega's kunnen niets dan mopperen en gooien me het woord dictator naar het hoofd. Ik ben zo verdrietig, dat ze mijn beste bedoelingen miskennen. Nu ben jij hier, Tri. Jij bent een kameraad. Ik hoop, dat ik niemand van mijn partijgenoten als vriend zal verliezen."

Soelastri voelde zich treurig, alsof het zonlicht plotseling door een wolk verduisterd werd.

„Ik zal je helpen", zei ze haast onhoorbaar. „God geve mij kracht en moed."

Ze zwegen even. Toen zei Soelastri weer:

„Dar, ik ben heus blij, dat je mij nodig hebt. Wees gerust, ik zal altijd bij je blijven, zelfs als er slagen vallen. Als je mij maar eerlijk alles zegt, alles, wil je? Er mag geen onwaarheid zijn tussen ons; anders heeft het geen zin van elkaar te houden."

Veel werd er tussen die twee nog gesproken. Het ging over hun liefde, hun toekomst en dan weer over de onderwerpen van elke dag. En het was met een verlicht gevoel, dat Soedarmo de blinden sloot om het felle licht tijdens hun namiddagsiësta buiten te houden. De geluiden vervaagden; Soelastri hoorde het tikken van het horloge in haar mans jaszak.

„De mawars[1]) in de zonneschijn", dacht ze. „Ik plukte ze toen één voor één. Gelukkige jeugd." Ze zag de zonnestralen in haar gedachten over de kruidnagelboom glijden, plekjes licht vormend onder de hoge kedongdongbomen. Het was of ze weer duidelijk de schelle uithaal van de locomotieffluit hoorde. Ze zag haar moeder; dan vervaagden de beelden en gezichten. Soelastri sliep en ademde regelmatig, alsof ze geen vrees voor de toekomst had.

De volgende dag brachten ze een bezoek aan Prawira.

„Tri, ben je klaar? We gaan, hoor."

Soelastri schikte nog wat aan haar wrong, veegde poeder van haar wangen en ging, een crème gebreide zijden sjaal over de schouders. Ontevreden keek Soedarmo naar haar.

---

[1]) Kleine, witte rozen.

„Te netjes", keurde hij af. „Je moet leren je gewoon te kleden. Bovendien, dit is huisbezoek."
„Laat maar", zei ze getroffen door zijn strenge toon. „Ik ben graag netjes. Ik hinder er toch niemand mee."
„Neen", zei hij. „Maar het is niet tactvol in een armoedige omgeving zo chique te verschijnen. Draag dat baadje maar niet meer. Het is hier te mooi."
Soelastri keek onverschillig. Ze had het land, nu al een aanmerking te krijgen. Wat zou je bovendien met je kleren moeten doen, die je toch ook maar gekregen had. Onderwijl liepen ze over het grasveld naar het naastliggende gebouw, waar Prawira, een oudere collega van Soedarmo, woonde. Een laag deurtje in, dan waren ze in de achtervertrekken van het gebouw, waar de familie Prawira een paar kamers had. De voorkamers waren schoollokalen, dus op dat ogenblik zat daar niemand. Het galerijtje, waarop de achterkamers uitkwamen, werd als eet- en ontvangkamer gebruikt. De slaapkamertjes waren donker, volgepropt met bedden, kastjes en alle mogelijke dingen, zodat je je er haast niet bewegen kon. Prawira had zeven kinderen en nog een stuk of drie neven en een oude oom, die op de jongere kinderen moest passen. 's Nachts sliepen de jongens op matten op de vloer. Het was er altijd druk in huis. De kleintjes schreeuwden, de ouders mopperden en de grotere jongens ravotten. 's Morgens stoeiden ze in de badkamer, gooiden elkaar met water en stoorden zich niet aan de dreigende toon van hun vader, die ongeduldig voor de deur stond te wachten en dan maar weer gelaten tot zijn kopje koffie terugkeerde. Vandaar dat Prawira altijd te laat op school kwam en zich moest verontschuldigen dat zijn horloge achter liep. Dan meesmuilden de leerlingen en verzonnen een liedje om hem er mee te plagen, op de volgende manier: „meneer Prawira komt te laat.. laat." Bij het „laat-laat" kreeg de voorste jongen een duw in zijn rug en het ging in een rhythme, waarbij je heerlijk met je hoofd kon knikken en met je rechtervoet op de grond stampen. De collega's verkneuterden zich, maar niemand verbood het de jongens, omdat ze het een te goede grap vonden. Mevrouw Prawira lachte verlegen tegen Soelastri.
„Ach, wat heerlijk, dat u nu hier bent. Voor meneer Soedarmo wordt het gezellig. Wat een geluk voor ons, dat u nu zo vlakbij woont." En nog andere vleiende dingen zei ze. Het waren de

gewone beleefdheidsfrasen van de Indonesiër, die je niet te zeer au sérieux moest nemen. Mevrouw Prawira was oud voor haar leeftijd, toch schemerde door de groeven en rimpels nog haar vroegere schoonheid, en haar haar was golvend gebleven en bedekte zedig de oren. Van zorgen spraken al haar trekken; in haar kinderlijke blik was een schaduw van dagelijkse grieven. Soedarmo zat er stil bij en luisterde naar het melodieuze Soendaas van de gastvrouw, een beetje verveeld en wegpeinzend in gedachten, tot Prawira met buiginkjes zich verontschuldigde de gasten zolang te hebben laten wachten. Hij stond in de deuropening, die smal en laag een schemerige achtergrond liet zien. Soelastri zag de geelachtige, slonzige klamboe om het bed, ervoor een tafeltje met doosjes, touw en een kapotte pop. Dan zag ze nog een glimp van een spiegelkast, het enige fraaie meubelstuk in het huis. De vloer had een ondoorgrondelijke kleur van stof en vuile voetafdrukken van de kinderen.
Bij de galerij was een put, ommuurd; vandaar klonk gejoel en onderdrukt gefluister. Even zag Soelastri een gezicht naar haar spieden, dan verdween het weer. Achter bij de keuken groeiden tomaten en lombok. Twee van de jongens schopten elkaar tegen de benen. Mevrouw Prawira stond haastig op en vermaande hen stil te zijn. Toen nam ze de baby van de oude oom over, gaf hem de borst vóór de gasten, zonder in het minst door hun aanwezigheid gehinderd te zijn. Prawira wendde zich verlegen, toch zeker van zijn houding, tot Soelastri:
„En dat terwijl u voor de eerste keer bij ons op bezoek is. Ik schaam me voor mijzelf."
Hij boog weer, streek met zijn rechterhand over zijn gezicht en begon:
„O, ja, meneer Soedarmo, ik heb die bepalingen, neen, uw voorstellen nagekeken. Schitterend, uitstekend. Ach, u kan het zo goed." Op dezelfde toon ging hij door, schoof een stoel aan en verzuimde niet op elk antwoord aan Soelastri te buigen met een hoffelijkheid, die ze ironisch en hinderlijk vond. Prawira's gezicht was bruin, pokdalig, zijn glimlach altijd vaag, en het leek Soelastri alsof hij zelfs bij het horen van zijn doodvonnis zou blijven buigen en glimlachen. Maar ze wist, dat hij ook hard werkte en telkens in schulden zat om de monden open te houden en dat hij eeuwig bij *Pergoeroean Kebangsaän* zou blijven. „Zo zijn onze mensen",

had Soedarmo eens gezegd, „opofferend, vol toewijding, maar door de dagelijkse zorgen doods geworden, fatalistisch. Ze kunnen oorzaak en gevolg niet meer van elkaar onderscheiden, en doen tenslotte plichtmatig hun werk. Jammer van de toewijding eerst; hun levensmoed is beetje bij beetje kapot gegaan. En dan klagen ze, saboteren, zwijgen en konkelen onder elkaar."
Soelastri zag de schrijnende armoede en begreep: hun buiginkjes, hun glimlach en de klank van hun stem. Tegen de schemering nam men afscheid. Toen Soelastri het lage deurtje weer uitging, had ze het gevoel iemands glimlach te hebben doorzien, al de ellende die er achter school. Zwijgend liepen ze naar huis terug. Nadenkend plooide Soelastri de sjaal om zich heen en leunde achterover in haar stoel. Ze hoorde nog de eigenaardige stem van Prawira's vrouw.
„Zo word ik ook', dacht ze, als ik niet oppas. Ze was jong vroeger. En nu?"
„Tri, suf je weer?"
„Neen", zei ze hardop. „Het is maar, dat ik mezelf heb gezien, zoals ik waarschijnlijk later zal zijn."

III.

Heren, u ziet op het bord mijn voorstellen om de salarissen te regelen. We verwachten van nu af aan *f* 850. We moeten elke maand voor huishuur, schulden, licht, water, schoolbediende en andere benodigdheden om en bij de *f* 370 uitgeven. Er blijft dus voor ons zo ongeveer *f* 500 over. Ik zou het nu zo willen bepalen: Ieder krijgt minimum *f* 25, en mocht er nog wat te verdelen zijn, dan zullen we het in deze verhoudingen onder elkaar verdelen."
Soedarmo wees op het bord en vervolgde: „Ik heb de strengste democratische gelijkheid doorgevoerd. U kunt niet zeggen, dat dit in mijn belang is, of in dat van mijn vrouw. Stemt u er mee in? Dat zult u doen, als u redelijk over mijn voorstellen nadenkt."
Soedarmo leunde op zijn hoge stoel terug, sloeg zijn ene been over het andere, terwijl hij de vingertoppen tegen elkaar hield en zwijgend zijn blik over de onderwijzers liet gaan. Even was er een gespannen stilte. Toen stak Djamil aarzelend zijn vinger op. Hij zei: „Me dunkt, dat het niet billijk is, iemand aan te spreken voor de onverantwoordelijke daden van anderen. Ik bedoel.... eh.... ik meen...." Hij stotterde en na een vragende blik van Soedarmo, recht op het doel af:
„Kijk eens, ik heb geen kinderen. Meneer Prawira heeft er zeven. Moet ik nu, terwijl ik even hard werk als hij, omdat *hij* kinderen heeft, minder toelage krijgen dan hij? Begrijpt u mij?" Djamil wendde zich tot de zwijgende vergadering, onhandig en met gloeiende oren, want duidelijk zag hij afkeuring in enkele ogen.
Soedarmo stond op:
„Mas Djamil is tegen. Dat mag ik hieruit opmaken en ik kan vermoedelijk ook wel de juiste reden raden. Ik begrijp: ik heb diploma's, studiejaren over het hoofd gezien, d.w.z. minder waardering toegekend dan eigenlijk moest. Als norm nemen we: ieder krijgt *f* 25. Ieder studiejaar meer na de Mulo betekent *f* 5 meer. Voor elk kind wordt *f* 2.50 uitgekeerd en voor het getrouwd zijn *f* 7.50.

Zodat de heer Prawira nu een toelage krijgt van $f\ 25 + 7 \times f\ 2.50 + f\ 7.50 = f\ 50$. De maximumtoelage is f 50. Vindt u het niet redelijk, dat degene met het grootste gezin meer krijgt dan een vrijgezel?"
Djamil: „Krijgen we ook een toelage voor een tweede vrouw?"
Waloejo interrumpeerde: „Het lijkt wel een huwelijkspremie!"
Soedarmo, geërgerd, omdat hij begreep, dat Waloejo hem zijdelings wilde hekelen, beet hem toe:
„Ik ben pas getrouwd en kan er dus niet aan denken regelingen te maken om de polygamie te stimuleren. Heren, laat ons ernstig blijven."
Djamil weer, op argeloze toon: „Vindt u het juist niet redelijker om de geboorte te beperken?"
Soedarmo, vuurrood nu, op onverholen cynische toon:
„Wenst u misschien mijn toelage en die van mijn vrouw te verminderen, omdat we pas getrouwd zijn?"
Djamil grinnikte en de anderen lachten mee.
„Dus heren," vervolgde Soedarmo, „u vindt mijn voorstellen zeker wel redelijk, als Indonesiër tenminste?"
Men knikte instemmend van ja; maar de mokkende stemming bleef. Men vond het niet billijk, dat de heer Prawira, die nooit de Mulo gezien had en het zelfs niet verder gebracht had dan de desaschool en normaalschool, nu even veel, zelfs meer zou krijgen dan Djamil of Hardjono. Soedarmo ging verder:
„Kijk eens, we mogen in dit geval niet te veel kijken naar onszelf. Wij zijn nog jong. Op de een of andere manier kunnen we het leven beter dragen. Maar het zou verkeerd zijn de zorgen voor het gezin te onderschatten. We moeten proberen elkaars lasten te verlichten. U doet het bij mij, ik doe het bij u en daar zal de school beter mee gediend zijn dan met gekrakeel om voorrang of vermeende rechten."
Waloejo fluisterde Djamil iets in; beiden lachten. Dan stak Djamil zijn vinger op en met een goedige lach zei hij:
„Natuurlijk, natuurlijk. We erkennen, dat het zo is. Maar stel, dat er wéér een kind komt, en wéér een, moet ik, of liever moeten wij dan voor dat kind betalen? Op die manier. . . ." Hij hield op, iedereen lachte. Djamil zei altijd wat hem voor de mond kwam. Zo dacht hij en zo zei hij het ook.
„Neen, we zullen toch maar ernstig blijven. Laten we alles rustig

bekijken. Ik weet, dat enkelen onder u zich gegriefd voelen. Maar u kunt niet zeggen, dat ik mijn vrouw bevoorrecht. Ze is met haar *f* 25 tevreden, hoewel ze eigenlijk èn volgens haar opleiding, èn omdat ze getrouwd is, op meer recht heeft", zei Soedarmo.
Er werd onder elkaar geconfereerd; Prawira bleef effen voor zich uitkijken Hij voelde, dat de jonge onderwijzers ontevreden waren, maar niets durfden zeggen omdat Soedarmo zelf het goede voorbeeld gaf.
„Nu? Is er nog iemand, die wat zeggen wil? Dan beschouw ik de bepalingen als goedgekeurd."
Een onderwijzer stak de vinger op.
„Mag ik nog een voorstel doen? Ik zou willen dat het administratiekantoor voortaan om half acht geopend en om één uur gesloten werd."
Het voorstel werd met algemene stemmen aangenomen; Djamil gluurde met schik naar Waloejo die nu de vinger opstak en vroeg:
„Mag ik een klein amendement maken? De onderwijzers moeten ook klokslag half acht op het schoolerf aanwezig zijn." Hij keek schuin naar Prawira, die onrustig op zijn bank verschoof en zich achter de oren krabde. Prawira zei verlegen:
„Ja, ik sta elke morgen al om zes uur op, maar mijn kinderen laten me zo lang wachten voor de badkamer, dat ik nooit precies op tijd kan komen. U begrijpt, dat ik wat te stellen heb met die ondeugende jongens, die soms in de badkamer stoeien en vechten".
Hij bloosde. Waloejo maakte van de situatie gebruik, verontschuldigde zich:
„Ik kom ook dikwijls te laat, omdat ik 's avonds naar Tjimahi moet fietsen om cursussen te geven."
Men lachte.
„Nu, niemand meer iets te zeggen?"
Stilte.
Met de bordenwisser gaf Soedarmo een tik op de bank en sloot de vergadering. Allen gingen naar buiten. De meesten gingen meteen naar huis, een paar bleven achter om in de achtergalerij wat na te praten. Over geld te spreken was lastig, subtiel, maar toch realiseerde men elke maand het gemis. Men voelde zich onbevredigd over het resultaat van de vergadering, maar wie durf-

de er rond voor uitkomen, dat men toch innerlijk een beetje aan de grootte van de toelage hechtte en dat men prat op zijn diploma ging, al leefde men nu in een democratische gezindheid.
„Kijk", zei Waloejo. „Je moet nooit met mas Soedarmo debatteren. Hij is voor *pokrol bamboe*[1]) opgeleid. Hij kan je zelfs bewijzen, dat een zwarte muur wit is of omgekeerd. Debatteer dus niet. Tenslotte ligt de uitvoering aan ons."
Dit nu werd het uitgangspunt tot een enerverende sabotage. Soedarmo had het niet makkelijk. Zijn bedoelingen waren goed, maar hoe dan ook, er was een zeker fatum, dat zijn stempel op al zijn daden drukte. Hij wilde helpen; men verweet hem het tegendeel. Hij wilde verbeteringen; men verweet hem voor dictator te spelen, toen hij vier ongeschikte onderwijzers aan het Hoofdbestuur overplaatsing liet vragen naar andere scholen van de *Pergoeroean Kebangsaän* in het binnenland, wat de manier was om ze kwijt te raken. De zaak was, dat Soedarmo de aan eentonigheid en plichtmatigheid gewende onderwijzers overrompelde met wijzigingen, verbeteringen, maatregelen tot ze er hun hoofd bij verloren en niet meer wisten of ze wantrouwig moesten zijn of op alles ja zeggen. Tenslotte was er niemand, die altijd gelijk had. Dus gingen ze ertoe over alles te verwerpen, alles eigenaardig en dwaas te vinden en een stil verzet te organiseren. Men gaf toe:
„Ja, Soedarmo heeft telkens initiatief, dan dit, dan dat. Maar hij legt ons alles voor en wij moeten het aanvaarden. Ja, natuurlijk doet hij het om ons bestwil, maar kan het niet langzamer gaan? Tenslotte, je wordt moe van die herhaaldelijke veranderingen. Pff, we kunnen nauwelijks op adem komen en rustig werken."
Zo was de algemene stemming. Op zekere dag bijvoorbeeld verscheen er een muurkrant. De redactie werd door leerlingen gevormd; de artikelen waren met de hand geschreven en kwamen voor negenen bij de redactie binnen. Om negen uur werden ze op een bord met punaises vastgeprikt en tegen de zijgevel van het schoolgebouw gehangen. Men las er van alles: advertenties om plaatjes te ruilen, een berichtje dat iemand zijn beursje had verloren, of artikeltjes over het een en ander, aardig, kinderlijk, in drie talen; in het Nederlands, Maleis en Soendaas. En er

---

[1]) Iets als advocaat voor kwade zaken, meestal met weinig juridische scholing.

was ook een censuur. Niemand mocht iets kwaads vertellen van een onderwijzer. Gebeurde dat, dan had je een delict en dan stond de P.I.D., gevormd door een paar jongens, klaar om de schuldige te straffen. De muurkrant werd een sensatie. Helaas, de andere onderwijzers haalden glimlachend hun schouders ervoor op, hoewel ze nieuwsgierig het af en aan lopen der kinderen gadesloegen. De leerlingen zelf hadden pret. „Een experiment van Soedarmo", grinnikte men. „Wat zal de volgende maand ons weer brengen?"
De muurkrant had succes, maar langzamerhand verflauwde de belangstelling. Na twee maanden stonden er slechts armoedige kladjes op het bord geprikt; de derde maand waren er dagen, dat dezelfde blaadjes er bleven en verregend slap neerhingen om tenslotte op de grond in de modder te worden getrapt. Soedarmo zelf had dan weer iets nieuws aan de hand; exerceren. Dit voerde hij in om de verderfelijke invloed van de onderdanige, slaafse Soendase manieren te neutraliseren. De kinderen marcheerden; hij commandeerde: „Eén, twee, links, twee, rechtsomkeert". Wel, hij marcheerde kranig mee, achteraan, met zijn rode sarong even opgetipt, zijn dunne knokige benen bloot. En dan, met rode wangen en oren, kwam hij bij Soelastri, die toegeeflijk lachte en hem een echte jongen vond.
Op een andere dag weer werd er voor Soelastri's klas een roodwitte vlag aan een bamboepaal gehesen. De kinderen stonden er voor in een rij. Soelastri zelf commandeerde — en ze had een bamboestokje in de hand om de maat te slaan —:
„Eén, twee — drie. Brengt saluut voor het vaderland!"
De kinderen staken hun rechterhand omhoog op de manier van een fascistische groet, en zongen uit volle borst:

Lihatlah bendera kami,
Merah, poetih, berkibar,
Dikibarkan hari ini,
Dengan hati jang riang.[1])

Met een laatste triller eindigde het lied; de kinderborstjes hijgden van de te hoge tonen. Een stilte; en dan, een, twee, een, twee,

---

[1]) Zie onze rood-witte vlag, die wij vandaag met vreugde laten wapperen.

marcheerden de kinderen rechtop met flinke passen het lokaal in. Soelastri volgde, het stokje tegen haar schouder. De les begon en de hoofdjes bogen zich ijverig over de leien.
Niet lang daarna was er weer onderwijzersvergadering. Soedarmo betoogde:
„We zien onze inkomsten slinken. Kinderen gaan van ons weg en worden op Gouvernements- en andere scholen gedaan. We moeten behouden, die we nog hebben. Mijne heren, ik heb u voorstellen te doen. We zullen de band tussen huis en school verstevigen. Op vier manieren denk ik dat te doen. Ten eerste: we zullen oudervergaderingen beleggen. Twee of drie van ons moeten een lezing houden — een paedagogische lezing. Ten tweede: we zullen taalcursussen organiseren, 's avonds van 7 tot 9 uur. De ouders van de leerlingen betalen er *f* 0.25 voor. Ze mogen kiezen: Engels of Hollands. Wij zullen om beurten les geven. Het zàl lukken. Er is ongetwijfeld grote behoefte aan. Ten derde: ieder van ons neemt het op zich de ouders van de leerlingen van zijn klas een bezoek te brengen. Eén bezoekje, en je hebt er zoveel mee gewonnen. Bedenk dat onbekend onbemind maakt. Dus zullen we ons presenteren. U stelt een lijstje op en u gaat de rij trouw langs. Ten vierde: we moeten een orgaan hebben. Nu kom ik aan een centraal punt. De krant zal ons geen voordeel opleveren; we moeten juist wat uitgeven, terwijl het met de taalcursus andersom is. Ik weet, dat een *f* 10.— moeilijk uit onze arme kas kan, maar ik verzeker u, dat hij, die een stem laat horen, gehoord zal worden, d.w.z. men kent ons dan en daarmee is ook wat gewonnen. Laat de organisatie van de krant aan mij over. Ik vraag uw instemming voor het eerste kapitaal, tien gulden. U beseft, dat alles van ons afhangt. Bloeit de school, dan plukken we de vruchten. Gaat het mis, dan.... Daarom, met alle macht, met al onze krachten moeten we ons proberen op te heffen. Hebt geloof in het succes, dan kan niets ons naar de diepte trekken. Mijne heren, ik verwacht uw éénstemmig *ja*".
Soedarmo stak een sigaret op en keek vorsend zijn collega's aan. Niemand antwoordde. Men zweeg. Tot Prawira zijn vinger opstak en tegenwierp:
„Maar is dat niet te zwaar voor ons? Te veel gevergd van onze krachten? Denk aan het gezegde: te veel hooi op zijn vork nemen'.'
Een paar knikten. Djamil soesde weg. Waloejo zat poppetjes op

een stuk papier te tekenen. De dames gingen verzitten. Iemand kuchte.
„Nu, niemand meer een opmerking?"
Soedarmo keek weer vragend rond. Hij tipte de as van zijn sigaret, stak die weer in de mond en wachtte.
„Hm, hm," Djamil schraapte zijn keel. „Ik heb één bedenking. Wie moet er les geven? Ik niet, hoor. Ik heb te veel te doen. Mas Hardjono misschien?"
Waloejo stootte Hardjono met zijn elleboog aan en fluisterde: „Niet willen. Laat hem met zijn vrouw dat zaakje opknappen. Je bent niet gek."
Soedarmo merkte het op, glimlachte slim en stak van wal: „Mas Djamil is reëel. Dat heb ik over het hoofd gezien. Maar het is natuurlijk, dat de intellectueelste leerkrachten les moeten geven. Nietwaar, je wilt toch goed voor de dag komen. Mas Hardjono bijvoorbeeld is deskundige op taalgebied, in ieder geval hij geeft les op de Mulo. Wel, wie zou er meer voor geknipt zijn dan hij om Engels te geven? Voor het Hollands, mijne heren, hebben we candidaten bij de vleet. U, mas Djamil geeft deze maand les met mij, want natuurlijk hebben wij parallelklassen en de volgende maand weer twee andere. Dat klopt dus. Verder zullen we wel zien, we zullen het later wel regelen. Gaat u nu, zo in het algemeen, met mijn voorstellen accoord? Ja? Dan is alles toch voor elkaar?"
De vergadering weigerde niets. Eenstemmig klonk het „ja" en ook ditmaal had Soedarmo het gewonnen.
De volgende dag haalde hij drie lijvige paedagogische werken uit zijn kast en legde ze voor Soelastri op tafel. Hij zei kortaf: „Je houdt de volgende maand met mij samen de eerste lezingen. Hier heb je lectuur. Als onderwerp neem je: straffen. Begin er nu aan. Ik stel er prijs op, dat mijn vrouw een goed voorbeeld geeft."
Soelastri bekeek de boeken.
„Nu, dat wordt een taai werkje. Ik zie er tegen op. Kun je niet een ander kiezen?" Aarzelend bladerde Soelastri in de boeken. Soedarmo werd boos en boudeerde. Toen gaf Soelastri toe: „Goed, ik zal het doen. Ik zal eens mijn oude aantekeningen opdiepen."
„Laat die belegen lectuur maar liggen. Bestudeer deze boeken."

„Ik weet niet, wat ik ervan terecht zal brengen. Ik weet zo het een en ander wel, maar een lezing.... Ik heb het nooit eerder gedaan. Maar als je er op staat,.... nu goed dan."
En Soelastri begon er althans dadelijk mee de boeken bij elkaar te houden en ze op de schrijftafel te deponeren om er 's avonds in te lezen. Overdag wilde ze liefst buiten zitten en je kon toch moeilijk onder de bomen studeren. Dan keek je liever naar de blauwe lucht en je genoot van de zonnestralen, die door de takken gleden en van de koele wind, die de warmte van je wegblies. Maar 's avonds las Soelastri vlijtig in haar lectuur; ze was een beetje bang voor Soedarmo, voor zijn veelbetekenend zwijgen en ook wilde ze een goedkeurende knik van hem *verdienen*. Ze studeerde en tekende op, en het werk vorderde langzaam. Ze voelde, dat ze een plicht had te vervullen en daarom dronk ze maar koffie, als ze in slaap dreigde te vallen. Soedarmo keek tevreden en men hoorde hem in deze dagen in de badkamer galmen.

IV

De kinderen kenden Soelastri nu. 's Morgens, als ze op school kwamen, was er het blijde geroep van hun „dag, iboe goeroe"[1]) en hun stralende lach, die de morgen zo fris en vol vooruitzichten maakte. Dan, als de bel ging, de ernstige gezichtjes van de gedisciplineerde rij, twee aan twee achter elkaar en hun regelmatige, veerkrachtige stappen de klas in. Soelastri genoot van de gretige aandacht, waarmee de kinderen tekenden of luisterden, en ze voelde een warmte in het hart en iets zo teders, dat je het alleen aan haar blik en gebaren kon zien. Want de kleintjes uit de eerste klas waren al aan haar gehecht, waartoe ook niet weinig de gezellige aanspraak van „iboe goeroe" bijdroeg, een simpel woord, dat toch een band schiep tussen leerling en onderwijzeres. De kinderen kwamen bij Soelastri met hun kleine grieven en vreugden en zij moest raad geven, aanmoedigen en aandachtig luisteren.

In het vrije kwartier spoorde ze de kinderen aan tot ravotten en spelen; en deze eerst zo slappe en vroegwijze kindertjes stoeiden werkelijk op het gras en renden elkaar na en je zag overal hun vlugge benen en zwaaiende armen. Soms klom er een jongen in een boom, zelfs meerdere, als er niemand te zien was, en dan hoorde je altijd Soelastri's luide stem, die de jongens naar beneden liet komen, terwijl de andere onderwijzers bij elkaar stonden te praten en alles lieten gaan, omdat ze de kinderen „in vrijheid" moesten opvoeden. Ze verstonden het begrip *ngemong* van Ki Hadjar Dewantara, een Javaans paedagoog dien ze blindelings in alles volgden, niet en dachten, dat het „tuchteloosheid en bandeloosheid" betekende, hoewel de bedoeling daarvan was: de kinderen op te voeden, maar zo, dat de eigen persoonlijkheid niet in verdrukking raakte. En de onderwijzers lieten de kinderen

---

[1]) In het Hollands zoiets als: moeder onderwijzeres.

in de bomen. „Je mocht toch niet ingrijpen? Wel, laat ze in vrijheid in hun boom! Als ze maar de Soendase manieren in acht nemen en niet met elkaar vechten. Immers orde en vrede is het hoogste doel, waar we naar streven."

Soelastri, die het dwaas vond aan die mode „à la Rousseau" mee te doen, liep altijd rusteloos het erf op en af om overal te zien, of de kinderen geen kattekwaad uitvoerden, want hòeveel ze ook van haar hielden, bang waren ze voor de dreigende stem, die luid en vol over het erf kon klinken. Dan staakten ze hun gevaarlijk spel en gingen kalm weer aan iets anders, tot de bel ging en ze met verhitte gezichten de klassen inkwamen.

Zo vlot als Soelastri met de kinderen op kon schieten, zo stroef ging het met de schoolbediende Oerip, die, omdat hij lid van de *Partij Marhaèn* was, zich tot huisgenoot verhief en zich zelfs manieren aanmatigde, waarmee zij geen vrede kon hebben. Om te beginnen sprak hij haar met „zus" aan, en toen Soelastri er bij Soedarmo over klaagde, sprak hij haar aan met „mevrouw" en wilde geen *djoeragan*[1]) zeggen, omdat hij dat voor zichzelf te min vond.

Ook rommelde hij dikwijls in de etenskast, gebruikte boter voor zijn *nasi goreng*[2]), en melk voor zijn koffie en at aan de etenstafel. Hij stookte Achmad, Soelastri's bediende, op en deze begon mee te snoepen van de likeurbonbons, die een vriendin haar bij het vertrek had meegegeven. Zelfs durfde Oerip haar kam gebruiken en als Soelastri op school zat, grijnsde hij voor de spiegel zijn beeld toe en maakte zich een nette scheiding.

Soelastri kwam er tegen in opstand, maar durfde er niets van zeggen. Waar bleef je nu met je idealen voor vrijheid en gelijkheid? En Soelastri peinsde zich suf, hoe ze zich uit deze warboel van overstelpende pijnlijke situaties redden kon. Haar enige wapen was onverschilligheid en ze wilde geen woord meer tegen Oerip zeggen en ergerde er Soedarmo mee, die er volstrekt niets in zag broederlijk met Oerip om te gaan. Maar deze broederlijke houding was aan de buitenkant alleen; innerlijk voelde hij zich even onwennig als Soelastri en hij klaagde er over, dat hij moeilijk meer op het terras kon zitten, omdat Oerip zijn gasten gemoede-

---

[1]) Aanspreektitel van een mindere tot een meerdere.

[2]) Rijst met gebakken uien en Spaanse peper bereid.

lijk dààr ontving, en het zelfs natuurlijk vond hun de sigaretten van Soedarmo voor te zetten.
De Bataviaan, Achmad, voelde zich in een eigenaardige positie geplaatst. Hij kreeg bevelen van Oerip en zijn eigen baas mocht hij als gelijke beschouwen. En daar hij te reëel en nog te veel in oude verhoudingen geworteld was, kon hij Oerips onhebbelijkheid ten slotte niet meer verdragen en nam afscheid met zijn grijnzend trouw gezicht; en Soelastri voelde na zijn weggaan dat ze iets miste, de laatste herinnering aan haar vorig leven.
Nu ging ze een toekomst tegemoet, waarin ze altijd moest denken aan Soedarmo, aan de mensen, aan hun mening, aan hun wensen, aan de zaak, zodat ze haar eigen zieltje als in een kring besloten vond, een nauwer wordende kring, die haar straks geen adem meer zou laten. Maar ze was gelukkig in het offer en voelde het dringende geldgebrek als een genade Gods, als een eer, en een verheerlijkt gevoel kwam over haar, als ze eraan dacht, dat ze dit deed voor haar vaderland, een begrip, dat op dat moment voor haar het aanzicht had van Soedarmo en de school; een andere betekenis had het niet voor haar, omdat het te ruim en te ver in nevelen was. Ze was gelukkig, omdat ze haar best deed en van Soedarmo hield. Soedarmo daarentegen voelde zich in Soelastri teleurgesteld; was zijn toon eerst zachtaardig en vriendedelijk geweest, nu snauwde hij haar niet zelden af. Hij had Soelastri een andere ziel gegeven dan ze in werkelijkheid had; in het idee nadert men altijd het volmaakte en elke afwijking ervan wordt als een teleurstelling gevoeld. Soedarmo, die Soelastri even goed als andere vrouwen belangstelling zag tonen in „nietsjes" en stofjes, had een gevoel, dat hij door deze teleurstelling gerechtigd was een bouderende en wrevelige toon tegen haar aan te slaan, waardoor de verhouding langzamerhand verkilde. Boze woorden, in ergernis geuit, bereikten het doel — dat van verwijdering en wantrouwen — en dikwijls zaten Soelastri en Soedarmo zwijgend tegenover elkaar of de een las verwoed in een boek en de ander dwaalde alleen in de schaduw van de tjempakabomen, het hart vol grieven en beklemd van opgekropte woede.
En het was altijd Soelastri, die het eerste verzoeningswoord sprak, zich schuldig voelend aan de wrevel van de ander; en dan wist ze door vleien en tedere woordjes het eigenzinnige gemok van haar man te vermurwen, die na de een of andere cynische

opmerking, eindelijk de kilte in zijn hart voelde smelten en zich voor een ogenblik gelukkig voelde, tot nieuwe twisten de koppige trek om zijn mond tot scherper lijnen zou verstrakken. Een moeilijk huwelijksleven! Dat er geduld en grootmoedige liefde bij nodig waren, dat beseften ze beiden, mokkend en wrokkend, twee eigenzinnige karakters, die door het speelse lot bij elkaar waren gebracht. Soms dacht Soelastri:
„Moet ons leven altijd zo blijven? Twisten en mokken? Ik ben òp van dat gekibbel. Maar ik voel me te trots om me te vernederen en altijd weer toenadering te zoeken."
En Soedarmo duldde het in Soelastri niet, dat zij haar eigen zin volgde en voelde zich gekrenkt en vernederd, omdat traditie en cultuur de vrouw toch ondergeschikt maakten aan de man, hoewel hij in theorie de moderne ideeën van gelijkheid en vrijheid aanhing. Het was iets anders, iets wat je meekreeg met het moederzog en groeide met de jaren van je kindsheid en onoverwinnelijk bleek, naarmate je meer hoorde, dacht en voelde.
In deze periode van twisten waren Djamils gezellige lach en onbenullige praatjes een lichtpunt. Dan dronk men koffie en lachte, dat de tranen over de wangen liepen; Waloejo, die nu en dan kwam, zat er bij aan. En niet zelden maakte men in de ruime keuken *nasi goreng* op het flakkerend komfoor. Djamil wreef de uitjes, Soedarmo stak stelselmatig het komfoor aan, terwijl hij telkens uitlegde, dat je bij zo'n toestel vooral voor verstopping moest oppassen en Soelastri kreeg te horen:
„Vreselijk, wat is het komfoor vuil. Waarom laat je het ding toch niet schoonmaken, Tri, luilak."
Soelastri lachte dan schuldbewust en kwakte boter in de pan; en als de uitjes sisten en een heerlijke geur verspreidden, was het Soedarmo, die er zijn neus bijhield en keek of ze al gaar waren. „Want," zei hij gewichtig, in de pan roérend en keurend, „nasi goreng smaakt het best, als je op het goede tijdstip de rijst in de pan doet, dus net als de uitjes van geurig overgaan in gaar. En dan flink de rijst uitspreiden, dat de damp er uit kan slaan. En nog eens roeren en dan *ajinomoto* [1]) erin. Hm!"
Hij watertandde en liet het werk eindelijk aan Soelastri over, toen

---

[1]) Een Japanse poederachtige substantie om de smaak van een gerecht te verbeteren.

de rijst nog maar opgediend hoefde te worden. Djamil lachte telkens en streek zich over de kin, terwijl hij het tafellaken glad trok en waarschuwende uitroepen slaakte, als de rijst over de pan dreigde te vallen. Men at met smaak, en was Waloejo er, dan waren de grappen niet van de lucht en was men er zeker van, dat er net genoeg rijst was en ook niets meer, zodat Djamil de maaltijd altijd met extra pisangs moest besluiten. Soedarmo glom van plezier en hij beroemde er zich op Soelastri in de kookkunst te hebben ingewijd. Dan zei hij met een breed gebaar: „*Mie*[2]) heb ik haar leren maken. En biefstuk en nasi goreng. Onze nasi goreng van toen ik nog student was, was terecht beroemd, met corned beef, met krab, met garnalen, met...."
En dan placht Soelastri snel in te vallen:
„Natuurlijk, natuurlijk, op die manier wòrdt de rijst ook lekker. Met zoveel boter en andere dingen! De kunst is juist om met weinig ingrediënten goedkoop en lekker te koken."
En Djamil, pal daarop:
„Zelfs stenen worden lekker van de boter."
Waarop Waloejo in een onbedaarlijke schaterlach uitbarstte en pas ophield toen Djamil hem goedmoedig op zijn rug klopte en met een fijne glimlach aanstalten maakte een boekje over Waloejo's epicuristische neigingen open te doen. Waloejo hief dan afwerend zijn handen op en had plotseling grote haast om weg te komen. Het ware van de zaak wisten Soedarmo en Soelastri niet; wel vermoedden ze iets grappigs, maar Djamil, die anders loslippig was, hield er zijn mond over en bewaarde dit als troef bij elke gelegenheid dat Waloejo hem belachelijk maakte. Dit ongewone leven van bohèmes en waardige opvoeders tegelijk had voor Soelastri een eigenaardige bekoring; ze raakte verzoend met de werkelijkheid en begon zich in deze omgeving thuis te voelen.
In deze tijd, toen hun huwelijksleven naar een oplossing voor twee tegengestelde karakters zocht, kwamen Soedarmo en Soelastri bij Soekarno, die in een *panggoenghuis*[2]) aan de Astanaanjarweg woonde. Vóór zij gingen was er al enige strubbeling; Soelastri wilde liever op een andere dag gaan, maar Soedarmo zette zijn zin door.

---

[1]) Chinese vermicelli.
[2]) Huis op palen.

Zo liepen ze, een beetje van elkaar af, op de weg, zwijgend, Soelastri met haar kleine stappen die van Soedarmo bijhoudend. Soedarmo, met een verbeten uitdrukking om zijn mond en norsstarende ogen, keek nauwelijks naar zijn vrouw om, liep rechtop met de linkerhand in de zak en haastige stappen, alsof de weg onder zijn voetzolen brandde. Van terzij zag Soelastri de scherpe overgang van voorhoofd naar neus, de brede onderkaken, de ietwat vrouwelijke lippen en de stugge haren, die mede zijn eigenzinnigheid accentueerden. Dan keek ze weer strak voor zich en ze merkte het nauwelijks, dat ze reeds voor Karno's huis stonden. Ze zag Soedarmo voor haar stilstaan en haar koud monsteren, dan het grintpad oplopen met het hoofd in de nek en langzame passen.
In de gesloten voorgalerij, waarop links en rechts een deur en op de achtergrond twee deuren uitkwamen, stond een vaalbruin rottan zitje in het midden; tegen de wanden stoelen met rechte rugleuningen, waarvan de zitting een onbestemde kleur vertoonde; terwijl bij de ingang als troosteloos een onverzorgde palm in een bloemenbak stond. Een kapstok in de hoek droeg een aantal hoofddeksels van gevarieerde kwaliteit en kleur en wandelstokken bogen hun handvatten over de rand van de paraplubak. Vanuit het kantoor links klonk gerikketik van schrijfmachines, nu en dan een jonge, frisse lach of een hese stem, die zich boven het lawaai uit trachtte te verheffen. Op de stoep weifelde Soelastri tussen het uitdoen van haar sloffen of het zo maar binnen gaan. Toen, kordaat, stapte ze op blote voeten binnen en zette haar sloffen in de hoek bij de deur.
„Hallo, mas!" Met uitgestoken hand kwam Karno uit het kantoor naar hen toe en schudde Soedarmo hartelijk de hand. Toen wendde hij zich tot Soelastri, die onwillekeurig bloosde. Even keek hij haar in de ogen en vroeg vriendelijk:
„Hoe bevalt het u hier, zus? Prettig?"
Ze knikte vlug van ja en bloosde weer, waardoor ze haastig in haar handtas naar haar zakdoek zocht. Joviaal klopte Karno Soedarmo op zijn rug, troonde hem mee naar het kantoor nadat hij Soelastri bij zijn vrouw achtergelaten had. Deze zat op een brede, lage divan met een sigaret in de hand, die ze gracieus en coquet naar haar lippen bracht. Op de divan, die vierkant en stevig op lage poten rustte, sliep een jonge man met een deken

tot aan zijn kin opgetrokken en om het hoofd een witte doek. Zijn handen die op zijn buik rustten, waren mager en knokig; de wangen en het voorhoofd bruin en goor.
Soelastrì keek schichtig om zich heen en durfde niet naar de jonge man te kijken. Ze ging met de rug naar hem toe zitten en wachtte af, wat zus Karno zeggen zou, terwijl ze elk gebaar van haar volgde.
Zus Karno streek Soelastri moederlijk over de schouder, glimlachte en zei met haar soepele stem, waardoor alle wendingen en golvingen van wat ze zei tot volle expressie kwamen:
„En liefje, vind je het prettig, hier? En hoe bevalt je het huwelijksleven?"
Ze sprak het „liefje" strelend uit en daarbij hield ze het hoofd opzij en toch was er uiterste moederlijkheid en beminnelijkheid in haar fijne trekken, waarvan de laatste bekoring nog niet door de ouderdom was weggevaagd. De ovale vorm van het gezicht, de vloeiende lijnen van neus en kin en de volle wrong op haar slanke, nog volle hals, verleenden haar een jeugdigheid, die in tegenspraak was met de groeven hier en daar en de moede uitdrukking van haar ogen. Haar sierlijke, beweeglijke gestalte deed haar van verre op een jong meisje lijken. Ze was charmant in conversatie en omgang, een echte vrouw, die er een geluk in vond anderen en vooral haar man genoegen te doen. Ze sprak verder op haar eigenaardige melodieuze manier met inachtneming van dictie en gebaren in een elegant Soendaas, dat denken deed aan het sierlijke zweven van een danseres, en Soelastri luisterde er naar met bewondering voor de flair en de hoffelijkheid van deze fijne vrouw.
Of Soelastri nog wat hoorde van haar zuster, — of ze met haar werk opschoot, — of ze met de collega's kon omgaan, — en zo meer. De vragen werden om het praten alleen gesteld, en het scheen Soelastri toe dat het antwoord er geen rol bij speelde, alsof zus Karno door de elegantie van haar gebaren iedere herinnering wegwiste aan wat er gezegd was. Ze sprong van onderwerp op onderwerp, van huishoudelijke zaken op de vrouwenbeweging en het partijwerk van haar man, op vergaderingen en politieke strubbelingen, met een gemak alsof elk onderwerp het andere ten volle waard was, haar woorden vergezellend van het peinzend wegblazen van rookwolkjes uit mond en neus. Er kwam

een hiaat in dit eenzijdig gesprek — want Soelastri hoorde slechts belangstellend aan — toen Djoehariah binnenkwam.
Djoehariah had een blad in beide handen en liep voorzichtig, bang te morsen. Ze groette Soelastri met glimlach en ogen, zette twee kopjes voor hen neer op een laag tafeltje en presenteerde koekjes uit de stopfles, waarbij ze vriendschappelijk Soelastri aanmoedigde tot nog een koekje. Dan nam ze Soelastri's hand en zei op haar rustige manier:
„En te denken dat je nu al een getrouwde vrouw bent! Lastri, we worden vlug oud, hè?" Ze liet een rij witte tanden zien. Zus Karno stond op, streek de deken glad over de jonge man, die onderwijl wakker was geworden, en vroeg:
„Wil je een djeroek? Natuurlijk, hè?"
Hij antwoordde met een even knikken van het hoofd; toen sloot hij zijn ogen weer en hield zijn rechterarm erover, als was hij verlegen voor de aanwezigheid van een vreemde. Soelastri, die even had omgekeken, keerde zich weer naar Djoehariah, die zonder reden begon te lachen en haar ook aan het lachen maakte.
„Sst, schei uit, we zijn al oude huisvrouwen. En hoe is het met je polygamiebeweging, Djoe?"
Ze proestte het uit, maar hield zich in, toen ze een bestraffende blik van zus Karno opving. Djoehariah begon ernstig:
„We hebben nu aardig veel leden. Word jij nu voorzitter. We hebben je heus nodig."
„Maar Djoe," protesteerde Soelastri. „Maar Djoe, ik kan immers niet. Ik voel me niet capabel. En.... ik doe alleen mee, als ik werkelijk honderd procent zeker van mezelf ben. Ik kan toch niet als een pop in het bestuur zitten, wel?"
Ze keek Djoehariah uitdagend aan, die haar tegen de schouder duwde en verwijtend zei:
„Ach, jij altijd met je bezwaren."
Djoehariah was tenger van gestalte en de eigenaardige plooien van de neusvleugels naar haar mond gaven haar soms een ouwelijke uitdrukking; het haar was stijf in een kleine wrong gedraaid en over haar wezen lag een ontroerende eenvoud en naiefheid, waardoor ze stormenderhand vele harten voor zich innam. Deze jonge vrouw van achttien jaar was zó bescheiden en pretentieloos, dat haar figuur onbelangrijk zou zijn, ware het niet, dat ze bizonder actief voor haar vrouwenvereniging werkte, door

weer en wind ging en aan de Karno's met haar hele ziel verknocht was. Zij en haar man Soepardi waren Karno's lievelingen en woonden bij hem in. Djoehariah zorgde voor de huishouding en hield toezicht op alles, want zus Soekarno, verwend vrouwtje als ze was, had geen notie van wat er in een grote huishouding dagelijks omging. Djoehariah was er van kleins af in huis geweest, zijnde de dochter van iemand die in Digoel zat[1]. In de tijd, toen Karno en Soepardi in de gevangenis waren, verlichtte Djoehariah met haar toewijding de troosteloze eenzaamheid van de achtergebleven vrouw, die telkens met geldgebrek te kampen had. Gelukkig had een helpende hand op een ongeziene manier zus Karno de financiële zorgen van de schouders genomen. Maar nog drukkender dan de materiële zorgen voelde mevrouw Karno de verlatenheid van alleen te zijn, terwijl ze voordien altijd de gulle lach van haar man om zich heen had gehoord; en het was Djoehariah, die haar aan de eenzaamheid ontrukte, haar troostte, haar op nieuwe uitkomst deed hopen. In een paar maanden tijd was deze charmante vrouw toen geheel verouderd en Djoehariah, die haar dagelijks oplettend gadesloeg, merkte het langzaam uitkomen van de sleutelbeenderen onder de matte, bleke huid.
Zij was het ook geweest, die Karno toen opzocht en voor hem een levend contact werd met de wereld aan de overzijde van de strenge gevangenismuren. Soepardi was Karno's beste vriend in het leven. Deze eenvoudige jongen met zijn gezonde, frisse intelligentie, waardoor hij geboeid de massa naar hem kon doen luisteren, beschikte over een virtuoos talent van spreken en vurige gebaren, bovendien hanteerde hij vaardig de pen en zijn sprankelende stijl boeide door de eenvoud en welgemeendheid van zijn woorden. Hij was trouw, eerlijk en dapper, daarbij bescheiden en grootmoedig. Karno vond in hem tegelijk een volgeling, een vriend en een vertrouwde. Na het uitzitten van zijn vonnis trouwde Soepardi met Djoehariah, die reeds lang van hem hield. Maar toen Karno in de moeilijke dagen van partijsplitsing de *Partij Kebangsaän* koos, kwam er enige verwijdering tussen hem en Soepardi, die de ziel van de *Partij Marhaèn* was. Soepardi vulde het orgaan, sprak op vergaderingen, gaf cursussen, was

---

[1]) *Digoel (Nieuw-Guinea)*, verbanningsoord voor ongewenste politieke elementen onder het Nederlands Gouvernement.

onvermoeid overal te vinden waar gewerkt werd, terwijl Djamil en Waloejo slechts speels meededen aan dat alles. Daarom hadden die twee en ook Soedarmo de intellectueel, die onbewust hautain een beetje neerkeek op het gepopulariseerde partijwerk en de massa, respect voor Soepardi, die niet veel zei noch debatteerde, maar intens voortging aan de taak, die hij voor het leven op zich genomen had. En Soepardi voelde geen afstand tussen hem en de volksmensen aan wie hij cursussen gaf; zelfs in zijn grappen voelde hij zich een met dezen, die voor hem hun hart openden. Bij Soedarmo echter zag men de afstand wel, en dit was de reden, waarom hij met al zijn idealisme en goedwillende pogingen nooit de liefde van zijn cursisten kreeg; voor hem bleven ze gesloten.
Waloejo wist het en tergde Soedarmo met zijn nu en dan smalend uitgesproken *boerdjoeis,* een woord, dat alle begrippen omvatte, die te maken hadden met trotsheid, harteloosheid, egoïsme, verwaandheid en zo meer.
De groter wordende verwijdering was door Karno en Soepardi al pijnlijker gevoeld, tot tenslotte het jonge echtpaar er over sprak apart te gaan wonen. Dan zouden ze wel zien hoe ze zich door het leven konden slaan. Karno had er verdriet over, maar zag de onhoudbare toestand waarin ze verkeerden in, vooral waar de jonge leden van de *Partij Kebangsaän* steeds feller tegenover de leden van de *Partij Marhaèn* kwamen te staan. Djoehariah sprak er op gedempte toon met Soelastri over. Ze zei:
„Ik heb eigenlijk medelijden met zus Karno, omdat ze altijd met het huishouden overhoop ligt. Maar het kan niet anders, we moeten weg. Bovendien...."
Ze glimlachte en Soelastri keek haar onderzoekend aan; toen begreep ze en antwoordde:
„Ja, ik begrijp de toestand. En als je het kind krijgt, neem je een vroedvrouw of ga je naar het hospitaal?"
Djoehariah haalde haar schouders op:
„Och, dat komt terecht. Een *doekoen* [1]) is ook goed; mijn moeder is toch ook niet door een vroedvrouw geholpen?"
„Ach, stel je voor, Djoe! We zijn toch moderne vrouwen. Durf je je heus aan een *doekoen* toevertrouwen?"

---

[1]) Iemand, die de magische macht bezit om zieken te genezen (hier een baker).

„Waarom niet? Ze heeft toch ervaring? En bovendien, het komt toch ook op zelfvertrouwen aan?"
„Nu ja, maar ze is toch vies, niet, slordig met alles en zo. Ik zou me er heus niet aan wagen. Maar ja....! Ben je niet bang, Djoe?"
Djoehariah begon te lachen en gaf Soelastri een klap op de schouder. Ze trok een komisch gezicht en zei plagend:
„Wij zijn niet zo verwend als Soelastri. Neen, hoor. Maar ach, dat ondervind je later zelf wel. Zoiets is natuurlijk; iedere vrouw moet er zich aan onderwerpen. Ik ben blij, erg blij, en ik hoop maar dat hij op Pardi lijkt. Het moet een jongen zijn, Tri."
„Ja, ja, ik zie je al, met een jongetje met net zulk verward haar als je man."
Djoehariah lachte weer en stond dan haastig op.
„Hemel, ik heb mijn tijd verpraat. Ik moet nog koken", fluisterde ze, want net kwam zus Karno binnen. Soelastri stond ook op en zag Soedarmo binnenkomen, die haar toelachte en haar een wenk gaf om afscheid te nemen. Dus begon ze aarzelend tegen zus Karno:
„Zus, ik moet weg. Het is al zo laat en er is niemand thuis."
Zus Karno trok Soelastri bij de hand en hield aan:
„Ga toch nog niet. Toe, blijf eten. Het is de eerste keer, dat je bij ons komt, en mas Karno is met je man bezig, liefje. Hij vindt het leuk, als de mensen hem opzoeken. Blijf nu...."
Soelastri nam toch maar afscheid, liep even naar de keuken om het Djoehariah te zeggen, daarop naar het kantoor. In de deuropening stond Karno al.
„Komt u maar gauw terug, zus. Mijn vrouw ziet u graag hier. Hè, Git?" — tot zijn vrouw, en dan tot Soedarmo:
„Mas, succes met uw werk. Ach, de school is toch niet ver van hier. Nu, beste mensen, wel thuis."
Soelastri groette hem bedeesd, want Karno's fascinerende persoonlijkheid maakte, dat ze zich klein voelde en Soedarmo met zijn boosheid was voor haar verdwenen. Ze zag alleen maar die tintelende, donkere, onderzoekende ogen, de ferme mond, alles wat deze krachtige persoonlijkheid nog meer deed uitkomen.
„Karno," dacht ze en zag voor zich de enveloppe, waarin ze zijn foto en die van Hatta had bewaard. Was ze eigenlijk onbewust niet verliefd op hem geweest? Ze had het voor verering gehouden, een meisjesachtig dwepen met romantische figuren. In haar herinnering zag ze Karno weer fier voor de rechter staan en aan de

andere kant zijn advocaten in het zwart. Karno's ogen fonkelden; hij leek op een fiere leeuw, vond ze toen, met zijn brede borst en krachtige hoofd. Zij en Marti hadden een plaatsje achteraan gevonden en luisterden aandachtig, maar na een poosje gingen ze weg, omdat het benauwend naar mensengeuren begon te ruiken. En het zou de beide zusters ook aan het hart zijn gegaan, Karno in de gevangenisauto weg te zien rijden. Daarom bloosde Soelastri nu als ze met hem spreken moest en wist ze niets te zeggen, ofschoon ze vriendelijke woorden voor hem in haar hart als opgehoopt voelde.

Op de weg naar huis praatte Soedarmo voortdurend over hem. „Zie je, Tri, zo is hij, vriendelijk en innemend. Van het podium kent iedereen hem. Hoe hij kan spreken, met die vurige ogen, waarmee hij zijn gehoor beheerst. Ik heb hem eens horen spreken en ik zal het nooit vergeten. Ik zie hem nog, zoals hij daar stond voor die duizend mensen op het podium. Als hij verscheen klapte ieder in de handen, dan rukte hij zijn muts van het hoofd, gooide hem op de lessenaar en dan begon hij, met zijn linkerhand in de zij en met de rechterhand accentuerend, verklarend, versterkend de woorden, die een bizondere betekenis en glans kregen, omdat hij ze uitsprak. En de menigte luisterde, ingespannen met ingehouden adem en wijd-open ogen, in die stilte waarin je niets hoorde dan het donderen, het smeken, de geestdrift en de meeslependheid van die volle bariton. En je zag Karno's ogen oplichten, in weemoed tot glanzende ballen worden en dan weer opflikkeren van verontwaardiging, van haat tegen het onrecht dat geleden wordt. Die gebaren, die stem, die ogen, Tri! Je proeft de eerlijkheid, de echtheid in al zijn doen en laten. En als hij tot een climax gekomen was, ademde de zaal als uit één borst. En dan voelde je een zucht gaan, één ontroering, door allen, en dan brak er een daverend applaus los, dat de binten van het bouwvallige gebouw er van schudden. Ook de politiemensen kwamen merkbaar onder de indruk. Het gebeurde zelfs, dat een zekere *patih* [1]), die als vertegenwoordiger van de op ingrijpen beluste P.I.D. een openbare vergadering moest bijwonen, enthousiast meeklapte. De arme man kreeg natuurlijk een aanmerking, misschien zelfs ontslag, weet ik het. Zo kent ieder Karno als de geweldige orator, een, die van hart

---

[1]) Een Indonesisch bestuursambtenaar van hoge rang, direct onder de regent.

tot hart en van ziel tot ziel kan spreken. Maar ik heb hem ook anders gekend: als mens en broer".

Soedarmo zweeg; hij hijgde lichtelijk van vervoering en Soelastri zag in haar gedachten ook Karno terug, maar anders, vermagerd en bleek. Hij stapte toen uit de gevangenisauto op het stoepje van het landraadsgebouw. Zij en Marti hadden hem een hand gegeven en waren geschrokken van de bleekheid en de vreemde blik in zijn ogen. En die keer zag Soelastri hem voor zijn rechters staan, rechtop en glimlachend, omdat hij wist, dat hij geen misdadiger was, zoals hij was gekwalificeerd. Zij had een smeulende woede, een intense haat gevoeld tegen die gladgeschoren, beschaafde rechter in zijn zwarte toga, in het ambtskleed, dat onrecht tot rechtvaardigheid moest wijden. Nu wist ze, wat het was, waarom ze een afschuw had van die „Westerse beschaving", die altijd het eigen belang diende en die huichelde met God en gerechtigheid.

Ze verbrak haar stilzwijgen:

„Dar, je kent Karno goed, is het waar, dat hij in de intimiteit zo beminnelijk is?"

„Ja, ik zal je daarvan wat vertellen. Ik heb een maand lang Karno van dichtbij leren kennen. Het is merkwaardig, dat deze man, die een volle vergadering kan bedwingen, zo verlegen is in gezelschap. Je hebt het zelf gezien, hè? Hij kwam niet bij jullie zitten, terwijl hij je toch van vroeger kent. En wat zo karakteristiek voor hem is, dat is dat lokje haar, dat over zijn voorhoofd hangt en meebeweegt met het schudden en knikken van zijn hoofd...."

Soedarmo onderbrak zichzelf met een lach, als zag hij nog levendig het beeld voor zich en Soelastri lachte van de weeromstuit mee; ze zag duidelijk de „lok" van Karno, en ze zei:

„Ik heb zo'n verering voor hem. Zou er ooit een tweede zo kunnen bestaan?"

„Het is makkelijk je een held voor te stellen in je gedachten, maar je moet oppassen, dat die held geen standbeeld wordt. Tenslotte zijn er van die kleine realiteiten, waaraan een mens zich moet onderwerpen. En Karno is toch maar een mens, met grappige trekjes en fouten, waardoor hij inderdaad aan de onwerkelijkheid ontsnapt. Zelfs Karno heeft oog voor een mooi gezichtje, en zou je het bij mij dan erg vinden?"

Er gleed plotseling een schaduw over Soelastri's gelaat; ze wend-

de haar blik van Soedarmo af en staarde lang voor zich uit. De zonnige weg leek haar opeens verlaten, en de schaduwen er op zo somber en doods, dat het was of haar hart zich niet meer uit die sfeer zou kunnen redden. Aan alles zou een einde komen, realiseerde ze en het deed haar pijn om het zonnelicht, en nog veel meer dingen, die van waarde waren. Ze antwoordde haperend:
„Bederf nu de stemming niet. Daarover wil ik niet praten. Het is altijd in jullie voordeel gesproken. Alles grijpen jullie aan om je eigen gedrag te verontschuldigen. Ik haat je."
„Ik plaag je immers maar. Er is immers geen kans op. Ik houd toch van je en we zijn nog maar pas getrouwd. Nu maar weer over Karno. Je wou toch meer over hem horen, niet?"
Hij keek haar aan, een beetje smachtend en sentimenteel, zodat ze bloosde en hem weer haar aandacht gaf.
„Toen ik bij hem inwoonde, zongen we samen altijd het *Indonesia Raja*. Je kent dat lied toch?"
En Soedarmo zong enige maten.
„Nu," ging hij voort, „we zongen altijd uit volle borst. Karno heeft een goede stem. Als hij gaat zingen zoekt hij eerst naar de toon en het is vermakelijk hem bij dat afzoeken te horen. Ik zing een beetje vals soms en dan zegt hij: „Mas, u zingt vals, overdoen." En dan begonnen we van voren af aan. Maar, wat ik het meest in hem bewonder is zijn verlangen anderen een genoegen te bezorgen. Hij kan ook zo meeleven met een ander en gaat zo gemoedelijk en beminnelijk met iedereen om. Zijn huis staat voor ieder open; je komt en je gaat en je neemt altijd iets mee van zijn rijke persoonlijkheid."
Soedarmo had het laatste op zachte toon gezegd. Soelastri knikte en zei even zacht:
„Hij is religieus en leest graag godsdienstige werken."
„Ja," vulde Soedarmo aan. „Hij brandt ook vaak wierook op Donderdagavond. Verder behandelt hij zijn krissen met piëteit. Soms vast hij op een Maandag of Donderdag."
„Wat? Weet je dat zeker?"
„Ja, op een dag verscheen hij niet aan tafel. Hij verontschuldigde zich met te zeggen, dat hij geen honger had. Maar zijn vrouw zei fluisterend, naar de kamer wijzend, waar hij zat: „Hij vast." Eigenaardig die religieuze trek in hem. En toch hoor je hem op de vergaderingen telkens zeggen: „Al brand je nog een pikol *men-*

jan [1]), Indonesië komt dààrdoor niet vrij!" Maar ach, tenslotte zijn we misschien geen van allen vrij van de mystiek, al ontkennen we het nog zo hard."
„Dat hij dat zegt tegen het volk kan ik best verklaren. Die dingen doden de wil en de opstandigheid in het hart. Ze bedwelmen en maken krachteloos. Maar voor de leider zelf, die weet en beseft, voor hem is het toch iets anders."
„En toch geef ik hem geen gelijk," hernam Soedarmo koppig. „Ik voor mij haat dat wierookgedoe. En al zou ik nog zo bewust zijn, van wat goed voor jezelf is en niet voor anderen, dan nog vind ik het gevaarlijk en niet te verantwoorden tegenover jezelf. Dingen, die ons bang en klein houden, moeten weggesmeten worden. Stel je voor, dat de oude *kiahi* [2]) met zijn *gandroewo's* [3]) ons gevoel nog zou beheersen, en ons bang kunnen maken met zijn voorspellingen en *kwalat* [4]). Neen, ik wil op vaste voeten staan en me niet wagen in al dat ongeziene."
Soelastri lachte om de heftigheid, waarmee hij het zei. Zij dacht: „Ja, we zijn modern, en toch reserveren we in een hoekje van ons hart een plaatsje, waar we op wanhopige ogenblikken wierook branden".

---

[1]) Een soort wierook.
[2]) Iemand, die in reuk van heiligheid staat.
[3]) Mannelijk spook.
[4]) Het onheil, dat volgt op een oneerbiedige daad tegenover een heilige.

V

Het stemmenrumoer deinde weg. Soedarmo stond op en liet zijn blik over de aanwezigen gaan. In twee lokalen zaten de mensen op banken; in het lokaal rechts heerste een halfduister, want het licht in het midden viel er schuin naar omlaag, zodat slechts de schouders en het bovenlichaam te zien waren; de rest daarboven was niet te onderscheiden. Links gaapte een donkere gang, die naar de andere lokalen en naar buiten leidde; ook hier zaten mensen; hun brandende sigaretten gloeiden als kooltjes en gaven een geheimzinnige toets aan het geheel.

„Broeders."

Soedarmo begon, zag de verwachting op aller gezichten.

„Allereerst moet ik u bedanken voor uw belangstelling en voor de moeite, die ge u getroost hebt om op deze Zaterdagavond aan onze uitnodiging gehoor te geven. Met een blij hart heten wij, onderwijzers, u welkom."

Even pauseerde hij, koos zorgvuldig zijn woorden en legde rustig en duidelijk het doel van de samenkomst uit:

„Er moet een band zijn tussen school en huis. Uit de aard der zaak kunnen we onze aandacht aan de opvoeding der kinderen slechts wijden van half acht tot één uur; daarna is het de taak van het huis. Daarom is het noodzakelijk, dat er overeenstemming bestaat tussen de opvoeding op school en thuis. Maar dit kan alleen gebeuren, als er een wil is om samen te werken en een besef, dat we onze kinderen tot goede mensen in het algemeen en tot goede Indonesiërs in het bizonder moeten opvoeden.

Nu zult ge vragen: wat is een goed mens? Het antwoord daarop is moeilijk te geven, want het begrip *goed* heeft zovele aspecten. Voor een ambtenaar is hij goed, die stipt en trouw de bevelen van zijn superieur opvolgt; voor een godsdienstige hij, die elke dag vijf maal zijn *salat*[1]) verricht en elk jaar zijn *zakat-fitrach*[2]) be-

[1]) Verplichte vijfmaal daags verrichte prosternatie voor Allah.

[2]) Verplichte bijdrage uit weldadigheid.

taalt; voor een waronghouder hij, die zuinig en spaarzaam de tering naar de nering weet te zetten. Zo ziet ge, dat het goed bij de een anders is dan bij de ander; bij mij anders dan bij u. Toch kunnen we moeilijk een zekere lijn in ons gevoel miskennen. Waarom zouden we anders in stille uren verantwoording van onze daden afleggen aan een onzichtbaar ik? Dit ik zegt ons de waarheid, al willen we er zelden naar luisteren. Dit ik is onverbiddelijk en doet ons soms van schaamte het gezicht bedekken. Wij Indonesiërs noemen dit ik „de oudere broer", die over ons waakt. De godsdienstigen noemen dit ik het geweten, dat het goed wel van het kwaad weet te onderscheiden. Het is hier niet nodig er dieper, wijsgeriger op in te gaan, want dan wordt het geen kost voor mensen met een rammelende maag, zoals wij. Nuttiger is het daarom een antwoord te geven op de vraag hoe een goed Indonesiër moet zijn. Dan zeggen wij eenstemmig: een goed Indonesiër is hij, die zijn individuele talenten weet te ontplooien en ze dienstbaar maakt aan de nationale zaak".
Soedarmo held op, observeerde het eenparig goedkeurend knikken der aanwezigen en de klimmende aandacht op hun gezichten. Toen vervolgde hij nog zekerder, en er tintelde een licht in zijn ogen:
„Wie onder u zich dus geroepen voelt *tani*[1]) te worden, plante met liefde en zorg aardappelen om ze zo duur mogelijk aan de blanda's[2]) te verkopen, en rijst om die zo goedkoop mogelijk aan de onderwijzers van onze nationale scholen af te staan."
Een hartelijk gelach; en Soedarmo's gezicht straalde, terwijl zijn ogen zich tot lachende spleten vernauwden. Men fluisterde wat, dan een gedempt sussen om stilte en Soedarmo hervatte:
„Wie aanleg heeft voor timmeren, make degelijke meubelen om ze zo duur mogelijk aan de *kaoem sana*[3] van de hand te doen en stevige banken om ze zo goedkoop mogelijk aan de nationale scholen te verkopen." Hilariteit, terwijl enkelen onderzoekend de wankele banken, waarop ze zaten, bekeken. Soedarmo zelf lachte om zijn grapje, zette zijn zwarte muts recht en tikte met zijn vuist op de lessenaar.

---

[1]) Landbouwer.
[2]) Blanken, d.w.z. de Europeanen.
[3]) Letterlijk: gindse groep, waarmee de Indonesische nationalisten spottend de Europeanen noemen.

De gezichten verstrakten zich weer, hoewel enigen nog een goedmoedige glimlach om hun lippen behielden. Soedarmo zette nu verder het doel van het nationaal onderwijs uiteen, en bedankte aan het eind nogmaals voor de komst der aanwezigen. Daarop gaf hij het woord aan Soelastri, die uiterlijk kalm met haar foliovellen van tussen de mensen naar voor wandelde. Innerlijk was ze ontzettend nerveus en twijfelde aan het resultaat van haar lezing. Langzaam legde ze de vellen op de lessenaar, nam het geheel van het gehoor in zich op om zich er vertrouwd mee te maken, staarde over de hoofden even weg door het geopende raam in de tuin, waar het licht brede vlakken op kaatste. Toen keek ze vlug haar tekst in en begon, terwijl haar koude handen zich om de vellen krampten, rustig, alsof er niets was dan verwachting:
„Broeders en zusters, het is met een licht aarzelen, dat ik me aan deze lezing heb gewaagd, want het is voor het eerst, dat ik voor zo'n aandachtig gehoor spreek."

Soelastri zag de rijen der opgeheven gezichten en de welwillende, enigszins nieuwsgierige glans in hun ogen en ging voort, dapperder geworden, met haar lezing over straffen. Ze zag de welwillende blikken zich verdiepen, liet zich gaan, sprak vlotter, directer en eindigde met een tikje weemoed in haar stem:
„Je kunt zo makkelijk vergeven, als je geestelijk boven de schuldige staat. Wie waant zich een God, dat hij nimmer een fout heeft begaan? Wij zijn allen mensen met een hart, een gevoel en een neiging tot kwaad. Daarom moeten we kunnen vergeven en daarbij niet eisen, dat de schuldige met woorden zijn schuldbesef tot uiting brengt. Het is voldoende, dat het schuldbesef er is; wat doet het er toe, of de lippen er gesloten bij blijven, want de blik zal er des te duidelijker door spreken en we zullen vergeven, ten volle, in het zekere geloof, dat zelfs de slechtsten gevoelig zijn voor vergeving en liefde."

Soelastri zweeg met trillende lippen; ze voelde zich door haar eigen woorden ontroerd. Was zij ook niet een kind geweest, dat fouten beging en er telkens nieuwe bij maakte? Een hartelijk applaus en een warmte in blik en gebaren van haar toehoorders; toen begaf Soelastri zich weer naar haar plaats tussen de mensen, met een verstild gezicht en gevouwen handen.

Soedarmo stond weer op en zette vlot zijn plannen uiteen. Het ging over de taalcursussen en over het orgaan, dat de band tussen

school en huis zou verstevigen. Daarna sprak hij op humoristische toon over de verschillende eigenaardigheden der kinderen. Men luisterde geboeid, een weinig vermaakt. Plotseling klonk uit het duister van de gang:
„Vindt u mijn zoon niet de ondeugendste uit zijn klas?"
Een vraag op aller gezichten; toen ging de stem — een zware vibrerende stem — verder:
„We hebben hem zelfs een andere naam moeten geven omdat hij thuis niet te houden is [1]). Misschien lijkt hij op mij, want ik was vroeger ook zo ongezeglijk. Ik wil u, *iboe* Soedarmo, alleen maar vragen, of u met woorden bij hem wat heeft kunnen uitwerken. Bij ons doen we het altijd met een pak slaag."
Soedarmo nodigde, door het vage gegons en het gegrinnik der mensen heen, uit:
„Komt u eens te voorschijn. Dan weet ik wie uw zoontje is."
„Neen," zei de stem beslist. „Dat doe ik niet. Ik ben verlegen, omdat hij zo sprekend op mij lijkt. Bovendien. . . ."
Men hoorde niet meer wat hij zei, want het gelach werd luider en luider. Soedarmo hield zijn hand voor zijn ogen en vorste in het donker.
„Ach, ik herken u wel. Komt u er eens uit."
Hij wenkte met zijn vinger en glimlachte slim. Een gestommel en alle hoofden keerden zich naar de boogvormige opening naar de gang. In het licht met de schaduw nu achter zich, even knipperend met zijn scheefgeplaatste ogen, stond een fors gebouwde man, met een breed litteken over zijn voorhoofd. Als hij praatte, trok zijn mond scheef en hield hij het hoofd schuin. Men lachte om zijn uitstaande oren onder de nonchalante hoofddoek en herkende in hem een robuuste vechtersbaas, een *djago* [2]) voor wie niets bestond dan vechten en vrouwen. Hij stak van wal:
„Nu u mij goed hebt gadegeslagen, is het niet vererend straks te moeten horen: zo vader, zo zoon. Daar ik besef, dat ik zo geworden ben door de opvoeding van mijn vader, die mij nooit een pak slaag heeft bespaard, zou ik u willen vragen wat ik nu met mijn zoon moet beginnen. Moet hij een les leren, dan zie je hem in de

[1]) Gewoonte voortgesproten uit het geloof dat ziekte of ondeugendheid veroorzaakt zijn door kwade geesten; door naamsverandering probeert men den persoon onherkenbaar te maken voor die geesten.
[2]) Haantje de voorste.

stal bij de paarden. Geef ik hem een standje, dan gooit hij met stenen. In een woord, er is geen land met hem te bezeilen. En 's morgens is hij met geen mogelijkheid wakker te krijgen, zodat . . . hij in zijn bed piest."
Een luid geschater, dat nog luider werd, toen de spreker zich verontschuldigde:
„Ik heb het heus niet gezegd om grappig te zijn. Ik ben doodernstig. Ik vraag u nu: wat moet ik doen? Ik ben wanhopig."
Hij zuchtte en het leek zo gek die robuuste man wanhopig te zien om zijn zoontje, dat het geschater opnieuw losbrak.
Soedarmo hief zijn rechterhand op om stilte te verzoeken en zei:
„Een recept kan ik u niet geven. Wel kan ik u zeggen, dat het pak slaag voor kinderen op de leeftijd van uw zoon gesublimeerd moet worden tot een enkele afkeurende blik. Het is geen recept, zeg ik nog eens, dat wij u geven. Men dient alle omstandigheden in aanmerking te nemen en dan een vaste gedragslijn te volgen."
Iemand interrumpeerde snel:
„Dus.... als u denkt dat een pak slaag uw zoon kan opvoeden tot een goed mens, dan kiest u dat pak slaag. Ik voor mij kies iets anders."
Weer gelach. De eerste spreker was inmiddels weer in de donkere gang verdwenen. Men hoorde een geroezemoes van stemmen, een gezellig onder elkaar bespreken van eigen huiselijke kwesties met de spruiten.
„Broeders, om weer op het onderwerp terug te komen. Wie van u heeft mij wat te vragen?" Soedarmo wachtte, zag een paar opgestoken vingers en gaf het woord.
„Mijn zoontje is eergisteren naar huis gestuurd, omdat hij slordig gekleed was."
De hoge piepende stem van de spreker kwam niet overeen met zijn krachtige lichaamsbouw, die minstens een bariton deed verwachten. Men lachte, een beetje gedempt, bang de spreker te kwetsen. Hij liet zijn kleine, listige ogen over de mensen gaan en keerde zijn kantjilachtig [1]) gezicht naar Soedarmo. Weer piepte zijn stem:
„En nu wil ik u vragen, hoe hij dan gekleed moet zijn."
Soedarmo negeerde de uitdagende blik en zei rustig:

---

[1]) *Kantjil*, dwerghert (in de Javaanse sprookjes een slim dier).

„Mijns inziens is een blauwe broek met witte bloes het meest geschikt. Het is praktisch, sportief en blauwe broeken van dril scheuren niet gauw."
„Wij zijn maar arme mensen." De spreker trok een klaaglijk gezicht, en zijn gezicht werd spitser en slimmer: „Daarom gooien wij nooit lapjes weg, omdat ze veel nut kunnen hebben. Gesteld eens, dat mijn vrouw in de scheuren deze lapjes zette, dan heb je er toch geen gaten in. Waarom zou het zo niet gaan? Bent u er tegen, dat een jongen zo gekleed gaat? We zijn heus maar arme mensen."
Een gespannen aandacht was voelbaar, men merkte het uit de strakke houding der ruggen. Soedarmo diende weer van repliek:
„Zo'n kleding moeten we beslist verbieden. Een bloes of een broek, die op een Amerikaanse vlag lijkt, leidt de aandacht van de lessen af en...."
Gelach. Een paar hoorders leunden tegen de muur en wisten zich de tranen uit de ogen. De spreker was gaan zitten en schokte met zijn schouders van het lachen. Toen stond een oude man op, eerbiedwaardig gekleed in kaïn en Djokjaas baadje, dat zwart met bruine streepjes hoog aan de hals sloot en zijn tengere bouw nog fijner deed uitkomen. Zijn vooruitgestoken kin en zachtmoedige glimlach maakten hem anders vrouwelijk en jonger; nu was die glimlach er niet, maar geheimzinnig links en rechts om zich heen kijkend, met zijn linkerhand aan zijn wang om het geluid te dempen, begon hij fluisterend:
„Ik heb u wat te zeggen."
„Luider, wij kunnen u niet horen."
„Sst, ik praat zo zacht, omdat.... omdat anders de *danjang* [1]) van dit huis het hoort." Zijn stem vervaagde en haast onhoorbaar ging hij voort, terwijl de mensen hun adem inhielden:
„De *danjang* van dit huis zal telkens offers vragen, als u hem geen *toembal* [2]) geeft. Plant voor het erf twee klapperbomen, links en rechts, dan zal het ongeluk wijken. Nooit zal het de school goed gaan, als u die bomen niet plant. Herinnert u zich nog, dat de onderwijzers één voor één onderwijsverbod kregen? En de dief-

---

[1]) Beschermgeest van een huis of dorp.
[2]) Middel om kwade geesten te weren (een boom planten, een karbouwenkop of amulet in de grond stoppen).

stal van *f* 400, een poosje geleden? Is dat niet frappant? Sedert de school in dit gebouw gevestigd is, gebeurt er ongeluk op ongeluk. Neen,ik zeg u, dat u zo gauw mogelijk die bomen moet planten. Achter in de tuin...." hij keek weer om zich heen en fluisterde: „....heb je twee grote kemiriebomen en in die bomen nu zitten de geesten graag. Ik ben een man met ervaring. Daarom raad ik u aan, zo spoedig mogelijk die geesten te verjagen."

Hij zweeg. In de stilte leek het licht van de lamp omfloerst. Men hoorde nu zelfs de wind in de blaren zuchten. Niemand verroerde zich, bevangen door iets, dat niet te vatten was. Iemand tastte in zijn zak en stootte even tegen de bank. Het geluid gaf een ontspanning en hief de beklemming op. Soedarmo krulde zijn lippen en zei:

„Ik geloof graag, dat de twee klapperbomen geplant moeten worden. Dat zullen we wel zien. Maar of alles nu daarmee wat te maken heeft.... Och, kom, we zijn in een moderne tijd en willen ons niet bang laten maken door zulke dingen."

De oude man betoogde weer, maar nu was de stemming verbroken. Men begon er grapjes over te maken, hoewel enkelen op onderdrukte toon verschillende bewijzen voor het bestaan van geesten bespraken. Een lange, donkere man met een bril en een muts en in *toetoep*jas [1]) gekleed, stond op. Hij zei:

„Zou het dan niet beter zijn, dat de school een eigen gebouw heeft? Ik wil wel graag een paar balken bijdragen. Misschien anderen weer wat anders. Heus, de huishuur kan op die manier beter aangewend worden en dan hebben we niets meer te maken met het onheil, dat op dit gebouw rust."

Soedarmo antwoordde:

„Dat zou inderdaad een goed idee zijn. Laten we dan een comité vormen om dat gebouw op te zetten. Hoe denken de aanwezigen er over?"

Een instemmend gemompel en men besprak de mogelijkheden van het comité. Toen daarna een stilte inviel en het bleek reeds laat te zijn, bedankte Soedarmo de aanwezigen weer voor hun komst en sprak de hoop uit, ze op een volgende vergadering te zien. Men nam afscheid en telkens was er een naklank van hilariteit. Een paar bleven na en maakten Soelastri een compliment.

---

[1]) Tot aan de hals gesloten jas.

De vechtersbaas zei: „Ik ben er verwonderd over, dat mijn zoon nu altijd netjes gekamd is. Heeft u dat op uw geweten?"
Stil glimlachte Soelastri en antwoordde eenvoudig:
„Iedereen is gevoelig voor waardering. Ik heb hem tot mijn adjudant gemaakt en daarom doet hij nu zijn best."
Soedarmo praatte over geesten met de oude heer, die er met overtuiging weer over begon. Toen gingen de laatste mensen weg, daarna de onderwijzers. In de stilte van het gebouw bleven Soelastri, Soedarmo, Djamil en Hardjono achter. Vlug sloot de bediende de deuren; het licht knipte uit en men tastte door de gang naar buiten en zocht de eigen kamers. In het paviljoen, dat donker lag te wachten, werden de lampen opgestoken en Soelastri liet zich lui op een stoel zakken.
„Dar, over geesten gesproken, geloof je er heus niet aan?"
Soedarmo trok zijn schoenen langzaam uit. Hij schudde ontkennend het hoofd, maar zei dadelijk daarop:
„Of ze bestaan weet ik niet zeker. Maar of ik er gevoelig voor ben? Wel, ik zou me 's avonds niet op een kerkhof wagen."
„Ik geloof wel in het bestaan ervan. Ik zal je eerlijk zeggen, dat ik zo iets om me heen voel in dit huis. Ik griezel soms van het donker onder de patjarboom. Vader zei, dat daar geesten huizen. Hij heeft ons die laten omkappen, want er zou een noodlot op ons rusten, als we die lieten staan."
Hij glimlachte om haar angst en schertste:
„Je komt weer met je geesten op me af. Laat je toch niet bang maken, Tri."
Ze antwoordde er niets op, keek voor zich uit en dacht:
„En toch komt er een tijd, dat Darmo in vader geloven zal en bij hem bescherming zoeken voor de geesten. De tijd zal het leren." In die overtuiging bleef ze zwijgend zitten, tot ze merkte, dat haar man al naar bed was gegaan.

VI

Dat de tijd voorbijging, merkte Soelastri nauwelijks op. Ze voelde alleen maar, dat de huiselijke zorgen zwaarder werden en dat Soedarmo vaak verstrooid haar niet scheen te horen. Er waren zelfs dagen, dat hij om een kleinigheid uitviel en dat hij zijn bruuskheid verontschuldigde met een verbitterd:
„Och, je weet niet, wat er gaande is."
Met dat al had ze een licht gevoel van geluk in haar hart en ze neuriede, als ze haar planten verzorgde of liet in volle tonen haar blijdschap in haar stem uitzingen. Ze zag de kedongdongboom van bladeren wisselen en de bloesems aan de boeniboom, en dan was er nog dat tere gevoel, dat een nieuw leven in haar lichaam begon te groeien en haar van zoveel geluk vertelde, dat ze soms haar adem voelde stokken en haar ogen glanzen van ingehouden tranen. En in die lichte dagen, dat ze overvol van geluk was, telden de huiselijke zorgen als niets en Soedarmo, meegesleept door haar stemming, was zorgzamer dan ooit, hoewel dat andere gevoel niet weg was te duwen, want Soedarmo maakte zich zorgen. De mokkende stemming onder de collega's sloeg op de grotere leerlingen over en je had dan een gevoel, alsof een ontastbaar iets omlaag zou storten, wanneer het gewicht door een enkele aanleiding te zwaar zou zijn geworden. Nu heerste er een stilte als voor de storm; gesprekken die plotseling afgebroken werden, stille blikken over en weer naar elkander, woorden van niets en die toch geladen waren met betekenissen en bedoelingen. Soedarmo voelde zich gedrukt; hij concludeerde, dat hij hier te veel was, maar òm zo de moed te laten zakken.... Neen, volhouden en de tanden op elkaar zetten.
Gebaren en wendingen van het lichaam, zelfs iemands gang, waren welsprekend. Daar had je Waloejo, die anders meestal grappen zat te vertellen, altijd te laat kwam en wat rondhing bij de collega's hier en daar; en dan hoorde je zijn schorre lach en zijn

harde stappen op de galerij, zodat de kinderen ervan opschrikten en nieuwsgierig hun gezicht naar het raam keerden. Nu werkte hij vlijtig, met een grimmig gezicht, antwoordde nauwelijks, als Soedarmo wat vroeg en had slechts een brommerig „morge" voor Soelastri over. En Prawira, die nog diepere buiginkjes maakte, had in zijn uitdrukking iets kils gekregen, hoewel hij nooit verzuimde te glimlachen. Hij ontweek Soedarmo, en stond deze vooraan het hek, dan groette Prawira hem beleefd en vroeg belangstellend:
„En hoe gaat het? Ik heb u in lang niet gezien."
Erger was het met Djamil; die goedige Djamil had opeens een norse trek gekregen, mopperde wat en zei als hij een taak opkreeg: „O, zo, natuurlijk — hm, het is toch logisch," en zo meer, waaruit je kon opmerken, dat hij wel wilde, maar niet kon, hetzij door partijwerk, hetzij om iets anders. Soelastri werd er verdrietig van. Ze had een fijne intuïtie voor dergelijke dingen en zij was het juist, die Soedarmo er op wees en hem dikwijls vragend aankeek met een zo intens droeve blik, dat hij door heen en weer lopen zijn onrust van zich af moest schudden. En eens, dat ze in het donker op het terras zaten, vroeg ze het hem, aarzelend:
„Dar, waaròm is de stemming toch zo? Hebben ze het land aan mij? Ik meen juist, dat ik nooit beter les gegeven heb dan hier. Je weet, dat ik de jongens nu al fatsoenlijk opstellen kan laten maken. Hoe komt het toch?"
Soedarmo bleef zwijgend roken, tipte zijn as in de asbak, deed weer een trek, blies de rookwolken weg en zweeg.
Soelastri zag hem van opzij, achterover in zijn stoel, met donkere schaduwen en de holten van zijn wangen, en zijn voorhoofd leek haar in het halfduister koppig toe en zijn houding zo nonchalant, dat het haar was als wilde hij daarmee zeggen: „och, bemoei je er niet mee". Ze schoof haar vingers in elkaar, bracht haar gevouwen handen onder haar kin, fixeerde haar man en dacht:
„Kwam hij maar los. Waarom moeten we het leven moeilijker maken."
Soedarmo kwam overeind, hees zich op de balustrade en liet zijn benen bengelen, regelmatig, irriterend, zodat Soelastri zonder erbij na te denken hem tegen een van die benen schopte.
„Schei uit! Je mag blij zijn, dat ik er belang in stel. Nu zweer ik je: ik zal je nooit, nooit meer iets vragen."

Haar gezicht was van woede vertrokken en een katachtige beweging in haar lichaam deed hem berouwvol opspringen en haar bij haar schouders grijpen.
„Ach, ik heb het niet gedaan om je te ergeren. Je begrijpt me niet. Ik voel me zo moe, zo op. Ach, Tri, je weet niet, wat er in me omgaat."
„Nu ja, veel om aan te denken heb je, hè? Maar dat betekent niet, dat je mij zo moet behandelen. Als lucht! Als niets! Ik ga al, hoor. Ik zal je wel alleen laten."
Hij keek nors en zijn gezicht leek puntig en scherp.
„Ga dan maar," zei hij bits. „Ik dwing je niet te blijven."
„Goed, ik ga." Ze stond op, deed een paar stappen, bleef weifelend staan, ging dan weer zitten en wachtte af.
Maar zij zweeg en bleef en had een onverschillige houding aangenomen. Met de knieën over elkaar en de bladeren van de aronskelk, die over de armleuning van de stoel hingen, strelend, keek ze van hem weg, wachtend op het ogenblik, dat de stilte te zwaar zou zijn geworden. Maar dat ogenblik scheen niet te komen en Soedarmo bleef hardnekkig roken en zwijgen. In zulke momenten was het altijd Soelastri geweest, die schoorvoetend tot een verzoening had proberen te komen, maar deze avond waren haar lippen als verzegeld. Ze zei bij zichzelf, dat het juist nu niet aanging, hem zo te behandelen, maar wat eigenlijk de reden tot deze spanning was kon ze niet doorgronden, en evenmin Soedarmo, die het zelf jammer vond van het eerst zo poëtische schemeren in het halfduister van dit terras. Het was juist een avond, zo stil en vredig, dat je had moeten dromen en nabeschouwen en elkaar sentimentele verhaaltjes vertellen van hoe het vroeger was. Waarom kon je niet zijn, zoals je wilde?
„Tri," Soedarmo legde plotseling zijn hand op de hare. „Waarom moeten we toch eeuwig ruzie hebben. Kom, laten we bij die bougainville gaan zitten. Zo dadelijk breekt de maan door."
„Neen," weerde ze af, „Neen, ik heb het land."
„Het land? Maar Lastri, ik heb werkelijk spijt. Kom je?"
Hij trok haar bij de hand en zij, die eerst nog tegen wilde stribbelen, werd bang, dat ook dit prachtige ogenblik voorbij zou gaan; dus liep ze haastig mee op haar huisslofjes over de harde kiezels en het vochtige gras. Bij de bougainville stond een bank, waar ze naast elkaar gingen zitten. En toen de sfeer er weer was

— de sfeer van intieme verbondenheid aan elkaar — begon Soedarmo:
„Ik zal je alles van het begin af vertellen. Val me niet in de rede en luister maar. De zaak zit zo: toen ik hier kwam, deed ik dat op Karno's uitnodiging. Een jaar geleden kwam hij bij ons logeren en vroeg me over te komen naar Bandoeng, omdat een paar onderwijzers één voor één onderwijsverbod gekregen hadden. Je kunt begrijpen, dat de school toen te veel naar *menjan* en dergelijke antieke gebruiken was gaan ruiken en Karno wilde mij hebben om het evenwicht te herstellen. In die tijd had hij nog geen partij gekozen; dus was er niets tegen, om mij te nemen. Ik vroeg hem mij bedenktijd te geven en bovendien zei ik hem, dat ik me onmogelijk thuis zou kunnen voelen in *Pergoeroean Kebangsaän*-kringen. Hij schreef terug: De *Pergoeroean Kebangsaän* van Bandoeng ben *ik*. Hij wilde daarmee zeggen, dat ik maar had te komen; dat ik dat zonder gewetensbezwaar doen kon."
Soedarmo wachtte even en ging op een matte toon voort:
„Ik kwam dus over en woonde bij Karno in. En aangezien het hoofdbestuur het *tjantrikschap* [1]) had ingesteld als een tactvolle omzeiling van die onderwijs-ordonnantie, moest ik op school zogenaamd meelopen. Na twee weken ging ik naar Batavia terug, want ik had geen zin aan dat vervelende spel langer mee te doen. In October, toen het waarnemend hoofd naar Djokja teruggeroepen werd, kreeg ik een benoemingsbesluit van Karno, die in die tijd voorzitter van het Schoolbestuur was en dus het recht had zo'n besluit te tekenen. Toen werd ik hoofd en gedurende drie maanden hield ik schoonmaak: de ongeschikte onderwijzersj vroegen uit eigen beweging overplaatsing. En ik moet erkennen, dat ik daar de hand in heb gehad, maar zo vies was het toch niet, want ik maakte alleen gebruik van de toevallig samenvallende behoefte van die plaatsjes aan onderwijzers, en deze waren in elk geval beter dan die ze hadden. Wat voor woorden zijn er al niet om gevallen! Men dacht, dat ik Karno's werktuig was. Maar het is niet zo, want ik zit juist tussen de partijen gekneld. Karno en de mensen van de *Partij Kebangsaän* willen hier op school een voorpost hebben, mijn vrienden van de *Partij Marhaèn* denken, dat ik hèn nu zal bevoorrechten en ze niet op de vingers tikken, als

[1]) *Tjantrik*, noviet bij de Brahmanen (hier volontair).

ze om partijwerk eens te laat of helemaal niet komen. En de aanhangers van Ki Hadjar, wel, die beschouwen we als een Westers intellectueel, die geen oog heeft voor de geestelijke waarden van het eigen land en in alles het Westen probeert te kopiëren. Vreemd nietwaar, je weet, dat anderen me „vergeestelijkt" noemen. Mijn vrienden in ieder geval zouden me graag zien breken met de zogenaamd cultuurwaarderende groep. Tenslotte kun je met een hongerige maag niet aan cultuur denken, laat staan je vermaken met gamelan en dans. Begrijp je nu, waarom ik het moeilijk heb? En dan kom jij met je grieven. Je klaagt over dit en dat, inplaats van flink naast me te staan." Zijn stem sloeg over en Soelastri voelde zich schuldig aan zijn neerslachtigheid. Stil wiegde de palm zijn slanke takken en de tjempaka schudde zijn hoge, donkere kruin en liet een regen van bloesems vallen.
„Dar." Haar stem had een verzoenende klank; ze leunde tegen zijn schouder en voelde zijn warmte naar haar overslaan; ze had verachting voor zichzelf, voor het weke, angstige in haar, waardoor de gemoedsrust van een ander telkens verstoord moest worden.
„Dar, ik heb soms het gevoel, dat je collega's mij weg willen hebben. Laat me dan ergens anders werken. Ach, ik kan je óók niet zeggen, waarom alles zo zwaar op me drukt. Als ons kindje komt.... Dar, we kunnen toch niet eeuwig zo armoedig leven met ons kindje." Ze zweeg en plotseling werden haar ogen vochtig.
„Buiten, een andere werkkring zoeken? Dat sta ik je niet toe. Dan zou ik me moeten schamen voor de mensen. Wat zullen ze zeggen van onze opofferingsgezindheid? En wat het kind betreft, och, alles komt wel terecht! Wees niet zo'n Droogstoppel die alles narekent."
„Maar, Dar, stel, dat we gedwongen zijn van hier weg te gaan. Hoe zal ons leven dan zijn?" klaagde ze.
„Het is niet erg in een hutje te wonen. Je bent materialistisch en misselijk met die blik in de toekomst. Hou je van mij, dan blijf je me trouw. Je kunt weggaan, als je het niet uithouden kan."
Ze zei er niets tegen, maar voelde zich triest en verlaten. — Arme Soelastri, zie je wel, dat je een bourgeoise bent. Je kunt niet instemmen met een leven vol huiselijke zorgen. Ik schaam me over je benepenheid. Waarom hècht je toch aan het idee van een pret-

tig leven? Ieder werkt, haast niemand heeft een lach op zijn gezicht. En wil jij nu alleen plezier? — Het was of die inwendige stem haar uitschold en zich over haar vrolijk maakte.
„Dar," zei ze zacht. „Ik zal je volgen, waar je ook gaat. Maar ik voel me zó moe, en toch ben ik blij en vrolijk. Ik weet niet wat het is. Jij bent het niet meer, met wie ik getrouwd ben. Je bent anders, dan ik me gedacht had, bits, hautain, precies. Maar ik zal proberen flink te zijn en er heus geen tranen meer om storten."
Ze stond op, maar had zo'n zwaar gevoel in haar lichaam, dat ze bijna struikelde. Langzaam liep ze het huis in en was verwonderd, dat de lamp helder en onbewogen bleef voortschijnen.

Dat was die avond, en kort daarop werd de spanning opeens gebroken. Het gebeurde op een ochtend, terwijl Soedarmo in het andere gebouw op de Mulo les gaf. De Mulo was nu verhuisd naar een gebouw op de hoek van de straat en in de ruime achtervertrekken woonden Prawira, Hardjono en Djamil, zodat Soelastri met haar man nu samen het paviljoen hadden betrokken en de beschikking gekregen over vier vertrekken. Ze konden zich beiden nu beter inrichten en zelfs een logeerkamertje vrij maken. Wel was het er 's avonds stil, maar geen van beiden was op rumoerig gezelschap gesteld en in de eenzaamheid van de avond met de grote, stille, donkere tuin om zich heen, konden ze vrijer met elkaar spreken. Soedarmo had die ochtend op het erf iets eigenaardigs opgemerkt. Gewoonlijk stonden de kinderen daar hun les te leren of ze zaten op de stoep met elkaar te praten, maar nu heerste er stilte en toen hij de klas binnenkwam, zag hij slechts een enkel kind. Toen de bel ging, kwamen een paar kinderen binnen, die hem nieuwsgierig opnamen. Soedarmo lette er niet op en gaf gewoon les, maar toen hij de klas ernaast binnenkwam, merkte hij weer het grote aantal absenten. Hij vroeg, waar de anderen gebleven waren; men zei het niet te weten. Dus ging hij naar Prawira, die op de zijgalerij koffie zat te drinken en vroeg hem, wat of er was. Prawira antwoordde niet dadelijk, maar keek verwonderd op en zei langzaam, terwijl hij even boog:
„De jongens? Wel, misschien.... ach, hier komt net Atikah aan. Atikah, weet jij waar de jongens zijn?"
Het meisje stond stil, trok aan haar glanzende vlecht en zei met het hoofd coquet opzij:

„Ik mag het eigenlijk niet zeggen."
„Wat is dat? Weet jij er meer van?"
Soedarmo begon iets te vermoeden en keek haar doordringend aan.
„Eh,...." zei ze aarzelend. „Ze.... ze hebben me gisteren bedreigd, als ik nu op school kwam. Ze staken, meneer."
„Staken? O-o-o." Soedarmo knikte verscheidene malen, toen, Prawira aankijkend, die om de een of andere reden erge haast scheen te hebben en zijn tas al onder de arm had, zei hij bevelend: „Jij vertelt me alles, kind. Kom maar eens mee."
Het meisje volgde hem in de klas en vertelde nu het „grapje" van de staking. Toen scheen ze zich te verspreken: „Ze hebben een brief geschreven; ze willen...." dan hield ze verschrikt op met haar hand voor haar mond.
„Wat? Ga door!"
Maar Atikah zweeg nu koppig, aan haar vlecht plukkend en durfde niet meer opkijken. Ze was rood tot over haar oren, en Soedarmo, die kregelig werd, greep haar ruw bij de schouder, maar dit bracht haar aan het huilen en bracht Soedarmo in verlegenheid. Dus ging hij haastig weg, smakte, in het paviljoen gekomen, zijn boeken op tafel, ging languit in een luierstoel liggen en trommelde met zijn vingers op de armleuning.
Op Soelastri's vraag wat er was, snauwde hij:
„Ga weg. Ik ben moe."
Soelastri liet hem alleen en ging naar de collega's toe, die in een groepje stonden te praten. Ze hoorde:
„Ik heb het heus van een jongen uit de eerste klas van de Mulo gehoord. Hij zei, dat hij zich onmogelijk kon vergissen. Ze hebben een brief gestuurd."
„Wat voor brief?" vroeg Soelastri.
Een van de onderwijzeressen antwoordde:
„Hebt u het nog niet gehoord? Ze hebben een anonieme brief aan het Hoofdbestuur van de *Pergoeroean Kebangsaän* gestuurd om meneer over te plaatsen."
„Hè? Daar weet ik niets van. Gaat u verder."
En de onderwijzeres vertelde wat ze van de zaak afwist, niet veel, maar genoeg om Soelastri haastig naar Soedarmo te doen lopen en hem uitleg vragen. Hij deed alsof hij haar niet hoorde en tuurde in een opengeslagen boek. Soelastri bleef aandringen:

„Wat *is* er, Dar? Vertel het me toch!"
„Hier," zei hij, ‚lees dit." Hij schoof haar bruusk een kaartje toe en ze las, dat het Hoofdbestuur een anonieme brief gekregen had, waarin Soedarmo belasterd werd, en dat het de bedoeling had die brief aan Soedarmo mede te delen en aan hem zelf over te laten, welke maatregelen te nemen. Bovendien had het Hoofdbestuur een telegram van de Mulo-leerlingen gekregen, waarin dringend overplaatsing van Soedarmo werd aangevraagd.
Soelastri legde het kaartje voorzichtig op de tafel, als was ze bang haar man met het een of ander te kwetsen, en zei:
„Wie is er zo brutaal geweest je te belasteren? Naar ik meen..."
Hij viel haar in de rede:
„Niemand anders dan die huichelaar, die Sanip met zijn pokdalig gezicht. Ik heb een artikel van hem in een snertblad gelezen. Hij onthult zogenaamd daarin de wanorde hier op school sinds mijn plaatsing. Ik weet, waarom ze me zo haten. Maar het kan me niet schelen. Liever haat voor het goede, dan gevlei voor het kwade."
Hij stak weer een sigaret op en Soelastri voelde zich erdoor verlicht. Ze keek naar zijn lippen en wachtte af wat hij nog meer te zeggen had.
„Het is weer een zet van de mensen van de *Partij Kebangsaän*. Ze maken van de situatie gebruik. Een poosje geleden verbood ik een leerling mee te doen aan de Soendase cursus van de onderwijzers [1]). En dan nog, ik heb voor je komst hier, een kwekeling, een *tjantrik,* ontslagen, omdat hij een meisje van de Mulo had verleid. Het kind werd zwanger en.... goed, dat alles bij elkaar heeft deze staking veroorzaakt. Maar denk je, Tri, dat Karno er geen part aan heeft?"
„Je bent toch in je recht, zo'n kwekeling te verwijderen! Wat Karno betreft.... zou hij zo'n partijman zijn geworden? Geloof je het zelf?"
Soedarmo bleef nadenkend zitten met de hand onder de kin, stond dan op, klopte haar op de schouder en verdween. Ze hoorde zijn harde stappen in de richting van het kantoor gaan, dan verder de straat over naar het andere gebouw.
Na elven vergaderde de onderwijsraad, die uit vijf onderwijzers bestond, om zijn houding tegenover de stakers te bespreken en

---

[1]) De meeste onderwijzers waren Javanen en moesten dus Soendaas leren.

vast te stellen. Men was het erover eens, dat de belhamels niet meer als leerling zouden worden aangenomen en de rest amnestie zou krijgen, als ze beloofden nooit meer zoiets op touw te zetten.

Na twee dagen kwamen de stakers terug, verlegen en aarzelend; maar omdat niemand hun enige aandacht schonk, verliep het schoolleven weldra weer even rustig als gewoonlijk. Maar de belhamels bleven weg en werden straks de vurigste propagandisten van de *Partij Kebangsaän.*

VII.

De school gaf nu een krant uit. De avondcursussen waren begonnen. Successen, die Soedarmo beminnelijk maakten, en hem kleine fouten bij Soelastri over het hoofd deden zien. Met de collega's ging hij losser en charmanter om, zodat Hardjono zelfs graag Soelastri groette en haar met een glimlach vereerde. De houding van de collega's tegenover Soelastri was een barometer van hun gevoelens tegenover Soedarmo. Alleen Waloejo bleef sarcastisch. De staking der leerlingen had van de in partijsympathieën verdeelde onderwijzers weer één blok gevormd, dat solidair de schoolorganisatie zou verdedigen tegen de aantijgingen van buiten, hoewel de innerlijke onrust nog bleef aanhouden. Het werk op school vlotte en Soelastri, die de leerlingen liefhad als haar eigen kinderen, maakte met hen een nieuwe fase door.

Eerst was er een klein meisje, dat in elkaar gedoken bij de regenpijp zat. Ze had haar hoofd in haar handen en haar voetjes waren zoet naast elkaar gezet, bruin en stoffig. Kort kroezend haar viel over haar schouders en ze leek op een armelijk poesje zo, dat zich graag in de zon zou koesteren. De kameraadjes schreeuwden en lachten in de tuin, maar zij bleef stil en bewoog nauwelijks hoofd en schouders.

„Wat is er, kind?" Soelastri trok haar plagend aan de krullen. Het meisje antwoordde niets, maar toen Soelastri haar kin oplichtte en het hele gezicht van onder de krullen te voorschijn kwam, toen ze in die bruine, angstige ogen keek en met een aanmoedigende glimlach haar dwong haar verhaal te doen, begon ze snikkend over haar verdriet. Het ging over het huwelijksleed van een vrouw, die door haar man verlaten was, en dit kind moest het ontgelden. Vader weg — geen geld — dus van school. Het kind snikte. Kon je er kalm onder blijven?

„Ik vind het niet prettig weg te gaan, van u en de anderen." Haar schouders schokten.

„Arm kindje, moèt je weg?"
„Ja, we gaan allen naar grootmoeder. Moeder heeft al maar door gehuild. Ze wou niet eten. Moeder dacht al maar door aan vader. Buurvrouw zegt, dat hij weer een andere heeft, een tweede vrouw." Het kwam haar vlot over de lippen, die „tweede vrouw." Polygamie was immers zo gewoon, dat zelfs een kind het natuurlijk vond. Ze was alleen maar verdrietig, omdat moeder zo zat te huilen. En ze nam afscheid van al de onderwijzers en van haar kameraadjes en liep het ijzeren hek uit, een stil figuurtje op de fel belichte weg. Ze keek nog even om en glimlachte met betraande ogen naar Soelastri, die haar, een ervaring rijker, stond na te kijken en niets kon doen dan wuiven en staren naar het verdwijnende figuurtje met de donkere krullen op de rug.
Onder de lessen trof Soelastri soms de vermoeide uitdrukking van een van de leerlingen. Dit jongetje zat met zijn kieltje open en met slordige manchetten aan zijn mouwen. Eens, toen de klas voor de derde keer eentonig een oninteressant leesstukje zat op te lezen, knikkebolde hij, en schrok op toen Soelastri zijn naam riep. Met rode ogen om zich heen ziend, zijn mond open van schrik, met een verwarde kuif en frommelend aan zijn manchetten, deed hij de klas in een meedogenloze schaterlach uitbarsten. Hij zelf lachte mee, en Soelastri werd er een beetje boos om. In ieder geval, onbekend met de toestanden waarin de kinderen leefden, gaf zij hem een standje en begreep de verschrikte uitdrukking in de ogen van het jongetje niet. Maar in het vrije kwartier nam ze hem onder handen en daar kwam het verhaal los van zijn vreugdeloze jeugd. Hij vertelde met neergeslagen ogen:
„Ik moet altijd tot negen uur op de kleintjes passen. Dan pas kan ik leren. Moeder heeft altijd zoveel te doen; ze moet *pisang goreng*[1]) verkopen en vader moet naar de *passer*[2]). En dan moet ik voor de kleintjes zorgen. 's Morgens kook ik het water en dan ga ik pas naar school, *iboe goeroe*."
„Nu begrijp ik, waarom je zo'n slaap hebt. Maar kan het niet anders geschikt worden thuis? Heb je dan niemand, die je helpt?"
Hij schudde het hoofd, triest en verlegen en trok zijn manchetten omlaag om zijn magere polsen te bedekken. En omdat de span-

---

[1]) Gebakken bananen.
[2]) Markt.

ning met dit zwijgende kind voor zich en haar eigen verlegenheid over haar onhandigheid te groot dreigden te worden, gaf Soelastri het jongetje een teken naar buiten te gaan. Ze volgde, haalde hem in de gang in, en legde haar hand op zijn schouder, zo vertrouwelijk en licht, dat hij haar dankbaar aankeek en toen haastig wegvluchtte de zonnige tuin in. Daar begon hij te rennen en de andere jongens aan hun armen te trekken, dat ze, niet begrijpend, hem achterna joegen met schelle kreten. En Soelastri moest glimlachen om het vele stof, dat nu over haar sierplanten wolkte.

De grote meisjes stonden in een groepje bij elkaar en praatten over jurken en linten en jongensgekken, terwijl ze voortdurend gichelden en zich op de hakken van hun schoenen omdraaiden. Zij die kabaja's droegen, schikten hun wrong telkens recht: kleine nufjes, die met een air van groot-zijn als oude vrouwtjes stonden te babbelen.

Soelastri was liever bij de frisse kleintjes; ze namen haar bij de hand naar hun schooltuintjes, die, in nette bedden, plaats boden aan allerlei planten. Er groeide *paré* [1]) in, *laboe* [2]), *katjang* en zelfs een pisangboompje. De kleintjes zorgden goed voor hun plantjes en kwetterden met hun lieve stemmetjes 's morgens al in hun tuintjes.

Djamil bromde wat over de ondeskundigheid bij het zaaien en planten; Soelastri lachte er om en daagde hem uit precies hetzelfde met zijn grote jongens te bereiken. Hij nam de uitdaging aan, trommelde de jongens op voor het bewerken van het veld aan de andere zijde van het paviljoen. Maar de jongens lieten Djamil onder de praktijkles zweten, terwijl zij zelf in de djeroekbomen zaten en goedkeurende opmerkingen naar Djamil wierpen. Djamil werd voor het eerst van zijn leven boos, balde zijn vuisten, trok de jongens aan hun benen omlaag en gaf ze één voor één een oorvijg. En de bengels, niet weinig onder de indruk van Djamils gezicht, namen onwillig de *patjoels* [3]) op en zo vorderde de aanleg van het tuintje zienderogen. Nu beraadslaagden ze over wat ze zouden planten. Het werd zo'n spektakel, dat Soedarmo er bij te pas moest komen. En het resultaat was, dat men

---

[1]) Slingerplant met bittere vruchten.

[2]) Een soort meloen, die men met suiker stooft.

[3]) Hakspade.

djagoeng[1]) zou planten, want maïs behoefde geen verzorging. Maar Djamil zei slim, dat maïs volksvoedsel was en dat de jongens natuurlijk wel zo iets moesten planten. Het zaaien was in volle gang, toen Soelastri Djamil eerlijk bekende, dat hij gelijk had, wat de katjang betrof. Het wàren vruchten, en Djamil glom van genoegen en beloofde Soelastri eén vracht van de maïsoogst. De maïs ontkiemde, droeg de eerste blaren, dan bloesems en eindelijk kwamen er kolven aan, zo miezerig klein en rond, dat Soelastri ze ongelovig bekeek. De plantjes zelf waren schraal en spichtig, maar Djamil weet het aan de bodem. Toen de kolfjes voller werden, zei Djamil:

„U moet niet verwonderd zijn, dat ze zo klein blijven. Dit is een bizonder soort djagoeng. Maar eigenaardig, eigenaardig."

Hij schudde het hoofd, bekeek onderzoekend de kolfjes en mompelde:

„Ik heb toch precies gedaan, wat in het boek stond, de afstanden van kuil tot kuil gemeten, alles goed berekend. Heel eigenaardig."

Toen lachte hij en grinnikte:

„Dat komt door de djagoeng natuurlijk. Het belooft een goede oogst."

Soelastri's ogen tintelden van pret, maar ze zweeg; alleen bevoelde ze een van de kolfjes. Djamils djagoeng werd een punt van spot; men maakte er grapjes over. Djamil lachte dan goedig mee en krabde zich achter de oren. De oogst naderde en op een dag plukte Soelastri de schaarse kolfjes voorzichtig en vol piëteit van de stengels. Ze deed ze toen in een bizonder grote mand. De kinderen stonden er om heen en joelden om het grapje van die mand, waarin de kolfjes verdronken. Djamil zelf was nergens te zien. 's Middags haalde Soelastri het loof van de kolfjes en op een kolenvuurtje roosterde Soedarmo ze. Op elk kolfje zaten maar een paar korreltjes en op grote afstanden van elkaar. Djamil zat er bij en Soelastri plaagde hem:

„De kolfjes zijn zo bescheiden met korrels bezet. Dat komt er van als ú maïs plant."

Djamils gezicht was een vraagteken. Dus legde Soedarmo uit:

„Ja, dat is de overlevering. Wie slechte tanden heeft, moet geen

---

[1]) Maïs.

djagoeng planten, anders worden de kolfjes net als uw kaken, slecht bezet."
Alle drie schaterden het uit en dit experiment met de djagoeng maakte Djamil tot mikpunt van allerlei grappen. Hij zelf lachte het hardst van allen en bromde maar wat over een luie schoolbediende en de jongens, die geen patjoel konden hanteren.
„Wat zijn dat nu voor jongens, die na een paar keren patjoelen blaren in hun handen krijgen? Ze zijn werkelijk ontworteld. Ik stel voor, twee keer in de week patjoellessen te mogen geven; We zijn toch geen meisjes? Kan er zó flink volk uit groeien?" klaagde Djamil bij iedereen.
De praktijklessen werden voortgezet, ook in verband met Soedarmo's enthousiasme voor de moderne stromingen in het onderwijs. Maar zoals dat dan ging, Djamil verzon telkens wat om in het schoollokaal te blijven. Het enthousiasme was gauw geluwd; de kinderen zaten op de plantkundeles vlijtig dictaten op te nemen en de tuin verwilderde. Tussen het onkruid stonden schaars de dorre djagoengstengels; men kwam alleen maar op die plek kijken om de zure *djeroeks* [1]) te plukken.

In de tijd van Djamils fiasco kregen Soedarmo en Soelastri bezoek. Op een Zondagmorgen, dat ze beiden onder de tjempakaboom op een mat gezellig koffie zaten te drinken, kwamen Djoehariah en Soepardi. Djoehariah was bij de heupen zwaar geworden; ze bewoog zich log en moeilijk en haar gezicht was vlekkerig. De vermoeide lijnen er in waren verscherpt. Soelastri dacht bij zichzelf:
„Afschuwelijk is een vrouw in die toestand. Ik word ook zo; zou Dar wel even aardig blijven?"
Ze voelde plotseling een steek in haar borst, een stille verlatenheid om zich heen. Djoehariah merkte haar stilzwijgen op en vroeg:
„Wat is er, Tri?"
Soelastri lachte en gekscherend trok ze Djoehariah mee naar de boeniboom, die weer een overdaad van vruchtjes toonde. Daar risten ze de zwarte besjes van de stelen en Djoehariah rekte zich uit om naar een volle tros te reiken. Soepardi met zijn jongens-

---

[1]) Indische sinaasappelen.

achtige lach kwam met Soedarmo bij hen staan. De twee mannen praatten druk verder. Soepardi zei:
„En toch weet ik wel, dat dit leven ten slotte uitloopt op een eenzaam oord, daar ergens aan de Molukse zee. Maar ik zou voor geen weelde ter wereld ontrouw willen zijn aan voorgenomen beginselen. Bovendien ben je in dat oord ook onder je eigen volk. Hij grinnikte op een eigenaardige aanstekelijke manier; zijn ogen tintelden en hij keek onderwijl naar zijn vrouw met een vreemd-zachte blik in zijn vervloeiende pupillen. Djoehariah wierp tegen:
„En ik zou zeker met je mee moeten gaan. En hoe moet dat dan met ons kind? Moet het daar op school?"
Soedarmo veerde op en schertste:
„Dan kunnen ze mijn vrouw als onderwijzeres benoemen. Heerlijk! Een beter salaris dan hier. Hè?"
Hij knikte tegen Soelastri, die overmoedig zei:
„Ja, dan verhuizen we allemaal."
Allen lachten; Djoehariah kreeg er tranen van, en men ging verder met nog leukere opmerkingen te plaatsen. Het was een heldere, wolkenloze dag. Samen dronken ze toen onder de boom koffie, die de bediende, een meisje van achttien nu, op een blaadje bracht.
„Och kom," zei Djoehariah. „Waarom zouden we treuren? Het leven is wat je er van maakt!"
Soelastri: „Ik zou zeker met mijn man meegaan. Wat zou ik alleen hier doen in dit dichtbevolkte land? Maar Dar, het is dwaasheid, niet, om zover te komen. Het is waar, moet je dan niet om je kinderen denken?"
Soedarmo: „Voor het ogenblik maken we ons geen zorgen. Wat weten we van de toekomst af? Zeker is, dat onze onderwijzers nu op de Gandhi-schaal staan."
„Wat?" verbaasde Soepardi zich.
„Ja," legde Soedarmo uit. „We krijgen zo weinig, dat we het geen B.B.L.-schaal kunnen noemen. Dus Gandhi-schaal."
Men lachte weer. Er was toch veel humor in tragische dingen. Soepardi streek zich over zijn verwarde haardos en zei:
„Mijn vrouw verwacht over een drie maanden haar kind. We nemen toch maar een doekoen. Waar het volk zich met zo een moet behelpen, willen wij geen ander nemen."

Soedarmo en Soelastri wisselden veelbetekenende blikken. Toen zei Soedarmo voorzichtig en keek daarbij op zijn nagels:
„Als jullie het goedvinden, zullen we voor een vroedvrouw zorgen."
Een stilte. Heel gewoon klonk het toen uit Soepardi's mond:
„Daar is het niet om. Neen! mas Karno heeft ons ook een vroedvrouw aangeboden. We hebben geweigerd. Nu ja. waarom niet? Djoehariah is toch ook niet met een vroedvrouw geboren".
Djoehariah zei glimlachend:
„Mas Karno heeft mij allerlei soorten medicijntjes toegestuurd. Hij denkt altijd aan iedereen."
„Dat hij zo meeleeft met een ander, kunnen we nooit genoeg waarderen. Jammer alleen...." Soepardi hield even op en staarde peinzend weg; toen vervolgde hij mat:
„Het was niet meer uit te houden. Het is net of we nu twee andere mensen zijn geworden en hij een vreemde. Toch hebben we samen zoveel doorgemaakt. Wat weet hij niet van mij en ik van hem. Een vreemde...."
En op afgetrokken toon:
„Zelfs in zijn grootheid is de mens nog eng. Maar misschien ligt de fout bij mij. Het verwondert me alleen maar, dat ik hem nu met andere ogen kan zien. En toch, *hij* is niet zo, neen, het zijn de mensen uit zijn omgeving, de *loerik*-dragers, [1]) die hem zo eng hebben gemaakt. *Hij* is nog groot en zuiver. Het zou anders ook een tè diepe teleurstelling zijn".
Hij zweeg; zijn stem had gebeefd, toen trok hij een grasprietje uit, waarop hij langzaam kauwde. De anderen zwegen. Een geel blad dwarrelde op de schouder van Djoehariah en bleef er liggen. De tuin, die vol helle zonneschijn was, leek doods en verlaten. Een kiekendief wierp zijn zwevende schaduw op het gloeiende gras. Het koeltje deed de witte trossen van de Japanse vlier beven, als waren ze ontroerd, diep verzonken in gedachten.
„Een vriend is van ons heengegaan. Een vriend. Hij is een vijand nu," fluisterde en sidderde het boven in de koele boom. En het was of deze gedachte een waas van weemoed over alles trok, alsof de zon van haar glans werd ontluisterd. Zo scheen het deze

---

[1]) *Loerik*, inheems geweven stof; *loerikdragers*, spotnaam van de voorstanders van de Swadesji-beweging.

vier mensen toe, die zwijgend op de mat onder de boom zaten. En wellicht waren er op dat ogenblik meerderen, die zo afgetrokken zaten. Soedarmo verbrak het stilzwijgen.
„Kom," zei hij, „laten we over iets anders praten. Onze krant is uitgekomen en we laten die Maandag door de kinderen verspreiden. Dan zal ik ieder kind 5 kranten geven. Ze moeten voor elk minstens één cent ophalen. Krijgen ze meer, dan is het des te beter. Ik hoop alleen, dat er niets in staat, wat de politie *matagelap*[1]) maakt. Je weet, dat ze haarfijn alles uitpluizen en aan de simpelste woorden een revolutionnaire betekenis toekennen."
„Pas maar op, mas Dar. U krijgt ze gauw genoeg over de vloer. Vlugge, vieve kereltjes zijn het wel."
Soepardi meesmuilde en voegde er nog haastig aan toe:
„Je wordt altijd zo goed opgepast. Twee of drie van die lui, die zwijgend of rokend voor je huis wachten en daarna als een lijfwacht achter je aan komen lopen. Jij mag eigenlijk blij zijn, Djoe, dat er iemand is, die op mijn gangen let, anders...."
Djoehariah dreigde met de vinger.
„Schei uit, wees niet zo banaal. Die mannen, hè, Tri. Wat ik al niet te stellen heb met die anti-polygamie van ons".
„Niets voor ons, hè, Tri? Eigenlijk is polygamie wel praktisch, als je drie vrouwen hebt, die alle werken. Of neen, als Lastri me toestaat met een rijke vrouw te trouwen...." Soedarmo gluurde olijk naar zijn vrouw.
Soelastri keek donker. Ze hield niet van zulke grappen en te minder als het Soedarmo zelf betrof. Ze antwoordde er dus niet op, maar wendde zich tot Djoehariah:
„In de liefde wil ik alles of niets. Wat is dat voor een liefde, waarbij je alles delen moet?"
„Niet zo somber vóór de tijd. Maar inderdaad, de polygamie maakt van een mens een dier. Wij nationalisten moeten toch ophouden met daarin niets te zien, voor onszelf, bedoel ik. Voor een ander meet je nu eenmaal alles precies af; daar is geen gevaar bij, dat je geen stelling neemt ertegen. Maar wie zich revolutionnair noemt, zal toch niet kunnen dulden, dat de vrouw ondergeschikt gemaakt wordt aan de man."
Soelastri, scherp ironisch, waarbij haar gezicht vol rimpels leek

---

[1]) Plotselinge gewelddadige uitbarsting.

en haar mond verbeten, met een zijdelingse blik naar haar man: „In theorie zijn jullie mannen het eens. In de praktijk tyranniseren jullie de vrouw."
„Nou, nou, zo'n bulldog ben ik toch niet! Maar natuurlijk, als je altijd zeurt en klaagt...." Soedarmo slikte een paar woorden in, die hij eerst cynisch had willen uiten. Toen verliep het gesprek egaal over de gewone dingen van elke dag; de school, de vrienden en de partij.
Nadat de gasten weggegaan waren, was er een nabetrachting tussen man en vrouw. Ze spraken over de mogelijkheid dat Soepardi gedwongen zou zijn ver weg te gaan. Zou zijn vrouw hem dan volgen? Zeker, zo een als zij zou het niet over haar hart verkrijgen een huwelijk om die reden te verbreken. Toen opperde Soedarmo het idee:
„Laten we dan hun kind bij ons nemen. Het zou voor hen een zorg minder zijn."
„Wat een gedachte! Alsof een moeder haar kind af kan staan! Je weet niet, wat het voor een moeder is ver van haar kind te zijn. Een man kan nauwelijks vermoeden, dat moederliefde niets met rationeel denken te maken wil hebben. Je zult natuurlijk zeggen, dat het juist van geen liefde getuigt je kind aan malaria en demoraliserende invloeden bloot te stellen. Maar in zo'n geval is een moeder nu eenmaal liever dom dan verstandig. Ach, ik zou ook niet weten wat ik in zo'n geval moest doen."
„Ik zou je heus liever met ons kind willen achterlaten, gesteld dat ik zulke vooruitzichten had. Maar je weet nooit wat een mens dan wel doet. Misschien zou ik juist de eerste zijn, die het je kwalijk zou nemen als je achterbleef. Soepardi en Djoehariah zijn er bewust van wat ze doen; daarom zal niets voor hen een verrassing meer zijn. Ik heb respect voor die Pardi, hoe hij met zijn eenvoudige opleiding zich zó heeft kunnen opwerken. Maar neen, de opleiding is van geen belang. Het is de mens, die telt. Hij geeft zich geheel, met al de warmte van zijn nederig hart, en voelt zich werkelijk één ziel met het volk; hij weet van hun zorgen, hij ondervindt hun ellende mee. Het is zuiver waar, als hij tranen krijgt bij het zien van de vermagerde kinderen die hun handen ophouden voor een beetje eten. Zo kan ik niet zijn, Tri. Ik beken eerlijk, dat er tussen mij en het volk een muur staat, waarschijnlijk een gevolg van traditie of nog beter van mijn in-

tellectualisme. En toch heb ik eerlijke bedoelingen. Maar ze schrikken voor me terug en als ik gemeenzaam word, worden ze wantrouwig. Ben ik joviaal, dan weten ze zich niet meer te gedragen en willen nauwelijks naar me luisteren."

Soelastri: „Je bent inderdaad hautain. Je ziet op de nederigen neer. Je voelt je anders en er is geen contact tussen jou en hen. De mensen noemen ons trots, omdat jij en ik niet geheel in anderen kunnen opgaan. De collega's in ieder geval zijn niet open tegenover ons. En toch doen we alle moeite om hun belangen te behartigen."

„Het ergert me, dat de collega's helemaal geen belangstelling voor het moderne onderwijs hebben, dat wil zeggen: dat ze alles zo mechanisch doen, vastgeroest als ze zijn in hun oude methoden. Er is geen fut in hen, zo overstelpt zijn ze door hun dagelijkse zorgen. Ik stop ze boeken in hun handen, maar die analfabeten lezen niet! Ze suffen er bovenop. Hoe moet je nu opschieten met zulke dode mensen? En juist het nationaal onderwijs moet met idealisme gediend worden. Wel zijn ze trouw, verbazend trouw, als je bedenkt dat die Hardjono nu al een vijf jaren hier is en zich nooit ènig plezier heeft kunnen veroorloven buiten zijn gramofoon. Soms vind ik hen flink, maar die saaie, die slome houding tegenover al wat nieuw is! Ze hebben de methode van Croes op school gehad, dus volharden ze in die methode. Dat is zo maar bijwijze van zeggen, want het betreft ook andere dingen. Heus, Tri, we verstarren hier; hoe kom je verder, als je alleen moet werken? Niet, dat ze ons kwaad doen, neen, maar dat schaapachtige ja-ja-gedoe en dat niet uitvoeren van eens aangenomen maatregelen. Prawira komt nog maar altijd te laat, juffrouw Djoehro dreunt de lesjes op in een *ngadji*-dreun[1]) en die Djamil, met zijn zware kost uit lijvige leerboeken gehaald, het gaat de kinderen immers boven hun petje, wat die Djamil hun leert op zo'n zeurkousenmanier. Waloejo saboteert, dat is duidelijk, maar niemand zal het spijten als hij weggaat; ten slotte is een administrateur ook een luxe en vooral een die zich verslaapt. En het is onzin, dat hij partijwerk doet. Ik heb eens ernaar geïnformeerd en men zei, dat hij nergens te vinden was. Djamil wordt nu ook door hem aangestoken. Hij spijbelt waarachtig, die

---

[1]) *Ngadji*, reciteren van Koran verzen.

man. Hij was niet ziek, toen hij niet op school kwam, want men heeft hem zien wandelen. En dit zijn nu juist mijn vrienden en partijgenoten. Als ik rechtvaardig wil zijn, moet ik ze net zo goed onder handen nemen als een ander. Men wrijft ons toch al allerlei dingen aan."

Zo mopperde Soedarmo en Soelastri gaf hem groot gelijk. Ondanks zijn strengheid en zijn nauwgezetheid, waardoor hij zich zelf onwillens vijanden bezorgde, was hij eerlijk en werkte onvermoeid. Was de school uit, dan trof men hem nog altijd in de lokalen aan om deze bank en die stoel recht te zetten. Hij zorgde zelfs voor het versjouwen der banken bij het verhuizen en hielp de koelies bij het optillen van de zware meubels, zodat hij op de avond van die dag over pijn in de borst klaagde en doodvermoeid zich op de divan uitstrekte. Hij was zwak van gestel en spuwde een paar uren later wat bloed; Soelastri werd bleek van angst, toen ze dat heldere bloed als een vlek op zijn zakdoek zag en hem hoorde kuchen, hees en zwaar. Ze had haar armen toen om hem heen geslagen en voor een moment haar hoofd tegen zijn borst gedrukt, die klopte van inwendige schokken. Ze herinnerde zich nog levendig, hoe hij, voordat ze trouwden in Batavia, had rondgelopen met ingezonken borst en een hoestdrankje in zijn zak. Toen was hij zo mager, dat je hem had kunnen breken. Hij was bang voor tuberculose, omdat een paar familieleden van hem daaraan gestorven waren. Telkens kwam hij bij een arts, die op dat gebied zijn sporen had verdiend en vroeg, of hij er niet aan leed.Maar de arts snauwde hem af, en vloekte, en daardoor werd hij van zijn angst genezen. Toch was hij als jongen een stevige bonk geweest, een sportsman en driftige vechtersbaas, totdat een val hem een breuk bezorgde aan zijn ruggewervel. Van die tijd af begon het gesukkel, kon hij nauwelijks zitten zonder heftige pijnen in de rug. Van de frisse, vrolijke jongen veranderde hij toen in een cynische, verbeten jonge man, die om het geringste opvloog, gegriefd en steeds verongelijkt. Daarom was Soelastri van dat rode bloed geschrokken en had ze haar hart als voelen stilstaan. Ze had hem toen gedwongen het bed te houden en zijn ledematen gemasseerd met zoveel tederheid en ijver, dat hij geroerd zijn ogen sloot om tranen terug te dringen. Op dat ogenblik had ze graag hetzelfde willen lijden als het zijn pijn had kunnen verlichten.

Dat was twee maanden geleden gebeurd; nu was hij weer fris en elke schaduw van ziekte weggedreven.
Maar het hinderde Soedarmo onzegbaar dat niemand van de collega's even intens als hij kon opgaan in de school. Zo gingen ze naar huis, zo waren ze ook elke gedachte aan de school kwijt. Wat wisten ze van Soedarmo's slapeloze nachten, als hij naar een uitweg probeerde te zoeken voor de geleidelijk slinkende inkomsten en het herhaaldelijk weggaan van de kinderen? De *Partij Kebangsaän* was een hevige concurrentie begonnen met het oprichten van een schooltje, dat heel lage schoolgelden invoerde, zodat kinderen van leden van de *Partij Kebangsaän* vanzelfsprekend naar die school overgingen. Soedarmo's school was uitsluitend op kinderen van de partij-mensen aangewezen, hetzij ze leden van de *Partij Marhaen* of die van de *Partij Kebangsaän* waren. Het waren dus allemaal echte volkskinderen; wel waren er een paar bij van commiezen en klerken, maar die waren òf imbeciel òf van Gouvernements-lagere-scholen verwijderd. Soedarmo placht te jammeren, dat zijn school nu haast een imbecielenschool genoemd kon worden, want de *Marhaen*-kinderen waren ver achter in ontwikkeling bij kinderen van dezelfde leeftijd uit gegoede ouders. Ze moesten de eerste beginselen van hygiëne leren; zelfs het praten ging hun moeilijk af en bij het les geven had je soms het gevoel, dat je tegen de banken praatte, al ging het ook om de simpelste begrippen. In alles werd je op deze school gehandicapt; de leermiddelen waren onvoldoende, want er was geen geld om je zelfs de eenvoudigste kaarten aan te schaffen. Was de toewijding er niet en de verzaking van het eigenbelang, dan was de school waarschijnlijk al op een dood punt gekomen.
Het was dus te begrijpen, dat Soedarmo voortdurend vervuld was van schoolzaken en weinig aandacht schonk aan dingen, die er buiten lagen. Hij isoleerde zich van zijn vrienden en men klaagde, dat hij zelden de vergaderingen van de partij bijwoonde en beschouwde hem langzamerhand als een, die voor het partijwerk verloren was, ofschoon ze wisten dat hij geestelijk nooit hun zijde verlaten zou. Maar hoe dan ook, de „intellectueel" werd onbruikbaar genoemd en het was daarom, dat Soedarmo ophield met zijn medewerking aan het geven van politieke cursussen aan de kernleden der partij. Waloejo stookte de collega's op; als enig argument gebruikte hij weer het stereotiepe „dictator", en de col-

lega's, die de ware reden niet vermoedden, spanden met Waloejo samen. De mensen van de *Partij Kebangsaän,* die een partijgenoot, een jong dichter en ex-leraar van een particuliere kweekschool, aan het hoofd van de *Pergoeroean Kebangsaän*-school wilden zien, betraden alle mogelijke slinkse wegen en intrigeerden tegen Soedarmo, die in het begin van niets bewust nog altijd bij Karno kwam, tot op een gegeven moment ook bij hem een innerlijke doorbraak plaats vond en toen wist ook hij, dat Karno zijn beschermende houding had laten varen voor een vijandige. Soedarmo voelde zich omsingeld en langzaam grond verliezen.

Op de Lebarandag kreeg Djamil een surprise, onderwijsverbod. Waloejo was er nu uitgewerkt, want de onderwijzers vonden het te veel een luie administrateur brood te moeten geven. Waloejo was voor de keus gesteld òf op tijd te komen òf weg te blijven, aangezien hij telkens weer in zijn oude fout verviel. Waloejo verkoos weg te gaan; dus bleef Soedarmo alleen en zag tegenover zich op drie fronten tegenstanders, die hetzij ondergronds, hetzij openlijk hem tegenwerkten. Hij voelde zich de handen als gebonden en zocht rusteloos naar een oplossing, tot hij eindelijk op het idee kwam zijn vijanden met dezelfde wapens te bestrijden. Hij had iemand nodig, die de ouders van de kinderen trouw kon bezoeken om vat op hen te krijgen. De aangewezen persoon moest bovendien opgewassen zijn tegen de intriges van links en rechts, dus moest het ook iemand zijn, die de politieke knepen kende. Het was hierom, dat Soedarmo een oud vriend van zijn zwager, Goelarso, uit Midden-Java liet komen om hem stelling te laten nemen tegen de sluwe lieden van de *Partij Kebangsaän.*

Goelarso was verbannen geweest, omdat hij een der vurigste propagandisten was geweest; hij had zo'n grote invloed gehad, dat heel Bandoeng, zei men, op zijn wenken gehoorzaamde. De tijd in ballingschap uitgezeten had het moreel geknakt van de eens zo onverschrokken man; hij beterde zich, zoals dat heette, en mocht na vijf jaren naar zijn stad teruggaan. Inmiddels liet hij alles, wat hem de naam van betrouwbaar en moedig bezorgde, achter en nam hij op de terugreis slechts depressie en gelatenheid mee. Soedarmo's zwager Ribowo wist dit niet, beval daarom zijn schoolkameraad en beste vriend aan. En zo gebeurde het dat,

op een regenachtige dag, Goelarso op de zijgalerij kwam met een tasje in zijn hand. Soedarmo en Soelastri hadden zich hem anders voorgesteld: vurig, krachtig gebouwd met een ferm gezicht. Deze man, die van de regen droop, was mager; zijn ogen diepliggend en over zijn hele figuur lag iets van onverzorgdheid en geestelijke vermoeidheid. Hij droeg een sarong en had sandalen aan de voeten en was zo miserabel gekleed, dat Soedarmo enige minuten stom bleef van verwondering. Maar toen groette hij hem hartelijk, liet hem uitrusten en zich verschonen, en bij een kopje koffie fleurde het zo vermoeide gezicht wat op. Soedarmo legde hem de situatie bloot en vervolgde:
„U krijgt een kamer in het hoofdgebouw. U eet bij ons en u doet alsof u thuis bent en helpt me, want we hebben u hard nodig. U zult zelf wel zien, wat er aan de hand is. Kom, laten we nu aan tafel gaan."
Soelastri zorgde, dat de gast zich op zijn gemak voelde. Maar Goelarso had zoveel niet nodig; hij voelde zich al thuis, lachte, praatte over Digoel en de Kaja-kaja's [1]) en at onverschillig van de spijzen. Daarna bleven ze buiten op de galerij zitten en luisterden naar het plassen van de regen. Toen Goelarso in zijn kamer was, liet hij een gevoel van veiligheid achter. Soedarmo geeuwde en zei tegen Soelastri, die een en ander opruimde:
„Ik ben benieuwd, hoe mijn zet zal uitvallen. Ik geloof, dat de man wel betrouwbaar is. Hij is zo eenvoudig bij alles."
Soelastri hield even op en probeerde zich Goelarso's uiterlijk voor de geest te roepen.
„Ja," zei ze. „Hij is betrouwbaar. Hij zal voor ons een vriend zijn. Dan zijn we niet meer zo eenzaam."
Lang nog bleef Soedarmo in gedachten zitten. Eerst toen de klok twaalf keren sloeg ging hij naar bed en voelde de vermoeidheid van de voorbijgegane dagen wijken. Hij zag Soelastri zo rustig ademhalen, als had ze zich in een prettige droom verloren.
„Een bondgenoot," dacht hij. „Een bondgenoot, een vriend." En zijn gedachten cirkelden om die woorden, die zo'n diepe betekenis voor hem hadden. Toen hij sliep was er in het hijgen van zijn borst nog iets van de verwachting, die Goelarso's komst had veroorzaakt.

---

[1]) *Kaja-Kaja's,* een Papoea-stam op Nieuw-Guinea.

VIII.

Een maand ging voorbij. Goelarso was nu geheel ingewerkt. Hij gaf niet alleen les, maar zorgde ook voor de administratie. Uiterlijk had hij erbij gewonnen; zijn verslapte trekken werden voller en jeugdiger; het bleek dat zijn eerst verward, groezelig haar krulde en dat zijn ingezonken ogen donker en vurig konden schitteren. Goelarso leek weldra een andere man, waartoe niet weinig zijn betere kleding en zijn gevulder lichaam bijdroegen. Zijn vriendschap met Soedarmo was ongekunsteld en dikwijls wandelden ze met hun drieën. 's Avonds zaten ze vaak gezellig bijeen. Goelarso haalde dan staaltjes op van de domheid der Kaja-kaja's.

„Hebben ze een slang gevonden," legde hij op smakelijke toon uit, „dan leggen ze over de hele lengte vuurtjes aan, in plaats van het beest in moten te hakken. Ze smullen er dagen lang van, tot ze er bij neervallen."

Soelastri en Soedarmo lieten hem vertellen, komische en tragische voorvallen uit zijn ballingschap. Goelarso zei op een keer, toen ze het hadden over Waloejo's luiheid:

„Ik behoorde tot de eerste „zending". De dag na aankomst in Digoel kregen we kapmessen om een loods te bouwen. We moesten daarvoor hout kappen in het oerwoud, met zwermen malariamuskieten. Weigerde je, dan werd er een bajonet tegen je borst gehouden. Konden we weigeren? We zwoegden maar door en als we even uitrustten, was die bajonet er weer en werden we uitgevloekt en als beesten gestompt. We moesten zelf onze rijst stampen, want we kregen *gaba*.[1]) Mijn vrouw stampte verwoed en 's avonds, toen we in de loods op het matje sliepen, liet ze mij haar rug masseren. We gingen naar bed op commando en werkten met de bajonet. Op die manier alleen zou je Waloejo kunnen

[1]) Nog niet gestampte rijst.

leren werken. Hij moest het maar eens ondervinden. Koortsen, herrie, slagen; de helse wereld komt daar op je los. Wie houdt het in zo'n toestand uit? Hier heb ik een klewanghouw over de schouder."
Goelarso greep zijn ene schouder en hield zijn rug even schuin naar de twee toe, die geboeid luisterden.
„Ze hielden me voor een verrader, mijn vrienden, omdat ik vlijtig werkte bij de administratie van het hospitaal. Er kwam ruzie, een gevecht, en ik baadde in mijn bloed op de grond. Mijn vrouw viel bijna bewusteloos van schrik, vertelde men mij, want ik zelf wist niets meer, tot ik in het hospitaal mijn ogen opende. Ik vond het onzin te saboteren en was liever verstandig dan in 't kamp van de onverzoenlijken te worden ondergebracht. We kregen het later wel aardig; ik verdiende wat met het verkopen van ananassen, die mijn vrouw in haar tuintje kweekte, en toen we uit de verbanning terugkeerden, hadden we zo om en bij de *f* 600 onder het hoofdkussen bij elkaar gespaard. We kochten zelfs een complete jazzband, behalve goede kleren; toch, ondanks de betrekkelijke welvaart daar in Digoel, was ik blij mijn dorp terug te zien."
Hij zweeg en sloeg een paar lastige muskieten weg, terwijl hij zich de benen krabde. Soedarmo glimlachte en zei:
„Maar er zijn velen, die een ellendig leven moeten lijden daar. U bekijkt dat uit dat standpunt. Ik zou van verlangen vergaan weer onder de mensen te mogen komen, maar als dat gekocht moest worden met beloften, neen, mas, dan ging ik liever naar het kamp van de onverzoenlijken."
Hij beet zijn woorden af en krulde zijn lippen cynisch op. Soelastri suste:
„Nu ja, je kunt toch geen politieke propaganda onder de Kaja-kaja's voeren. Ik weet niet, wat verstandiger zou zijn."
Even bleef het stil, toen hoorde men voetstappen op het grint. Een gezette Javaan verscheen uit het donker in het licht. Het was altijd een prikkelende sensatie voetstappen te horen en daaraan de persoon te raden. Deze heer lachte gul en hinnikend; zijn ronde figuur, de korte hals en de flinke neus boven de volle, goedgevormde lippen verleenden hem een aanzien van welgesteldheid en jovialiteit; zijn goedgeknipte jas getuigde van een dandyachtige zorgzaamheid en deed uitkomen, dat hij kleding als de beschaafde uiting van een aristocratische persoonlijkheid be-

schouwde. In ieder geval, hij was zo welverzorgd, dat Soelastri zelfs parfum meende te ruiken; ze keek hem dan ook met een ironisch licht in haar ogen aan. Soedarmo stond op en boog, op zijn Javaans groetend, voor zijn oom.
„Zo, zo," sprak deze vlot, maar met een onvervalst Javaanse tongval. „Gezellig zitten jullie hier. Kijk, het zou prettig zijn mee aan te zitten, als het niet hindert. Neen, blijf zitten, meneer, ik ben maar een trouwe bezoeker. En mevrouw, hoe gaat het u?"
Hij schudde Soelastri de hand, ging zitten, haalde een zakdoek uit zijn zak en wiste zich denkbeeldige zweetdroppels af, want de heer Djojokoeno meende het altijd warm te hebben, zelfs als de temperatuur om te rillen was.
„Hè, hè, wat is het warm," verzuchtte hij. Soedarmo schoof hem zijn pakje sigaretten toe. Hij weerde beslist af:
„Neen, neen, die tabak is te zwaar. Ik ben gewend aan lichte sigaretten."
Hij haalde een zilveren sigarettenkoker uit de zak, presenteerde de andere twee een fijne sigaret, nam er zelf een en stak die met zeker welbehagen op. De anderen wachtten af wat hij zeggen zou en volgden de korte gebaren van zijn brede, poezele handen.
„Over een maand moet ik examen doen. Ik blok op de vakken. Maar kan een mens, die al vijf en dertig is, nu tegelijk drie vreemde talen leren? Mijn Nederlands.... oho.... zit me dwars, neen, dat is te zeggen, het mondelinge gedeelte. Voor het schriftelijk ben ik veilig, nu ja, een opstel over een weggelopen baboe met een pikant sausje opgediend is niet zo moeilijk. Maar ze eisen zoveel. God weet, wat een moeite ik heb gedaan om die dikke *b* en *d* uit mijn accent weg te werken. Je werkt met een spiegeltje daarvoor; als ik gewoon praat, gaat het wel, maar als ik enthousiast word, ho maar...."
Hij grinnikte zo aanstekelijk, dat de anderen het uitschaterden. Djojokoeno was het type van een oude abituriënt van de Hogere Kweekschool voor Inlandse onderwijzers, die de moderne stromingen in de paedagogiek plichtmatig uit zijn hoofdacteleerboeken bestudeerde. Zijn paedagogie-leraar was hem alles en hij blokte met een ontroerende plichtsbetrachting, waardoor zijn boeken één kleurenmengeling vertoonden van rode en blauwe strepen, want elke zin haast vond hij belangrijk.

„Ik kan het me best indenken, oom. Weet u wat voor een middel ik daartegen heb?"
„Wat dan? Ik wil slagen voor dit hoofdacte-examen. Je weet, dat het belachelijk is vier kinderen te hebben en dan nog te zakken."
Hij spitste zijn lippen, zoog op zijn sigaret en drukte het brandende peukje uit. Soedarmo liet de spanning even aanhouden, antwoordde niet zo dadelijk. Hij wist, dat zijn oom het Nederlands volgens vaste regels van zijn leraar leerde uitspreken, wat voor deze hoofdactestudie typerend was; het verschuiven van het zwaartepunt naar pietluttige détails.
„De uitspraak, dààr komt het op aan," gebaarde Djojokoeno met zijn hand, ernstig en gewichtig. Hij trok aan de voorpanden van zijn jas, ging wijdbeens zitten met beide handen op de knieën en leek geheel amechtig. Soedarmo glunderde en zei ernstig:
„Je zou zeggen, dat je makkelijker tot doctor in de Nederlandse letteren kan promoveren dan de hoofdacte met aantekening voor Nederlands te halen. Een Hollandse boer of soldaat spreekt inderdaad beter dan wij. Het getuigt wel van de geest van de examinatoren, dat ze die maatstaf aanleggen. Zeg dan maar liever, dat geen enkele Indonesiër examen voor de hoofdacte met aantekening mag doen."
Djojokoeno knikte instemmend, toen vroeg hij:
„Welk middel heb je ook weer gezegd, dat wij moeten gebruiken?"
„Wel oom, ga elke avond voor *djemaäh kliwon*[1]) wierook branden en dan uw tong met een gouden ring wrijven zoals ze bij de *beo's*[2]) doen, dan krijgt u wel die zware dronkemansstem van de blanda's."
Allen lachten, Soedarmo het meest.
Soelastri wierp ondertussen waarschuwende blikken naar haar man, want ze zag het gedwongen lachje van Djojokoeno, maar Soedarmo, die echt in zijn element was geraakt, kritiseerde de mannen van het onderwijs, hun verwatenheid vooral die hen deed

---

[1]) *Djemaäh kliwon*, een bizondere Vrijdag, volgens magische rekenkunde gelukkig of ongelukkig voor bepaalde doeleinden.
[2]) Indische ekster.

denken dat ze alles konden verklaren. Hij vertelde een staaltje van de poenige verwatenheid van een inspecteur:
„Op een dag kwam de inspecteur van het lager onderwijs bij ons, vergezeld van de schoolopziener. Ik was toen nog niet getrouwd. De man liep het erf op als een pauw, borst vooruit. Ik zat met een jongen te schaken, was nationaal gekleed met een muts op en een sarong. De inspecteur wenkte een van de jongens en vroeg het hoofd van de school te spreken. De jongen waarschuwde me en voor ik naar die inspecteur toe kon gaan, stond hij al bij mij. Hij vroeg verwonderd en met opgetrokken wenkbrauwen:
„U, is u het hoofd van de school?"
Ik gaf hem beleefd antwoord en leidde hem rond, maar toen de man zich als een kalkoen gedroeg, hier wat opmerkte, daar wat aanmerkte, liet ik hem staan. Djamil kwam met zijn berenmuts op binnen en trok een gezicht alsof hij een mes wou trekken en hem te lijf gaan. De inspecteur hield zich een ogenblik koest; toen in het paviljoen beland, zag hij mijn boeken en moest de hatelijke vraag stellen: „Leest u die boeken wel?" Ik antwoordde: „Ja en nog wel andere." Hij keek me spottend aan, scheen nog wat te willen zeggen maar beheerste zich toch. Je kon op zijn tronie lezen, dat hij graag gevraagd had of ik dan wel begreep wat ik gelezen had. Ik zei hem toen dat ik niet voor schoolvos was opgeleid. Ja, een blanda moet je anders behandelen. Als je bescheiden bent denkt hij, dat je dom en bang bent."
Djojokoeno beaamde wat Soedarmo zei, maar vergoelijkte:
„Goed, goed. Maar zonder je onderwijzer zou je toch niet veel verder zijn."
„Welneen, ze hebben me juist bedorven! Ik was een aap, dat ik ze alles na wilde zeggen en een lummel dat ik me stoorde aan hun kritiek op mijn Nederlands. Ze hebben me het leven verpest met hun taalregels en smalende praatjes van „word maar liever tani en pak de patjoel, inplaats van naar de Mulo te gaan." Ach, die blanda's, je moet ze altijd op hun duvel geven om ze koest te houden. Daarom ben ik gekant tegen jullie methode van napraten en meegaandheid. De tijd, die we verprutsen aan het Nederlands, kan heus beter gebruikt worden."
Djojokoeno wist er niets op te antwoorden, lachte ontwijkend en bracht het gesprek op een ander onderwerp. Goelarso en Soelastri

luisterden slechts, Soedarmo antwoordde nu en dan verstrooid. Zo werd het tijd voor Djojokoeno om op te stappen. Hij vroeg Soelastri hem ook eens te bezoeken, groette en lachte hartelijk, verdween in de duisternis, die hem geheel verzwolg.
Goelarso bleef nog wat en zei terloops:
„Pas maar op, dat u geen last krijgt met de krant. Ze kunnen er beslag op leggen en dan is alle moeite voor niets geweest."
Soedarmo haalde zijn schouders op, maar toen Goelarso wegging was er een zekere opwinding in hem, die hij door redenering trachtte te beheersen. Het zou werkelijk jammer zijn, zei hij, want de kosten van het orgaan waren gedekt; de kinderen verkochten de kranten actief; en één keer beslaglegging zou automatisch de uitgave stopzetten, aangezien daarmee ook het kapitaal verdween.

En Goelarso's vrees bleek gegrond te zijn. Op de dag, dat de nieuwe kranten van de drukkerij waren gekomen en uitgedeeld zouden worden, verscheen er een jonge man op de school. Soedarmo meende in hem een leerling van de A.M.S. te herkennen, die een jaar te voren op een *Indonesia-Moeda*-vergadering de nationale zaak met vuur bepleit had, maar hij twijfelde toch even, vroeg dan op de man af:
„Bent u niet Idih, van Batavia? Ik geloof, dat ik u eerder gezien heb."
De bezoeker antwoordde bevestigend maar enigszins verlegen en aarzelend, maakte zich dan op zachte wijze bekend als een candidaat-Inlands-bestuursambtenaar, bij de P.I.D. gedetacheerd, die nu opdracht gekregen had de kranten op te halen, omdat er stuitende passages in gevonden waren. Hij liet Soedarmo een exemplaar van het orgaan zien: de stuitende opmerkingen waren rood onderstreept. Gretig nam Soedarmo de onderstreepte zinnen door. Idih verontschuldigde zich onderwijl:
„Het doet me leed, maar het is nu eenmaal mijn ambt en ik moet de bevelen die ik krijg uitvoeren. Wilt u het mij niet kwalijk nemen?" Hij zei het op sympathieke toon, en zijn jong gezicht bevestigde zijn woorden. Soedarmo zei, onwillekeurig hartelijk:
„Het is uw ambt, meneer. Ik neem het u volstrekt niet kwalijk. Het hindert me alleen, dat dit plaats moet hebben."
Soedarmo stond op en geleidde Idih naar de klassen, waar ie-

dere onderwijzer al een stapel kranten bij zich had. De kranten werden meegenomen en zo kwam Idih met een geweldige vracht ook in Soelastri's klas. Soelastri groette hem stug, en verklaarde, dat ze de krant al uitgedeeld had. Idih keek verlegen, stotterde en bracht met moeite uit dat hij de krant toch op moest halen. Soelastri vroeg nu de kranten terug en de kinderen, die het geval niet begrepen, legden ze verbaasd op hun lessenaars.
„Haalt u ze maar zelf op," zei op bittere toon Soelastri.
Idih ging rond; zij wierp hem een norse blik toe en stond vierkant voor de deur. De bezoeker boog tot afscheid, verontschuldigde zich, groette en ging langs haar heen weg. Toen kwam hij bij Soedarmo, die zijn laatste troef uitspeelde:
„Vindt u het idee niet dwaas, dat ik met mijn krant de kinderen zou kunnen opruien? De kleine kinderen kunnen nauwelijks lezen, terwijl de groteren zo'n krant eenvoudig opzij leggen. Bovendien staat er niets opruiends in. Dat ik vergelijkingen trek tussen een Gouvernementsschool en een *Pergoeroean Kebangsaän*-school is logisch, ook dat de donkere zijde op het Gouvernement valt. Honderd en tachtig Hollands-Inlandse lagere scholen voor een bevolking van 60 miljoen. Zegt u eerlijk, vindt u het zelf niet treurig? Ki Hadjar Dewantara heeft in tien jaar tijds evenveel scholen opgericht, en dat zonder enig ander kapitaal dan zijn enthousiasme en zijn ernstige wil het volk op te heffen. En wat de woorden *si ramboet djagoeng*[1]) en *si mata koetjing*[2]) betreft, u als Indonesiër zal niet kunnen zeggen, dat ik lieg. Ik beschrijf de dingen zoals ik ze zie. Bekijk maar eens het haar en de ogen van uw chef. Zijn haar is precies het haar van maïs, zijn ogen zijn precies de ogen van een kat. Waarom voelt de politie zich gegriefd en laat beslag leggen op de kranten?"
Idih antwoordde niet. Hij verontschuldigde zich nogmaals en liep moeilijk, zijn vracht torsend, naar de gereedstaande kar. Voor de zoveelste keer werd Soedarmo aan de tragiek van de koloniale verhoudingen herinnerd, waarin bruin op bruin werd los gelaten ter bestendiging van het gezag der blanken. Nu maakte Idih nog verontschuldigingen bij het uitvoeren van zijn ambtsplicht, maar over een jaar of vijf, als hij van de B.B.-geest doordrenkt zou

---

[1]) „Haar van maïs".
[2]) „Kattenogen".

zijn en in dezelfde ambtelijke sleur lopen, zou hij de werkers voor de vrijheid als zijn vijanden beschouwen, als misdadigers, die slechts verachting verdienden. Een razzia op hen ontketend zou voor hem slechts een kans betekenen om promotie te maken en hij zou er een eer in stellen de meeste van die werkers gearresteerd te hebben en hun werk in de modder gestampt.

Deze gebeurtenis waarschuwde Soedarmo, dat er iets gaande was. 's Middags na schooltijd rommelde hij in de klerenkast en haalde er verschillende dozen uit. Hij beval kortaf:

„Tri, zoek al onze brieven aan elkaar en verdere particuliere brieven uit. Leg ze hier in deze mand."

En toen Soelastri vragend opkeek:

„Ik wil ze verbranden. Zoek ze uit."

Soelastri ging de stapel brieven door. Een paar onbetekenende liet ze liggen; de rest deponeerde ze in de mand. Soedarmo onderzocht zijn boekenkast en kwam met een paar brochures bij Soelastri.

„Op de brandstapel," zei hij lachend. Soelastri herlas een liefdesbrief van voor hun huwelijk, probeerde zich te herinneren hoe het toen was — maar Soedarmo's stem onderbrak ruw haar gedachten:

„Wees niet sentimenteel. Opschieten! Denk je eens in als onze liefdesbrieven op het politiebureau te kijk lagen!"

Hij grabbelde in de dozen, wierp stapels brieven in de mand, zeulde de vracht naar buiten. Onder de boeniboom had de verbranding plaats. Soelastri wierp hun oude brieven met een triest gezicht een voor een in het vuur. De vlammen laaiden op, telkens als ze nieuw voedsel kregen.

„Daar gaat onze liefde," prevelde Soelastri. „Mijn gedachten voor jou, mijn gedichten."

Ze tuurde in de verslindende vlammen. Soedarmo legde zijn hand op haar schouder en troostte:

„En te denken, dat we zoveel postzegels en tijd er aan besteed hebben en jij zelfs je aandacht en literaire aspiraties. Het is bedroevend, maar het moet."

Hij gooide de boekjes op het vuur, rakelde het met een stok weer op, tot het hoog opvlamde. Zijn trekken verstilden; er kwam een waas voor zijn ogen. Ook Soelastri's ogen stonden vol tranen. Ze stond roerloos bij de opgewekte vlammen. Toen het vuur uit-

doofde en er niets meer was dan zwarte as, schopte ze die uiteen en mompelde, voor Soedarmo niet verstaanbaar, op pathetische toon:
„Daar ga je, herinneringen uit een tijd vol wachten en hopen. Ik heb je ten dode gewijd, en toch waren jullie zo zuiver en rein en het hoogste, dat ik in mijn hart Soedarmo had aan te bieden."
„Wat zeg je, Tri?"
„Och, niets, dat we bang zijn voor compromitterende briefjes."
„Dat is niet waar, het zou onverstandig zijn juist zulke privé-dingen tussen jou en mij aan het politie-archief af te staan. Ze mochten eens er in kijken."
Ze knikte, trapte kwaad op de as, en voelde zich ineens moe en duizelig. Ze ging op bed liggen en vocht om het misselijke gevoel weg te krijgen.
De daarop volgende dagen verkeerden beiden in een eigenaardige opwinding. Hun voorgevoel van onheil hield aan en werd ruw gerechtvaardigd door een feit. Soekarno was gearresteerd. Soedarmo las het bericht in de krant.
„Ha, eindelijk," hij slaakte een zucht van verlichting en voelde zich ruimer ademhalen. „Nu komt er een eind aan de druk van de *Partij Kebangsaän*-mensen, én op de school én op de *Partij Marhaèn,*" dacht hij, maar hij hoorde zijn geweten spreken en schaamde zich over de engheid van zijn geest.
„Wat is er?" vroeg Soelastri nieuwsgierig.
„Neen, neen," corrigeerde Soedarmo zichzelf. „Lees dit bericht. Nu komt de *Partij Marhaèn* aan de beurt; ze moeten maar voorzichtig zijn."
Soelastri verschoot van kleur, las koortsig het bericht door, bleef met een nietsziende blik Soedarmo aanstaren. Deze zat nu in gedachten verzonken, de vingertoppen tegen elkaar, naar de weg turend waar een enkele voetganger haastig voorbij ging. Telkens was de straat weer leeg en verlaten. De tuin scheen vol dansende schaduwen op deze middag, rustig en klaar; de bougainville en het gras gaven een harmonisch donkere toets aan het lichte grasveld, waarop de schaduw van voorbijvliegende vogels dartele, donkere plekken wierp. Alles was zo vredig, dat ze zich alleen waanden met hun sombere gedachten.

IX

Het liep mis met de financiën van de school. En als er niet dadelijk ingegrepen werd, zou men voor erger dingen moeten vrezen. Dit besefte Soedarmo volkomen; dus deed hij het voorstel, de hele school in één gebouw onder te brengen. De onderwijzers moesten dan maar buiten wonen.
„En hoe moet dat dan met de lokalen?" protesteerde een onderwijzer. „We hebben immers geen plaats voor zoveel klassen."
Soedarmo maakte een afwerend gebaar en zei beslist:
„Ik zal wel zorgen, dat alles in orde komt."
Nu hij eenmaal beloofd had alles in orde te brengen rustte hij de volgende dagen en nachten niet om naar een oplossing te zoeken, tot plotseling een idee hem te binnen schoot.
„Een tent," dacht hij. „Neen, twee zelfs, dan hoef ik de gemeente geen vergunning te vragen, wat ik zou moeten doen als ik een loods liet bouwen."
Het idee liet hem niet los; hij sprak er met Goelarso over, tekende een plan, mat de oppervlakte van het grasveld en ontwierp een schets, waarop de tent kant en klaar met een vlag in top, uitkomst zou brengen in de nood. Dadelijk werd er bamboe gekocht en ongebleekt katoen; het naaien van de banen zou Soelastri's deel worden en ze keek met afschuw naar de blokken stof. Maar Soedarmo draalde niet; de volgende dag zagen de mensen al een bamboe-geraamte onder een der tjempakabomen. De schooljongen Sabirin sjorde ijverig de bamboelatten met vingerdikke touwen vast en trok bij zijn werk de belangstelling der kinderen, die telkens opmerkingen maakten. Oerip had na het weggaan van Waloejo ontslag gekregen. Hij verzette zich ertegen en eiste een beslissing van de onderwijsraad, maar Soedarmo, die hem eens graag mocht, vond het nu welletjes met zo'n luilak opgescheept te zitten. Bovendien was Oerip padvinder geworden van de *Pandoe Kebangsaän,* liep in padvinderscostuum rond en verwaardigde

zich niet een bezem op te nemen, ofschoon het erf vol lag met dorre blaren. De onderwijzers hadden leedvermaak om Oerip; nu hij in ongenade was gevallen, keerden ze hem de rug toe en wreekten zich op zijn brutale houding van vroeger. Sabirin daarentegen was gewillig, vlijtig, stil, een ideale bediende, die zijn werk wel wist. Men spotte met het tent-idee; maar Soedarmo hielp 's middags onvermoeid mee en ook Soelastri, die toch zichtbaar zwaarder was geworden. De lappen katoen werden genaaid door de vrouwelijke bediende, die handig en verstandig, binnen een half uur van Soelastri naaien had geleerd. Twee dagen later was het doek gespannen over bamboestijlen en latten en bood de tent ruimte aan een dertig banken. Een roodwitte vlag woei aan een stokje op de top. Men lachte om dit eigenaardige lokaal en vond het een circus; niemand wilde, voor iedereen zichtbaar, daar les geven.
Soelastri werd kwaad om het gezeur en zo gaf ze de daaropvolgende dagen daar les aan haar eigen klas. Nu lachte niemand meer; wel was het hinderlijk de kinderen onder de les naar de bomen voor te zien turen of naar de huppelende vogeltjes op het grint; soms zelfs kwamen er kippen in de klas en de consternatie, die gewekt werd, was heerlijk en men lachte zich tranen.
Natuurlijk moest de tentstof geverfd worden, wilde ze bestand zijn tegen de regen. Soedarmo koos daarvoor witte verf en mengde die met lijnolie aan. 's Middags toog hij aan het werk, op een ladder staande, door de bediende geholpen. Terwijl hij hurkend weer verf mengde, kwam mevrouw Sardjan bij hem staan. Deze dame nam met een paar vriendinnen les in Frans en Engels van Hardjono, om de teksten van de film te kunnen verstaan. Ze was hypermodern, van haar mondain opgemaakt gezichtje af tot aan de nagels van haar tenen, bewoog zich met de losse élegantie van een filmactrice en joeg iedereen op stelten door kalm met gehuwde of ongehuwde mannen te flirten, minnarijtjes op te zetten en ze ten aanschouwe van ieder te liefkozen. Soedarmo had het land aan haar. Ware zij jonger geweest, hij zou haar misschien een beetje aardig gevonden hebben; nu keek hij nauwelijks van zijn werk op.
Mevrouw Sardjan vroeg vleierig: „En wat moet dat worden?" en lonkte naar de verwoed roerende Soedarmo.
Hij snauwde haar af: „Dat ziet u toch wel. Ik verf." En ging met

zijn werk door. Ze bleef nog wat staan, drentelde met de hand aan het haar om de tent, maar ging tenslotte, door Soedarmo's kilheid geslagen, quasi-onverschillig weer naar de klas. Soelastri zag het tafereeltje uit de verte en proestte het uit om de onhebbelijkheid van haar man, maar voelde zich tegelijk innerlijk verheugd; daarom hielp ze door het potje verf telkens aan te reiken. Na een dag of twee was het verven klaar. De circusklas werd door een tweede gevolgd en weldra waren dit de koelste en prettigste klassen, ofschoon je in deze tijd van het jaar last had van diverse rupsen. Zo gebeurde het, dat een jongen een rupsje in zijn hals kreeg, met zijn handen daar krabde en daarna aan zijn gezicht kwam, zodat de hevige jeuk hem deed huilen. Soelastri smeerde de rode plekjes met olie in en zo, glimmend van de olie op zijn neus en wangen, jouwden de anderen hem uit voor „*Dajak*"[1]) en renden hem na onder het schreeuwen van het scheldwoord.

Het opdoeken van het filiaal noodzaakte de onderwijzers, die er in woonden, naar *pètak-woningen*[2]) te verhuizen, niet ver van de school af. Dit versterkte de mokkende stemming weer; de onderwijzers zagen het verschil tussen hun woning en Soedarmo's paviljoen nu scherper. Zij moesten zich tevreden stellen met twee of drie enge kamertjes van doorzichtige *bilik*[3]) opgetrokken en met gestampte aarden vloeren, in een soort woonkazerne, waar de vertrekken naast elkaar om een open binnenplaats gebouwd waren en woonruimte boden aan een vijftig mensen. De badkamers waren op de binnenplaats gebouwd, open en overschaduwd door een forse tandjongboom. De Europeanen, die er woonden, waren werklozen, die van het werklozenfonds meer toelage kregen voor hun luieren, dobbelen, bier drinken en vechten, dan Prawira met zijn ploeteren voor vrouw en kinderen. Zelfs kregen ze melk en soep bedeeld, nu en dan koekjes. Verlopen employé's tot buren te hebben was schrijnend voor de onderwijzers om het feit, dat dezen nog beter leefden dan zij. Soedarmo vonden de collega's nu te burgerlijk, want zij benijdden hem de rust van zijn paviljoen.

Een stille jaloezie bekroop iedereen. Goelarso had zijn vrouw,

---

[1]) Een volksstam in Borneo.

[2]) Woonkazernes van bilik.

[3]) Wand van gevlochten bamboe.

Mientje, een Indische, over laten komen en woonde nu in een klein huisje even verder van de school. In het begin was Mientje vriendelijk en hartelijk voor Soelastri en kwam ze graag met Goelarso op bezoek. Maar op een dag kwam ze alleen. Soelastri liet haar in de binnengalerij en presenteerde koekjes.
Mientje, met een flauwe lach op haar doorgroefd gezicht, dat geaccentueerd Europese trekken droeg en waarvan de groenige ogen haar op sommige momenten op een heks deden lijken, bedankte. Onderwijl wierp ze zijdelingse blikken op de meubels, de rode gordijnen en zuchtte:
„U woont hier wel prettig en rustig. Bij ons heb je altijd last van de hinnikende paarden in de stal."
Mientje's scherpkeurende blikken ontdekten de fijnheid in de zijige houtvezels van de met donker pluche beklede stoel. Ze wreef met haar mouw over de armleuning en zei:
„Wat bent u netjes op alles."
Soelastri antwoordde niet, bukte zich om een gevallen krant op te rapen. Toen ze opkeek, zag ze een kille uitdrukking in Mientje's ogen.
„Och," zei Soelastri onverschillig, „het zijn meubels van toen ik jong meisje was."
Ze nam haar kopje, roerde, en praatte, telkens een slokje nemend, over de school. Mientje scheen verstrooid te luisteren; toen zweeg Soelastri en wachtte af wat de gast zou zeggen. Ze begreep Mientje's vreemde gespannenheid en verstrooidheid niet en hechtte er ook niet zoveel betekenis aan. Bij het afscheid bracht ze Mientje een eindje weg en keek haar na: een vroeg vervallen vrouw, met dikke heupen, een forse maar gebogen gestalte en een strompelende gang, alsof de voeten de heupen niet konden dragen. Ze zag er deerniswekkend uit met haar verward, grijzend haar, dat eens waarschijnlijk in bruine krullen had gegolfd. Van dit bezoek vertelde Soelastri niets aan haar man; Goelarso echter liet zich steeds minder zien, tot op een dag Soedarmo hem ging opzoeken. Meestal ontving Goelarso hem gewoon, zoals het bij intieme vrienden hoorde. Nu verontschuldigde hij zich, geen goede plaats te kunnen aanbieden en geen lekkere thee te kunnen presenteren. Mientje dikte aan:
„De thee is flauw van smaak. Maar als je bij arme mensen komt, is het nooit goed. Och, wat een rommel hier."

Ze ruimde op een irriterende, opvallende manier de schriften weg, en mompelde:
„Ons huis is zo eng en klein. Voor u is het hier benauwend, niet?" Ze lachte ironisch, veegde haar handen aan haar heupen af en verdween, terwijl men haar achter met de borden hoorde rammelen.
Soedarmo had een gewaarwording, alsof zelfs de wanden spottend naar hem keken; Goelarso praatte loom, alsof hij geen zin had in een gesprek, met neergeslagen ogen. Thuis vertelde Soedarmo van zijn bezoek aan Soelastri, die deduceerde en nu pas tot de slotsom kwam, dat er iets met Mientje en Goelarso moest zijn. Soedarmo haalde zijn schouders op.
„Hoe kan dat nu? Ik heb hem een week geleden toch alleen maar gezegd om precies op tijd te komen en niet vóór tijd naar huis te gaan? Goelarso is eigenlijk lui, net als Waloejo, maar een vriend mag hem op zoiets toch wel attent maken!"
Wat het ook was, Goelarso ontweek Soedarmo en Mientje liet zich niet meer zien. Goelarso's verongelijkte houding deed de nooit gedoofde antipathie van de andere onderwijzers tegen Soedarmo weer oplaaien. Goelarso zelf besefte niet, waarom hij plotseling alles hatelijk in Soedarmo zag en hem nauwkeurig bespiedde om zijn gevoel te rechtvaardigen. Mientje klaagde steeds over geldgebrek; ze werd ziek, maar zelfs de sympathie en belangstelling van Soedarmo en Soelastri, hun vriendelijke hulp en tegemoetkomende houding konden Mientje's werk niet ongedaan maken: die twee te belasteren uit onbeheerste jaloezie. De verwijdering werd steeds groter; men merkte het in Goelarso's ontwijken van het paviljoen, in zijn stroefheid als hij groette, in de zijdelingse opmerkingen, die doortrokken waren van stille vijandigheid. Zelfs Goelarso's schrift, dat nu slordig en onverschillig geworden was, droeg het teken van zijn haat. Soedarmo, die nooit iets opmerkte voordat het onherstelbaar te laat was, wilde nog steeds niet geloven aan het verraad van zijn vriend. Hij gaf Goelarso raad, merkte niet dat de ander nauwelijks luisterde en zijn welgemeende woorden bij de collega's aanhaalde als een der wijsheden, van den „dictator". Soelastri, gewaarschuwd door haar intuïtie, hield Soedarmo terug van zijn grenzenloos vertrouwen, wees hem op dingen die hun betekenis hadden:
„Goelarso loopt nu altijd om, als hij langs het paviljoen moet.

Hij heeft nu altijd haast, als ik hem wat moet zeggen. Er is iets, Dar." Haar man maakte een blunder, toen hij Goelarso op de man af vroeg:
„U schijnt veranderd te zijn, Mas. U komt nooit meer bij ons praten."
Goelarso antwoordde diplomatiek:
„Ik heb zoveel te doen nu thuis." En toen, Soedarmo's sarcastische blik ziende:
„Mijn oude vrienden komen me telkens opzoeken. En ik doe nu stipt mijn werk. Mag ik nu gaan? Ik heb in het kantoor nog veel te doen."
Hij liep weg, net alsof iemand hem op de hielen zat, zenuwachtig, haastig, struikelend over de stoep. Het gaf Soedarmo stof tot nadenken, maar hij bleef alle gedachte aan verraad afweren. Hij zocht nu vaker Soepardi op. Djoehariah, die voelde wat de toekomst haar man zou brengen, bereidde zich reeds op het ergste voor. Haar gezichtsuitdrukking was vol vrede met het noodlot, als van iemand, die de dood rustig met een rein gemoed zag naderen. In deze tijd kon ze elk ogenblik haar kind verwachten, maar ze klaagde noch over moeheid, noch over nijpende zorgen. Altijd zag men haar opgeruimd en steeds in de weer met de werkjes die een huisvrouw nu eenmaal bezighielden.
Op een dag dat Soelastri en Soedarmo weer bij hen kwamen, zagen ze in de voorgalerij met de hoge balustrade Soepardi zitten; hij zat met de hand onder het hoofd in gedachten voor zich uit te kijken, maar aan zijn hele houding kon men merken, dat hij nerveus en angstig was, want het scheen of hij telkens op wilde springen. Toen Soelastri de hoge stoep van het scheefstaande panggoenghuis opkwam, verwelkomde hij haar op zijn gewone hartelijke manier, hoewel er iets vluchtigs in zijn blik en gebaren was. Soelastri wilde verder naar binnen gaan, had de deurknop al in de hand; Soepardi hield haar terug:
„Mijn vrouw. Ze voelt al wat."
En meteen werd hij bleek. De gasten begrepen.
„O," zei Soelastri en deed de deur zachtjes open. Toen ging ze de kamer in, waar ze Djoehariah op de grond, op een mat, van pijn zag krimpen. Haar ogen lichtten op, ze glimlachte, wenkte met de hand, maar zweeg.
„Djoe". Soelastri knielde neer, begaan met het zware lichaam,

dat zo ongelukkig van rukkende pijnen ineenkromp. „Djoe," bracht ze slechts uit en ging zitten en merkte dan voor het eerst op, dat een oude vrouw naast haar zat. Deze schoof beleefd dichter bij en fluisterde in haar oor:
„Het zal nog lang duren. Gaat u nu maar weg."
Soelastri schudde het hoofd en greep Djoehariah's hand, maar de schrik sloeg haar om het hart, toen ze Djoehariah's oogballen wit zag wegtrekken onder de bleke, paarsige oogleden. Djoe kreunde, hield haar handen om de buik en viel weer gelaten en slap neer op haar kussen. Ze hijgde; zweetdroppels waren op haar voorhoofd als heldere blaasjes en het haar was nat van zweet en plakte op haar nek als vochtige slierten. Soelastri zocht naar een zakdoek, vond er een, bevochtigde die met eau-de-cologne en bette het bleke voorhoofd. Op het bed zag ze flessen met medicijn en de lage zoldering scheen te drukken, omlaag te storten, zo broeierig was het in de enge kamer, waarin ieder zweeg en dit alleen levend was: de pijn en het zich losrukkende jonge leven. Weer kwamen de weeën, weer trokken de ledematen zich samen om het schrijnende weg te drukken, weer betten met eau-de-cologne, en welsprekende blikken over en weer tussen de doekoen en Soelastri, en de vreemde benauwdheid in Soelastri's borst. Ze zuchtte en bij die haast onhoorbare zucht sloeg Djoehariah haar ogen op, glimlachte en sprak:
„Wat een vertoning, hè? Het duurt nog zo lang, Tri. Het komt nooit, geloof ik."
Ze probeerde opgewekt te zijn, maar haar lippen waren vertrokken, bloedeloos en toch roodachtig van het herhaaldelijk klemmen van de tanden.
„Hè, het doet me goed, Tri, die eau-de-cologne! Nu is de pijn even weg."
„Praat niet," fluisterde Soelastri. Djoehariah probeerde olijk te glimlachen, wat haar niet lukte door het deerniswekkende van haar slappe mond.
„Pardi kwam zoëven telkens kijken," fluisterde ze en wees naar de deur. „Ik heb hem weggejaagd en gezegd: jij gaat toch niet bevallen, je maakt me zenuwachtig."
„Sst," deed Soelastri. „Praat nou niet."
De doekoen voelde aan Djoehariah's buik, knikte en zei:
„Tegen de avond komt hij wel." Ze schoof haar sirihpruim naar

haar mondhoek, zodat die even uitpuilde. Soelastri keek er met weerzin naar, rilde even en dacht:
„Dat Djoe zich aan zo'n slons wil toevertrouwen."
De doekoen praatte nu met een beverige stem over verschillende bevallingen, waarbij ze geholpen had. „Altijd is het goed gegaan," verklaarde ze trots en ze leek met haar roodtranende ogen op een slaperige kaketoe op zijn stokje. Ze ging verzitten, begon aan een nieuw pakje sirih, veegde er behoedzaam kalk over, beet op een stuk betelnoot en keek schuin naar Soelastri, die haar zakdoek op haar schoot uitspreidde, oprolde, weer uitspreidde met een instinctief afreagerende beweging van haar angst en schrik. Djoehariah was in slaap gevallen; ze ademde rustig en Soelastri ging zacht naar buiten, na de doekoen met een glimlach te hebben gegroet. In de voorgalerij zag ze Soepardi en Soedarmo tegenover elkaar zitten, Soedarmo lezend, maar Soepardi met een ongelukkige uitdrukking als van een verdronken kat weer voor zich uit starend. De man, die op elk moment wist te lachen, was nu geheel de kluts kwijt door het feit, dat hij dat lichaam had zien lijden, terwijl hij niet helpen kon, hij voelde zich schuldig aan de pijnen in dat dierbare lichaam. Hij zag Soelastri zo verslagen aan, dat ze troostte:
„Het loopt wel goed af, hoor. Kom, nu gaan we maar eerst naar huis. Straks komen we terug." Soedarmo en Soelastri gingen de stoep langzaam af.
Zwijgend liepen ze op straat, hoorden de karren, de mensen op de overdrukke weg haast niet, en het was, of de zon verbleekt was en meetrilde om de angst van dat zware lichaam. Soelastri merkte zelfs niet dat ze thuis kwamen; werktuiglijk verschoonde ze zich en zag nog voor zich de angst in die verschietende pupillen. Dat moest ze ook beleven, net zo zou ook zij moeten lijden. Ze rilde onwillekeurig en streek over haar heupen, waar ze een sidderende beweging voelde. Toen moest ze om haar kinderachtigheid lachen en nam een stapel schriften op om die buiten in de tentklas te corrigeren. Mevrouw Prawira kwam voorbij, een gebloemde katoenen parasol boven het hoofd. Uit de verte boog ze voor Soelastri, die haar wenkte even te blijven staan; vlug liep Soelastri naar haar toe en zag, dat ook mevrouw Prawira weer een kind verwachtte. Haar trekken waren opgebloeid; de gevuldheid van haar lichaam verleende haar een frisheid die haar aantrek-

kelijk en sympathiek maakte. Zelfs krulde het haar aan de slapen en de huid leek steviger; alleen haar gang was moeilijk. Soelastri nodigde haar uit in huis te komen. Ze schudde het hoofd, verontschuldigde zich, dat ze nog veel te doen had, maar beloofde:
„Op een andere keer. Ik heb er ook naar verlangd u eens op te zoeken. Maar hoe gaat dat, hè, met zo'n groot gezin?"
Ze veegde met haar zakdoek over haar lippen, waar het rode sirih-vocht een sappigheid aan verleende, die tegelijk coquet was en toch zedig bleef. Soelastri had deze vrouw altijd mogen lijden; ze was zo meegaand; een lieve moeder en een zachte echtgenote voor Prawira, die haar dikwijls tyranniseerde en afsnauwde. Zij bleef altijd liefdevol en gewillig, haar grootste gebrek was haar slordigheid, wat te begrijpen was, als je zoveel kinderen had. De oom was kinds en baarde ook zorgen.
„Toe," drong Soelastri aan. „Kom toch maar even."
Ze weigerde vriendelijk, groette en Soelastri ging weer aan het werk. Het vlotte niet, omdat haar gedachten afdwaalden naar zoveel dingen en mensen om haar heen. Toen sleepte ze de vracht schriften weer in huis en ging bij Soedarmo zitten, die plotseling uitriep:
„Goede hemel, oom heeft toch examen gedaan! Laten we vanmiddag naar hem toe gaan." Maar juist toen hij het gezegd had, verscheen Djojokoeno, in kaïn en hoofddoek. Hij begon dadelijk, terwijl hij zich bruusk op een stoel liet neervallen:
„Ik schaam me het te moeten zeggen, maar ik ben gezakt. Voor mijn Nederlands."
Hij zei het pathetisch, zwaar ademhalend, op een lage bastoon. Toen vertelde hij, dat hem de uitspraak van het woord „literator" ontschoten was, zodat hij de klemtoon gelegd had op de laatste lettergreep, omdat zijn leraar hem verteld had, dat woorden, uit het Frans afgeleid, het accent op die laatste lettergreep kregen. „En zo heb ik me versproken," eindigde hij, grinnikend. „Ik heb literatór gezegd, literatór...."
Soelastri had met hem te doen en Soedarmo troostte hem dat hij het een volgend jaar over kon doen. Hij behield de toelage toch?
„Nu, mensen, ik moet naar huis," en hij weerde Soelastri's uitnodiging om te blijven eten af. De waarheid was, dat hij altijd thuis at. Zijn tafel was steeds beladen met de lekkerste kostjes,

die zijn vrouw zelf voor hem bereidde. Deze goedige smulpaap was alleen maar uit zijn humeur, als er iets verkeerds was met het eten. Andere dingen nam hij licht op; zelfs dat hij gezakt was hinderde hem niet echt. Royaal wat zijn eten betrof, was hij voor andere dingen bizonder zuinig. Hij vond er niets in een druipende regen te trotseren om naar huis te gaan, liever dan in de uitverkochte bioscoop op een hogere rang te zitten dan hij gewend was. Alle posten van het huishouden ging hij nauwkeurig na en hij had tot levensdevies: „de tering naar de nering zetten." Soedarmo, die hem als eerste „Neerlandicus" in het afgelegen plaatsje van zijn jeugd had gekend, moest soms lachen om de manier, waarop hij correct en geheel in stijl probeerde te spreken. Bovendien had Djojokoeno een voorliefde voor vreemde uitdrukkingen, waarmee hij zich boven het gros als intellectueel kon verheffen.
Na Djojokoeno's weggaan was de stemming mat; Soedarmo verveelde zich; hij klom in de sawohboom en wierp de bruine, nog harde vruchten in de opgeheven handen van het meisje, Sari. Ze had er slag van vruchten op te vangen en Soelastri haalde een mand, waarin Sari voorzichtig legde wat Soedarmo haar toegeworpen had. In de boom klimmen was Soedarmo's geliefde sport; op de dunste takken liep hij als een kat en zwaaide soms met afgebroken twijgjes of wipte op en neer om te laten zien, dat de takken het hielden. Soelastri vond dit geklauter eigenlijk niet passend voor een man; daarom hadden ze er vaak ruzie over; maar wat kon ze doen tegen een doordrijver als Soedarmo was? Het was heus niet om aan te zien, zoals hij daarboven als een aap liep en naar haar wuifde met een zakdoek, terwijl ze het juist de jongens verboden had.
's Avonds kwam het bericht, dat Djoehariah een zoontje had gekregen. Soepardi wist niets te zeggen, toen Soelastri en Soedarmo terugkwamen. Hij zei alleen maar onthutst:
„Hij heet Djoemena."
Soedarmo plaagde:
„Wat bent u bleek! Het is net alsof u juist bevallen is."
Soelastri gaf hem een wenk, maar Soepardi lachte mee, en streek zich over het verwarde haar. En plotseling ontdekte Soelastri, dat hij toch iets charmants had in zijn verbaasde ogen. Djoehariah lag in bed, met naast haar het kleine wezen, dat zoveel zorgen mee zou brengen, maar ook warmte en moederliefde opwekte.

„Hoe is het, Djoe, nog pijnen?"
Ze schudde het hoofd. Soelastri ging op de rand van het bed zitten en keek naar Djoehariah's ontspannen gezicht, dan naar het smalle raam, waar je overdag de muur en een stuk van het dak van de naaste woning kon zien. Geen erf er naast, ook vóór niet, alleen achter was een ruimte voor de drooglijn. Zo leek dit scheve huisje als ingegroeid tussen de andere onvriendelijk wankele huizen. De vloer was van gespleten bamboe, maar zo wrak, dat je als een kat moest lopen, onhoorbaar, zacht, op blote voeten, omdat het bij elke stap overal kraakte en de tafel schudde. De kamer had een deur, die niet dicht kon, want het slot was verroest en piepte afschuwelijk bij het omdraaien van de sleutel. De lamp was klein en hulde de kamer in een gele schemer, waarin de dingen een verzachtende toets kregen, en onwerkelijk leken, als waren ze in gedachten verzonken. Toch was er een ondefinieerbaar iets in dit huisje: een sfeer van rust, waarin Djoe's liefde warm en verkwikkend de naaktheid wegnam van de kale wanden. Hier vond Soepardi na zijn partijwerk vrede voor de vele conflicten, die er nu eenmaal waren; aan de wiebelende tafel schreef hij zijn tintelende artikelen en in de glibberige badkamer zong hij zijn vreugde uit, dat zijn werk groeide met de dag. Wat deerde de armoe, als er een dapper hart voor je klopte, als er tevreden glanzende ogen waren, die de zorgen van je afwierpen als een tijdelijk iets? Soelastri benijdde Djoehariah om haar vast karakter.
Weer keek ze naar Djoe met haar stille trekken en voelde een spijt, dat ze niets meer kon geven dan haar belangstelling. Ze vroeg haperend:
„Is de vroedvrouw er nog? Wie zorgt er voor jou, met baden en zo?"
Soelastri zag de kringen om Djoe's ogen.
„Lieve hemel, ik, geholpen! Ik ben juist in de badkamer geweest, om de vuile dingen te wassen. Je weet, er is altijd zoveel bloed, hè, na zo'n bevalling. Ik help me zelf."
„Maar, Djoe," bracht Soelastri onthutst uit. „Maar Djoe. Is het niet gevaarlijk? Je tante is hier toch in huis? Ik zou maar in bed blijven eerst. God, dat jij nu zoiets. . . ."
Soelastri brak haar zin af, riep Soedarmo en vertelde hem Djoe's geval. Soedarmo, die nu met Soepardi binnen kwam, schudde het hoofd en vermaande:

„Dat is toch gewaagd, zus. Blijft u nou in bed. Ach, u begrijpt toch wel, waarom? Onze voorouders waren anders dan wij."
Djoehariah lachte en hield haar handen op haar hoofd.
„Wie moet me helpen? Ik wil niemand lastig vallen. Bovendien, het is niets, heus niets. Als ik het niet deed, zou ik me voor mijn hele leven schamen. Ik ben gezond; stelt U zich voor, dat ik zou luieren en me laten bedienen."
Ze lachte weer, ook om Soepardi's ongelukkig gezicht. Soepardi verontschuldigde zich:
„Ik heb het haar al gezegd. Ze is zo koppig, dan moet ze het zelf maar weten."
„Maar Mas," Soedarmo ergerde zich er aan. „Dat is toch geen luieren! Het is noodzakelijk. Een kraamvrouw, die pas.... ach, waarom heeft u me dan niets gezegd? We zouden u wel hebben geholpen."
Djoehariah antwoordde niet; zij stelde er haar trots in, niemand lastig te vallen. De doekoen kwam op haar knieën voortschuivend binnen; ze ruimde verschillende dingen op en Soelastri ontdekte de lange zwarte nagels aan haar vingers.
Na een poos met Djoehariah gepraat te hebben, gingen Soelastri en Soedarmo naar huis met de herinnering aan dit afschuwelijke, dat armoede spotte met hygiëne en aangeleerde noodzakelijkheden. Over een jaar, over twee jaar, zou Djoe's lichaam uitgemergeld zijn van de huiselijke zorgen. Zulke misère naast je, — en toch schaamde Soedarmo zich niet weer een goede sigaret op te steken. Het contrast tussen zulke dingen zou je doen blozen, was het andere er niet, het recht van de vitaliteit en het zelfbehoud. Daarom zou alles gewettigd kunnen zijn, maar waar bleef de rechtvaardigheid in dit alles?
Soelastri voelde zich zo somber en triest, dat ze huiverend haar sjaal vast om haar schouders trok. En de wind gierde langs de huizen, mengde de geuren van de straat met die van de liefelijke bloesems, voerde ze mee over daken en tuinen naar een onzichtbare verte.

X

Er werd hard op de deur gebonsd, driftig, als had men haast. Soelastri schrok wakker uit een diepe slaap en fluisterde naar Soedarmo:
„Wat is dat?"
Soedarmo deed moeite wakker te worden, maar begon weer in te dommelen toen nog heviger slagen op de voordeur vielen. Hij stond haastig op, liep met blote voeten op de tenen naar de voordeur, gluurde door de jaloezieën en zag op het donkere terras iets wits. Dadelijk wilde hij de deur openen, bedacht zich echter en trok zijn pyama aan. Een voorgevoel deed hem fluisterend tot Soelastri zeggen:
„Misschien is het de politie. Maak je klaar."
Ze knikte, begrijpend en voelde een bons op het hart. Soedarmo ontsloot de deur en voor die helemaal open was, drong een lange Europeaan zich half binnen en maakte zich spottend bekend:
„Goeden morgen, ik kom erg ongelegen, niet? Ik ben van de P.I.D. Ik moet huiszoeking doen."
Het was of zijn toon nog hoogmoediger klonk, omdat hij van zijn lengte op Soedarmo neerkeek, die kortaf antwoordde:
„Gaat uw gang. Wat komt u vroeg."
Soedarmo trad terug; drie mannen kwamen binnen, de eerste hield zijn hoed op en leek al rood van kwaadheid — de tweede was beschaafder in zijn optreden, kort en breed, een goedige boer. De derde was een *mantri-politie*[1]), lorgnet op de neus, hoofd in de lucht, en een air van gewichtigheid en ambtsplicht over zich.
Soedarmo schoof naar Soelastri toe en zei zacht „Politie." Toen ging hij met zijn handen in de zakken bij de boekenkast staan en keek naar de ruwgrijpende handen, die zijn boeken opensloegen met een gebaar van nu lekker beet te hebben.

[1]) Indonesisch bestuursambtenaar van lage rang, meestal belast met het opsporen van misdadigers.

Een klok sloeg half zes; de lamp op het terras was uitgedraaid. Het was bijna licht buiten en kil van dauw. Soedarmo realiseerde zich plotseling het ironische van het geval: die drie vreemden daar snuffelend, hij hier opzij geschoven, machteloos toekijkend hoe zijn boeken werden neergesmeten tot een groeiende stapel op de grond.
Soelastri had zich haastig gekamd en gekleed, kwam mee kijken, zwijgend, vol haat voor die grabbelende vingers, die zeker nooit een boek liefkozend hadden betast. De nog jonge mantri-politie liet een passage in een boek zien, die, rood onderstreept, schijnbaar zijn rechtvaardigheidszin wekte of iets soortgelijks, althans de Europeaan met de hoed op bekeek lang en weifelde even, toen, beslist, wenkte hij het boek op de stapel te gooien. De mantri-politie nam nu een bundel poëzie op en keek erin, en Soedarmo kon niet nalaten sarcastisch te zeggen:
„Prachtige verzen".
Een woedende blik van de mantri-politie en een vermanende van Soelastri. Soedarmo sloeg zijn armen over elkaar, als wilde hij zeggen: „Ik sta hier niet zo voor mijn plezier."
Die dwaze mantri-politie bleek echter ijveriger nog dan de Blanda's, die telkens met elkaar fluisterden. Dan knikte de lange en de korte gooide het boek, dat hij in zijn hand had, op de stapel, die weldra niet minder dan vijftig boeken telde, waaronder zelfs sprookjes: *Het Boek der Helden*. Zo nauwkeurig was de politie, dat deze titel verdacht genoeg werd bevonden; de inhoud deed nu niet ter zake: helden, dus verderfelijk. Op het bureau zou wel uitgezocht worden wat als bewijs kon gelden; hier nam men het zekere voor het onzekere. Soedarmo zei niettemin:
„Dat boek, dat u daar in de hand hebt, kunt u wel wegzetten. Het is uitgesproken reactionnair."
De lange keek Soedarmo even aan, haalde de schouders op en antwoordde:
„Ik weet heus wel wat ik doe."
De korte keek wantrouwend om, ontmoette Soelastri's blik, wendde zich fluisterend tot de eerste. De lange hervatte:
„En houdt u uw op- en aanmerkingen maar voor u, anders weten we er wel wat op."
De dreigende houding ging wat verloren door de spottende blikken van de betrokken personen. Soelastri duwde het raam open en zag

de morgen op het grasveld als een grijs waas van mist. Ze huiverde even in haar flanellen kabaja, liep naar buiten, maar zag voor de deur een rechercheur, nog een stond bij de kedongdongboom en waarschijnlijk nog een bij het hek. Ze had even schik in deze wacht, riep Sari, en beval haar koffie te zetten. Het meisje was al lang in de keuken bezig geweest, maar toonde geen verwondering over de vele bezoekers en deed haar werk als was het een dag als gewoonlijk. Teruggaande naar het bed, vouwde Soelastri de deken op, schudde de kussens weer bol en trok de sprei recht. Het idee dat straks keurende blikken onder de matras zouden zoeken en vaststellen waar Soedarmo had gelegen en waar zij, deed plotseling het bloed naar haar wangen stijgen. Ze deed de sleutel op de klerenkast om straks alleen maar zwijgend de bedrijvigheid daar te kunnen aankijken, ging weer naar Soedarmo, die nu met opgeheven hoofd bij het raam stond. De stem van de lange met de hoed verklaarde:
„Klaar. Laten we nu hier kijken."
Hij trok de laden van de schrijftafel open, ontdekte brieven, gaf ze met een triomfantelijk lachje aan de korte over. Het waren brieven van de ouders der kinderen. Ook de opstelschriften van de jongens werden op de stapel gegooid en Soelastri aanschouwde hoe haar notities en dictaten dezelfde weg gingen. Ze fluisterde tegen Soedarmo:
„Die lange heeft misschien een zweer op zijn hoofd, dat hij zijn hoed zo ophoudt."
Soedarmo antwoordde:
„Ik denk het ook. Misschen is hij het opperhoofd, want op het politiebureau nam hij die hoed voor de commissaris ook niet af."
Het gaf Soelastri een klein innerlijk pleziertje, zich de vermeende zweer onder die norse hoed voor te stellen. Een kasboek werd intussen te voorschijn gebracht; de lange gaf te kennen dat het onderzocht diende te worden. De korte keek het langzaam door, stokte plotseling bij het zien van een bon.
„Ha," herademde hij, „wat is dit hier? Zegt u eens, meneer, waarvoor is deze bon?"
„Welke?" Soedarmo nam het lachende gezicht koel op, bekeek de bon en zei correct:
„Waloejo heeft na zijn weggaan drie maanden lang een pensioen van *f* 10 van de school gekregen, waar hij recht op had."

„Zo zo," begon de lange en knikte met het hoofd, als wou hij zeggen: eindelijk heb ik je, geef het maar op. „Zo, zo, mantri, dit kasboek op de stapel."
Hij gebood als een generaal, de toeschietende mantri-politie nam het kasboek gretig aan, met een zijdelingse blik naar Soedarmo. Soelastri ging terug naar de slaapkamer; de lange gaf een stille wenk, waarop de mantri naar buiten schoot om de rechercheur voor de kamerdeur te posteren.
„Die idioten," dacht Soelastri. „Zal ik ze een kopje koffie schenken?"
„Nu effetjes hier kijken." De lange schoof de portière opzij, kwam in de slaapkamer, draaide de sleutel van de klerenkast om en zocht onder de kleren. Hij vond een dagboek van Soelastri, waarin ze enige aantekeningen begonnen was. De korte graaide boven de kapstok, onder de matras, schudde de kussens uit, keek onder het bed, vond niets, ging op een stoel staan, onderzocht zelfs de bedhemel of daar niets was. De mantri-politie rommelde in de keukenkast en kwam met een „al overal gezocht, meneer" bij de twee anderen terug.
In de binnengalerij stonden ze nu met hun vijven, elkaar zwijgend opnemend, de lange met onmiskenbare spot en verachting in zijn ogen, de mantri-politie correct, met zijn voeten naast elkaar. Onderzoekend gingen de blikken van de lange over Soelastri's lichaam en ze had een gevoel, alsof die ogen haar ontwijdden, alsof ze daar stond, een vrouw als alle anderen.
„Kunt u me verzekeren, dat u niets op uw lichaam verbergt, onder uw kleren?"
Koel klonk het antwoord:
„Neen, daar kunt u zeker van zijn."
Soedarmo stond in gedachten verzonken. Weer die eigenaardige vorsende blik en die ironische hatelijke glimlach om de dunne lippen van de lange, toen hij zei:
„Verder zoeken, mantri. Meneer, u gaat met ons mee."
„Goed, mag ik me aankleden? Wacht u dan voor op het terras."
De mannen stommelden naar buiten, vriendelijk genoeg dus toch nog, de lange na nog even om zich heen te hebben gekeken, als vreesde hij iets te hebben overgeslagen. Reeds vlak bij de deur, bleef hij staan bij een schilderij, haalde het van de muur, keek de lijst langs, hing het weer op. Zonderling gevoel, indringers met

geen woord te mogen storen. Een weeë, misselijke gewaarwording van eigen zwakte deed Soelastri zich slap op het bed neerwerpen. Soedarmo kleedde zich rustig aan, trok zijn das recht en glimlachte in de spiegel naar Soelastri.

„Nu, het zal wel loslopen. Laat me koffie brengen. Ik kom dadelijk terug, kind." Zijn stem had een ongewoon zachte klank, alsof hij zich lieve ogenblikken herinnerde van voor hun huwelijk. Hij kwam naar haar toe, streek even over haar haar en trok haar aan de handen op.

„Kom, ik geloof dat je rustig kan zijn."

Ze glimlachte mat, stond zwaar op haar benen voor de deur, riep het meisje, dat haastig met de koffie kwam, nam het theeblad over en bracht het naar het terras, waar Soedarmo reeds zat, met onverschillig over elkaar geslagen benen. De politiemannen waren intussen in het hoofdgebouw gegaan en zetten hun werk voort. Geen enkele kast werd gespaard, geen blaadje ging ongemerkt door hun vingers. Ze deden hun werk van speurhond en misschien ook met begrijpelijke vaderlandsliefde, de Europeanen althans; wat de Indonesische politiebeambten betreft, wat verklaarde hun haat tegen de nationalisten, zoniet de vrees dat deze, als zij het wonnen, hun het brood uit de mond zouden stoten.

„Gek," fluisterde Soelastri tot Soedarmo, „zelfs nu begrijp ik de Blanda's beter."

Soedarmo dronk langzaam zijn kopje leeg, stak een sigaret op en wachtte tot de lange hem zou zeggen mee te komen. Achter hem stond nu een rechercheur bij de boeken, een man die in gewone omstandigheden wel goedig en schappelijk zou zijn, maar nu vol trots leek en met een hatelijke waakzaamheid in zijn houding. Eindelijk kwamen de anderen van hun tocht door de klassen terug, achteraan de mantri-politie, zwoegend onder stapels schriften en boeken, die hij overreikte aan een van de rechercheurs. Nu liepen ze het erf af, Soedarmo tussen de twee Europeanen in, zo smal en tenger dat het belachelijk was de voorzorgsmaatregelen te zien van de zwijgend volgende rechercheurs. Soelastri stond op de trap van het terras, zag Soedarmo instappen, daarna de twee Europeanen; Soedarmo zat zo ineengedrongen tussen de twee forse lichamen, dat het was als school hij daar bangelijk weg. Zo reden ze weg, in twee karren, de boeken als trofeeën, als was op deze expeditie een vesting veroverd.

Op straat was het stil en het scheen Soelastri toe, of de blaren zelfs hun adem inhielden van spanning. Ze bedwong haar nervositeit, ging kalm aan haar werk en had ondertussen voortdurend het gevoel, dat er een leegte was om haar heen, alsof de hemel hoger was gestegen en alles ruim werd, tè ruim, en zij tè nietig en onmachtig. Het was niet bij hen alleen, wist ze, dat zulke huiszoekingen plaats hadden; over heel Java, op dit zelfde moment, moesten er mensen zijn die stil meegingen, precies als daarnet Soedarmo, verbaasd dat ze plotseling misdadigers waren geworden en toch overtuigd dat er een ander recht moest zijn dan dat zich hier door de politie liet gelden.
Even voor elven kwam Soedarmo terug; zweetdruppels op zijn gezicht, een soort teruggedrongen woede in zijn ogen.
„En?" vroeg Soelastri. Hij liet zich op een stoel neervallen, wiste het zweet van zijn voorhoofd en keek even weg met naar binnen gekeerde blik. Toen zei hij hees:
„Ik mocht gaan, omdat ik geen bestuurslid ben van de *Partij Marhaèn,* ook, omdat ik al lang geen cursussen meer geef. Maar de anderen.... Waloejo, Pardi, Pramono, gingen in een gevangenisauto verder. Toen we elkaar zagen, keken we vreemd op. Hé, zeiden we, jij ook hier? En jij ook? Die commissaris wreef zich in de handen, scheen het, vooral om Waloejo, die hem altijd zo op zijn plaats had kunnen zetten. Enfin, mij is niet veel gevraagd. We zullen afwachten of er nog meer komt."
Hij zweeg, als moe van de emotie.
„En Loekmono?" vroeg Soelastri gretig. „Was die er ook?"
Ja, die man was bleek als een doek, bibberde en worstelde merkbaar met zijn zenuwen. Het is zo'n lobbes; hij zou geen vlieg kwaad doen en kijk, de politie pakt hem op, omdat hij bestuurslid is. Onderwijl heeft hij niets uitgevoerd en ze hebben tòch de verkeerde man te pakken."
„Te denken, dat hij hier laatst zat", zei Soelastri, „en ons *boerdjoeis* noemde, en zelf braaf aan het sparen was om een huis te hebben."
„Kom, niet meer daarover. Laten we naar Djoehariah gaan; haar lot is zo goed als beslist, Tri, hun kind! ach, het is toch goed geweest, van te voren over dit geval te spreken."
Samen liepen ze haastig over de weg, waar de mensen naar hun dagelijkse bezigheden gingen, niet vermoedend, dat hier twee in

onrust verkeerden over een lieve vriendin, die ze spoedig zouden missen.
In de voorgalerij was niemand, dus ging Soelastri meteen door naar binnen en vond Djoehariah met haar kind in de slaapkamer. Ze begrepen elkaar; er werd geen woord over de arrestatie gesproken. Alleen zei Djoehariah:
„Ik ga naar mijn moeder op Tjipatat. Moeder zal blij zijn me te zien."
Ze praatten wat over dingen van niets; het voornaamste, daar durfden ze niet aan raken en Djoehariah vond het goed zo. Even maar vertelde Soedarmo van zijn ontmoeting met de kameraden op het politie-bureau; verder zweeg hij. Er kwam een gelatenheid over de drie, iets drukkends, zwaarmoedigs, een spanning die voelbaar was in de haastige bewegingen van hun handen, hun verstrooid wegkijken door het raam en het toonloze en matte in hun stemmen.
Toen namen Soedarmo en Soelastri met een meewarige blik afscheid en het was als beseften ze toen eerst de zwaarte van de stilte om deze tengere vrouw. Toen ze de trap afgingen, voelden ze Djoehariah's weemoedige blik op hun rug; ze keken om en wuifden; toen was Djoehariah alleen met de baby en haar tante. Djoehariah voelde de zonnige morgen als kil; het drukke leven was hier stom; en ze ontdekte plots haar bleke, smalle handen, als smekend om die lach, die nooit meer zou klinken, om het verwarde haar, dat ze nooit meer zouden strelen. Tranen stonden machteloos in haar ingezonken ogen, die van ellende roodachtig blonken. Toen snikte ze even, met ingehouden schokken. Maar het kind begon ook te huilen en ze nam het op, zo teder, als moest ze al haar liefde en hoop in dat éne gebaar leggen.
's Avonds jubelde de „grote pers" over het succes van de altijd waakzame politie. Met grote koppen stond te lezen:

GROTE RAZZIA

KARREN VOL BEZWAREND BEWIJSMATERIAAL.

GEEN VUURWAPENS.

VOORNAAMSTE RADDRAAIERS GEARRESTEERD.

XI

De tijd stond niet stil. De bomen hadden van blaren gewisseld en overal was het uitbreken voelbaar van het nieuwe leven aan de twijgen, bij het neervallen der eerste regens. Fris was het gras, mild van zachtheid en wazig in de hete middagen, als de zon de aarde schroeide. Hier gleden de zonnestralen langs de grashalmen, verzonken in de sappige grond waar het leven onhoorbaar nieuwe scheuten wekte uit de schoot der aarde, waarin alle groei verborgen zat.

De sensatie van de arrestatie's, de razzia, die woedde in het land, zakte tot een loom bespreken van komende gebeurtenissen. Daar was het dagelijkse werk, dat alle aandacht eiste; alleen in lege uren schrijnde weer de weemoed van het gewelddadig onderdrukte enthousiasme, om de kameraden, die de dag in hun gevangenis zagen aanbreken als een aankondiging van een verre reis. Verlaten waren de vertrekken in het clubgebouw, fluisterende mensen uitten hun leed en hun verzet tegen de onderdrukking door de macht, maar niemand durfde luid zijn stem verheffen. Er was een stilte neergedaald, overal, en vrees bracht de schuwen terug naar het veilige leven op kantoren. Eens smaalde men op de verstandigen, die aangebleven waren, nu klonk een stem van spijt en benijdde men hen, die geen offer wilden brengen. Zo gingen de dagen om, vol gemis en leegte, en het was of men leefde, zwevend in een vreemde atmosfeer.

In deze dagen kondigde Soelastri's baby zich steeds meer aan; de trillende beweging werd heftiger, en op een dag ging ze niet meer naar school. Ze bleef op bed liggen, wachtend op de vroedvrouw, die voor een onderzoek zou komen. Toen de vroedvrouw er was, constateerde deze, dat de baby over een drie weken er zou zijn. Soelastri, die haar volkomen geloofde, maakte zich niet druk over medicijnen en andere voorbereidingen, maar troostte zich er mee, dat de weeën weer weg zouden trekken. 's Avonds kwa-

men de pijnen echter heftiger terug. Soedarmo, die naast haar op bed een boek lag te lezen, plaagde haar ermee, maar schrok, toen hij de verwrongen trekken van zijn vrouw zag. Hij vreesde eerst voor vergiftiging, toen ze overgaf, dacht helemaal niet aan een bevalling. Hij dwong haar twee blikken gesteriliseerde melk op te drinken, omdat hij ervan overtuigd was, dat melk oplossend werkte bij vergiften. Inmiddels werd de dokter geroepen, die zich geheel verliet op de uitspraak van de vroedvrouw.
Soelastri moest in haar lijden om Soedarmo lachen, die, onrustig, zich niet in de kamer wist te bewegen, tot ze hem uitstuurde om de vroedvrouw te halen. Weer trof haar de ironie van het geval, toen ze de meid onder de tafel zag snikken, terwijl zij leed en toch opgeruimd het meisje wist te troosten. De weeën kwamen en gingen; ze voelde een aandrift om zich over de grond te rollen en verloren te raken in een bewusteloosheid, waarin ze deze smarten niet meer zou kennen. Ze wrong de handen, klemde de tanden op elkaar, ademde diep en besefte, dat dit erger was dan de dood; dit rukken en trekken, dit martelende wroeten als van scherpe messen in haar lichaam. Ze voelde zich slap en angstig en moe, dodelijk moe. Plots zag ze haar moeder, zoals ook zij in deze weeën had gelegen. Zo stil, als versteend was het kleine vrouwtje geweest; er was geen klacht over haar lippen gekomen, terwijl ze naar haar lichaam had getast en gezucht had met ingehouden adem. „Moeder", dacht Soelastri. Flauw herinnerde ze zich haar gebaren, zo deemoedig en gelaten, toch hartelijk. Nu leed ze als zij; zo had moeder ook voor haar geleden, zonder een snik, zonder een traan, met een vreemde verrukking in haar hart.
„Dapper, Lastri, dapper, kind," zei ze tot zichzelf en ze hervond haar trots om geen enkele snik te uiten. Als kind kon ze de ergste klappen verdragen, die haar vader haar toediende met de vlakke hand; als meisje had ze verbeten met Marti gevochten en haar knepen en klappen verachtelijk genegeerd. Liever had ze geleden dan een kreet van pijn te uiten, en deze trots had Marti altijd dubbel zo driftig gemaakt. De oudere zuster sloeg Soelastri dan met die boze vuisten, die Soelastri niet wilde voelen, tot ze blauwe plekken had. Zo klein als ze toen was, kon Soelastri de mensen toen al met een soort kalme statigheid tot het uiterste tergen; zij zelf bleef er kil onder, vermaakte zich om de woede der volwasse-

nen. „Kleine heks", scholden de leden van 't grote gezin haar uit. En ze was voor Marti vaak die kleine heks gebleven. Aan dit alles dacht Soelastri, in de stilte met de snikkende bediende onder de tafel, en onwillekeurig werden haar ogen vochtig. Weer drongen de weeën op, nu hefiger, ondraaglijk, tot Soelastri woedend de pijnen trachtte weg te persen. De vroedvrouw kwam op dit ogenblik haastig binnen. Ze gooide haar tas haast op de grond, greep Soelastri's hand en zei: „Langzaam hijgen, mond open."
Soelastri volgde automatisch de bevelen, zo gebeurde het wonder.... en ze voelde zich zo licht, zo bevrijd, dat ze zuchtte van blijdschap en verrukking om het eerste bevende schreien van het kind.
„Een meisje, mevrouw. Ze lijkt sprekend op de vader." Toen vroeg de vroedvrouw waar de kleertjes waren.
„Kleertjes, ik heb ze nog niet. U zei, dat ze pas over drie weken zou komen."
„Ja, ja, ze is te vroeg geboren. Geef me maar een oude kaïn."
De bediende reikte de vroedvrouw een kaïn aan; er werd een teil met water gebracht, waarin de baby gebaad werd. Toen werd de kaïn in lapjes gescheurd en het kind er in gewikkeld, daarna in een deken. Soelastri zag uit bed dit vreemde gedoe aan, midden in de nacht, en dacht: „Ben ik het of is het een ander, die hier ligt?" Soedarmo kwam aarzelend binnen; hij had al die tijd buiten verwoed zitten roken en zichzelf zo naar gevoeld, vertelde hij. Soelastri wees hem op de baby. Hij keek verwonderd op en stamelde verlegen: „Lijkt ze op mij? Zo lelijk ben ik toch niet?"
Soelastri zei ironisch:
„Ze heeft net zo'n spits snuitje als jij."
Hij bekeek aandachtig de trekken van de slapende baby, keerde zich naar zijn vrouw, een geheel andere dan die hij voordien had gekend, zo bleek en klein, dat hij zich plotseling aan zijn gevoel overgaf en haar handen hard klemde in de zijne. Ze glimlachte gelukkig. sprak niet, staarde naar de zoldering, als zag ze daar het visioen van hun toekomst.
„Vader ben je nu. Wees dus verstandig," zei ze sentimenteel. Hij keek weer naar de baby, zo intens onderzoekend, dat de vroedvrouw, blijkbaar geamuseerd, Soelastri een knipoogje gaf.

Die nacht werd er niet geslapen; Soedarmo sliep op de divan, kwam telkens kijken en verlangde al naar de morgen, wanneer hij met trots zijn eerstgeborene kon vertonen. Toen de morgenzon vrolijk in de kamer scheen, was Soedarmo er niet. Hij was naar zijn oom Djojokoeno gegaan om babykleertjes te lenen. Hij kwam dan ook met Djojokoeno terug, die bloemen in zijn armen had. Ook Djojokoeno's vrouw was meegekomen en toonde haar belangstelling door te zeggen:
„Nou, die baby is op tijd geboren! Zoveel haar al!"
Maar de vroedvrouw, die juist weer het kind baadde, hield vol dat het veel te vroeg geboren was. Wie van de twee gelijk had wist Soelastri niet; alleen meende ze door het haastig knipperen van de ogen bij de vroedvrouw, dat deze zich schuldig voelde. Er werd aan Marti getelegrafeerd, dat de baby er was en of ze iemand kon sturen om op Soelastri te passen.
's Middags arriveerde Soelastri's moeder. Ze was klein en nogal gezet en had over haar wezen een naïeve hartelijke eenvoud. Ze kwam binnen met iets zo schuchters en kinderlijks over zich, dat Soelastri, erdoor getroffen, haar een poosje aan bleef staren. Moeder nam de baby van het bed, bekeek haar met een mengeling van tederheid en ontroering.
„Op wie lijkt het, hè? Op jou niet." Moeder lachte; Soedarmo kwam bij haar en zei:
„Ze lijkt op mij, vindt u niet?"
Dit vergelijken van de baby met de vader of met de moeder rekenden de gasten zich tot plicht, ook het bewonderen van de stevigheid en de grootte. Soelastri moest in zichzelf lachen om het grappige van het geval, wanneer een gast meer gelijkenis met de moeder zag. Met de komst van Soelastri's moeder begon ook het geharrewar van oude en moderne methoden; moeder wou djarakblaren op de navel leggen.
„Want," zei ze, „djarakblaren maken, dat de buik plat blijft, wat toch een voornaam punt is bij een meisje."
Soedarmo,die het ouderwetse gedoe met blaren, kruiden en melattibloemen niet aan kon zien, mopperde. Moeder voelde zich jammerlijk schuldig en trok een bedeesd gezicht; toch volhardde ze er koppig in, het kind op haar manier goed te verzorgen: bij het minste schreien werd het opgenomen, op de handen gedragen en gezoend. Soelastri vond het soms ergerlijk, dat haar man

consequent allerlei gebruiken onzinnig vond, zoals het ceremoniële begraven van de placenta.

Toen moeder op de zevende dag na het afvallen van de navel vroeg of er een slametan gehouden moest worden, weigerde Soedarmo beslist met het motief:

„Het kind wordt toch niet gezond door een slametan. Ik vind het onzin."

Soelastri's moeder berustte zuchtend en klaagde over het ongeloof van de jongeren. Ze zei tegen Soelastri:

„Je bent toch ook zo flink geworden, omdat ik op je geboortedag, *slasa kliwon,* heb gevast. Het is zondigen tegen Allah, als je de slametans nalaat, en alle gebruiken verwaarloost, die onze ouders ons nagelaten hebben. Het is nu eenmaal onze *adat* [1]) en als je zulke dingen verwaarloost, zal je vast ongelukkig worden."

Soelastri begon aan zichzelf te twijfelen, bang voor Allah's straf; innerlijk worstelde haar wezen nog in het oude, ofschoon haar verstand deze gebruiken met onzin betitelde en haar westerse opvoeding haar alles in de ware proporties liet zien. Ze aarzelde, maar Soedarmo besliste hierin en de slametans bleven uit. Bovendien spraken financiële bezwaren ook een woordje. Moeder echter brandde heimelijk wierook en maakte met de bediende samen eenvoudige *nasi koening* [2]) met kip.

De belangstelling der collega's voor de baby uitte zich in het conventionele kraambezoek. Prawira uitte zijn verbazing over het uiterlijk van de baby. Hij zei, met zijn karakteristiek strijken van de rechterhand weer over zijn gezicht, op aangename toon:

„Wat is zij groot en verstandig. Natuurlijk, ze moet wel op de vader en moeder lijken, die niet dom zijn te noemen."

Hij klakte met zijn tong, nam zachtjes baby's hand en knikte waarderend met het hoofd. De baby keek hem met wijde nietsziende ogen aan en begon plotseling te huilen, zodat Prawira verlegen enige troostende woordje moest zeggen. Hardjono alleen liet zich niet zien; waarschijnlijk voelde hij zich onveilig in een kraamkamer met een rode en huilende baby. De kinderen dempten hun stemmen als ze langs de kamer liepen. Soms draalden ze wat

---

[1]) Gewoonte, traditie

[2]) Rijst, met klappermelk bereid en geel gekleurd.

bij de deur, en toen Soelastri ze binnenriep, waren ze overgelukkig en trots de baby te mogen zien.
Soedarmo's gezicht straalde; hij liep bedrijvig heen en weer, gaf aanwijzingen, keek op het horloge of het al baby's drinktijd was, en gedroeg zich deze dagen als een overmoedige, met nu en dan waardige momenten, zoals wanneer hij Soelastri er op wees, dat regelmaat het allervoornaamste was in een zuigelingenleven. Het leven draaide om baby, de gesprekken concentreerden zich om baby, die Roestini heette en rustig op haar knuistjes zoog en zich niets aantrok van de volwassenen, die zo dwaas deden om haar alleen.
Marti zond Soelastri een wissel van *f* 10 en wat afgedragen kleertjes van haar eersteling, want Marti had de gewoonte bij de geboorte van een nieuw kind de oude kleertjes te gebruiken en, wanneer het nog niet bepaald nodig was, zich geen nieuwe aan te schaffen. Ze schreef Soelastri, dat ze in deze tijd van het jaar veel moest uitgeven en dus niet meer kon sturen dan het vermelde bedrag. Van dit geld liet Soelastri kleertjes naaien; zij zelf hanteerde in bed ook naald en draad en zo groeide baby's garderobe toch aan tot een beduidend aantal stukken.
Soelastri's vader kwam op de tiende dag uit Garoet. Moeder zat op dat ogenblik in de kamer en had de baby op de arm. Ze praatte tegen de baby, wist dus niet wie er aankwam. Toen hij vlak achter haar stond, zei hij:
„Ben je er al lang, moeder?"
Ze keek verbaasd op; een eigenaardige, sidderende glimlach gleed over haar gezicht en ze legde de baby op het bed. Toen vroeg ze, als een jong meisje zo schuchter:
„Waar kom je vandaan, vader? Ik wist er niets van, dat je zou komen."
Hij antwoordde niet, zette zijn wandelstok in de hoek en keek de kamer rond. Soelastri kwam van buiten naar haar vader toe, kuste de hand, die hij uitstak, zoals gewoonte onder hen was, en verwonderde zich over het nette en jeugdige in vaders kleding. Vader nam 't handje van de baby, vroeg hoe zij heette, en zei toen terloops: „Moeder, ik ben net in Garoet met Ratna getrouwd", als had het niets te beduiden.
„Wat? Versta ik het goed?" Het bloed was uit moeders wangen

en lippen weggetrokken. Soelastri stond als aan de grond genageld.

„Ja, met Ratna getrouwd." Vader nam baby's andere handje.

Moeder wendde zich langzaam af en het verontrustte Soelastri haar zo te zien. Een lange stilte — toen zei moeders matte stem:

„Kon je daarvoor geen andere kiezen?"

Vader, met een afwerend gebaar en zijn houding zelfbewust en rechtop, antwoordde kortaf:

„Het kan me niet schelen, wat de mensen ervan denken; ik ben inderdaad met Ratna getrouwd, niet voor mezelf, maar om ons kind, Marti, voor ongeluk te behoeden."

Moeders oogen waren tegelijk een vraag en een smeekbede. Ze prevelde geslagen:

„Om ons kind? Hoezo? Waaròm geen ander?"

Het laatste kwam er als werktuiglijk achteraan; ze stond daar zo zielig, toch dapper, die lieve moeder met haar zelfbeheersing. Haar hele leven lang was ze altijd kalm geweest bij de sterkste emoties; ze had zich steeds zozeer op de achtergrond gehouden, dat men haar nauwelijks opmerkte en soms verwonderd stond dat ze ook boos of blij kon zijn. Het was zo vanzelfsprekend, dat ze alles goed vond wat vader deed, dat men geen rekening met haar wensen hoefde te houden, noch zich te bekommeren om haar zeldzame tranen. Moeder was moeder, een zwakke vrouw, die slechts vrede in het gezin wenste. Na een lange stilte trok vader haar mee.

„Kom," zei hij. „Ik zal het je uitleggen. Of neen, Soelastri moet het ook weten. Marti's man wilde een verhouding beginnen met Ratna; dat zou voor Marti het einde van haar geloof en haar geluk betekenen. Daarom ben ik met Ratna getrouwd, voor je dochter, moeder, begrijp dat wèl! Hoe zou Marti het opnemen, als ze dit hoorde van haar man? Het geluk van ons kind ligt in je handen, moeder." De op gewone ogenblikken zo welbespraakte man, die over zoveel radde woorden beschikte, sprak nu met horten en stoten.

„Is dit mijn vader," dacht Soelastri, „de vader, voor wie ik zo'n respect heb gehad?" Ze zag de welbekende trekken anders, als overtogen van innerlijke hartstocht en gloed, waaronder vaag iets van schaamte schemerde, als besefte hij, dat met één slag kinderliefde en eerbied veranderd waren in een onbewuste haat. Dit

moment, vol verzwegen emotie, zou beslissend zijn in Soelastri's leven. Moeder voelde zich machteloos tegenover de kalmte van haar man.

„En hoe zal Ipah het vinden?" protesteerde ze zwak en het was of haar gedwongen glimlach meer zei dan haar woorden. Ipah was moeders volle nicht, die vader naast moeder getrouwd had, met het motief dat hij haar moest genezen van haar vaak opkomende zenuwaanvallen. Na de dood van de grootouders van moederszijde, bleef Ipah alleen achter in grootvaders huis met de grote stille tuin en de nog wijdere eenzaamheid van het afgelegen dorpje om haar heen. Ipah, die van jongmeisje af zwakke zenuwen had gehad, werd nu bepaald zenuwziek, waarbij ze huilde, driftig werd, mensen uitschold, in één woord, ze was lastig voor de omgeving en Soelastri's vader, die op haar moest passen, had het nodig geoordeeld haar te trouwen. Zo wierp hij zich op tot ridder.

Wat het ware van de zaak was durfde Soelastri niet te vermoeden, noch praatte ze er over met Soedarmo, die een nauw verholen minachting voor zijn schoonvader had. Toch was Soelastri's liefde voor haar vader sterker dan de inwendige stem en het plots klare besef van zijn egoïsme; ze probeerde hem onbevlekt te zien als in haar kinderjaren. Nu was die poging gefaald en ze voelde zich een bedelares, die haar ellende niet wilde weten en zichzelf wijs maakte koningin te zijn. Hoe zou ze dit gevoel van schaamte, vermengd met verachting voor zichzelf, omdat zij ook een deel was van die ander, zijn eigen bloed, voortgesproten uit het verlangen van die ander, moeten noemen? Een afgrond gaapte tussen haar en haar vader; ze meende alle afschuwelijke contouren van de werkelijkheid te aanschouwen; vóórdien had ze de lijnen vaag en mooi gezien, verdoezeld door haar innerlijk, dat aan alles een bekorende toets van piëteit wilde geven.

Ratna, die van haar zestiende jaar af bij Soelastri's ouders had ingewoond en nu terug was bij haar eigen ouders, die grillige Ratna, die met een oude hadji getrouwd was geweest en na 7 maanden weer gescheiden, om wier luiheid moeder zo had geklaagd, was nu haar vaders derde vrouw. De werkelijkheid was rauw genoeg. Hoe zou ze deze schande kunnen verbergen, èn voor Soedarmo, èn voor Prawira, die toch ook uit Garoet afkomstig was? Het was of alle gevoel in haar zweeg, alsof dit het nu was,

wat men afgestompt noemde, zo leeg voelde ze zich in hoofd en hart. Vader sprak weer op geheel natuurlijke toon:
„We zullen dat alles straks wel bespreken, moeder. Jij bent toch de wijste van allen en zult dus ook je keuze doen. Tri, wat heeft je kind een mooie naam. Dat is anders dan de naam van Marti's oudste; deze naam is werkelijk met wijsheid en gevoel gekozen. Kom, moeder, laten we in het logeerkamertje met elkaar praten."
Vaders brilleglazen flikkerden; er achter zag je weke, bruine ogen, die zo zacht konden wegsmelten, dat je veel dingen moest vergeven. Zijn dik, bruin, volbloedig gezicht, met de grove trekken, deed Soelastri in deze stemming antipathiek aan, want ze meende er doorheen te zien in een egoïstische mannenziel. De drijfkracht tot al zijn handelingen was immers paringsdrift, die hij netjes omhulde met zedelijke motieven. Soelastri moest erkennen, dat hij intelligent en origineel was; zelfs deze misleiding van moeder was oorspronkelijk. En zou moeder durven klagen? Neen, het was haar lot; revolteren er tegen zou *kwalat* betekenen, voor zichzelf en voor de kinderen. En moeder zou niet graag een slechte „moeder" zijn.
Samen gingen de twee mensen naar buiten. Soelastri realiseerde zich, dat haar vaders rug breed en eigenzinnig was en dat er iets weerzinwekkends was in zijn schommelende gang. En terwijl ze daar zat en zich probeerde in te denken wat moeder hierna doen zou, kwam Soedarmo met zijn half spottende, half tedere glimlach op haar af.
„Wat doe je, Tri? Je zit zo lui met je handen in de schoot...."
Ze blikte naar hem op, antwoordde verstrooid, met klankloze stem:
„Ach, neen, ik zit zo maar te peinzen. Vader is gekomen, Dar."
„Hè ik heb hem niet gezien. Waar is hij nu?"
„Met moeder in de kamer achter."
Het geheim lag op haar lippen wilde er aan ontsnappen, maar ze hield het bijtijds terug. Ze slikte enige keren, toen praatte ze over de baby en Soedarmo keek verrukt naar de roze voetjes, die even uit de deken staken. Hij sloeg zijn arm om haar schouder en zo keken ze samen naar het wichtje, de verwezenlijking van hun eigen liefde.
's Avonds zaten vader en moeder op de zijgalerij en bewonderden Soelastri's statige zonnebloemen, die in het licht van de lamp on-

wezenlijk groot leken. Schaduwen scholen tussen de beweeglijke blaren; de slanke stengel gleed soepel door het strelende donker naar de grond. De bloemen leken als levend met hun verbaasde, guitige gezichtjes. Soelastri en Soedarmo zaten in de kamer, hoorden de stemmen traag klinken, als waren de sprekers moe. Soelastri hoorde:
„Het is prettig, dat onze dochter nu goed gehuisvest is, vind je niet, moeder?"
„Ja, de tuin is groot. 's Morgens ril ik hier altijd van de kou." Even stokte moeders stem, toen, op een heel andere toon:
„Ik wil je alleen maar zeggen, dat Ipah weer zal instorten. Mij kan het niets schelen, ik heb toch al veel kinderen."
Vader, op kregelige toon:
„Ik heb je toch verklaard, waarom ik het gedaan heb! Als jou het geluk van onze dochter niets kan schelen.... Wees toch niet zo kortzichtig als andere vrouwen. Ipah moet alles maar aanvaarden. Tenslotte is de bedoeling toch de hoofdzaak van iemands handelingen. Liever, dat ik bespot word dan dat Marti er onder lijden moet."
Hij zei het op een overtuigende manier, beslist, kortaf met zijn vibrerende stem.
Een stilte, waarin Soedarmo zich tot luisteren zette. Soelastri trachtte hem met een grapje af te leiden, maar zag hem ingespannen luisteren. De stemmen spraken niet meer. Waarschijnlijk was ieder in gedachten verdiept; misschien ook merkten ze de poëzie op in de vluchtende en komende schaduwen tussen de zonnebloemblaren.
Weer kwam moeders verwijtende stem:
„Je denkt alleen maar aan jezelf, vader. Hoe zullen de kinderen het vinden? Ze zullen zich schamen. Je hebt al zo veel kleinkinderen en je doet je jeugdig voor en wilt nog van het leven genieten." Daarop, spottend:
„Een jeugdige oude man! Dat je je niet schaamt."
Moeders spot bezwerend klonk de andere stem, rustig, egaal:
„Gods loon voor de goeden is groot. Je wilt toch liever het geluk in het hiernamaals? Dan moet je dit aardse verzaken; heus, moeder, je zult er wèl aan doen met dit te aanvaarden. Bovendien is mijn liefde voor jou anders, geestelijk, niet van dit wereldse leven."

Toen zwegen de beide stemmen; waarschijnlijk keken de twee daar buiten weer naar de zonnebloemen, die niets konden zeggen, alleen maar ijdel met hun gouden gezichten pronken. Soedarmo vroeg nieuwsgierig:
„Wat is er toch, Tri?"
Ze haalde haar schouders op, antwoordde onverschillig:
„Och, familiezaken, van geen belang voor ons."
Hij was er niet tevreden mee en keek haar onderzoekend aan, maar ze begon met afgewend gezicht te lachen en trok hem toen gekscherend mee naar buiten.
Een maand nog bleef moeder bij Soelastri. Vader was al eerder naar huis gegaan. In die ene maand probeerde Soelastri haar moeder op te stoken om toch echtscheiding aan te vragen. Ze zei telkens:
„Ja, ja, het is ongehoord, dat hij me zo helemaal over het hoofd ziet. Als ik thuis ben, zal ik het vast doen."
Soelastri echter wist, dat ze nooit tot die stap zou overgaan, al zou de hele familie haar tot echtscheiding aanzetten. Ze hield van vader met een liefde, die alles vergaf, die niets vroeg, maar altijd vol stille blijdschap was de ander te hebben goed gedaan. Haar hele leven was één opoffering geweest, van toen ze het oudste kindje in haar armen had tot het jongste toe; ze moest voor een gezin van eigen kinderen, nichtjes en neefjes, kleren naaien en verstellen, en tot laat in de nacht waren de ijverige, nauwgezette handen bezig, om de volgende dag weer rusteloos in huis naar werk te zoeken. Rusten en luieren vond moeder vervelend; altijd moest ze bezig zijn, want in die bezigheid voelde ze geen zorgen, ebde haar verdriet om vader weg en voelde ze zich hecht aan de kinderen verbonden. Bescheiden als ze was, durfde ze de kinderen nooit te vermanen, tot deze haar ongemerkt over het hoofd waren gegroeid en ze zich als omringd zag door wijze, berispende gezichten, zodat haar stem als onhoorbaar wegsmolt in smeken of een enkel zacht verwijtend woord. Toch was er niemand, die haar leed wilde doen, en men voelde zich verwant als uit haar bloed geboren, al was men maar nichtje of neefje. Ze was de moeder en bleef het en door haar bleef de band levend tussen Soelastri's zusters en broers en de neven en nichten.
De meisjes werden door haar verwend; Soelastri herinnerde zich nog de tijd, dat ze onhandig en wanhopig aan haar kleren

prutste, omdat moeders handen tot dusver altijd klaar hadden gestaan om ze te maken. Toen, in den vreemde, voelde ze het liefdevolle en zorgende in die handen en ze had spijt moeder soms om een kleinigheid ongeduldig te hebben afgesnauwd. „Moeder is ook zo dom, had ze zich steeds verontschuldigd, maar het was niet waar; moeder stond ongelukkig tegenover de vreemde kennis van de kinderen, die een andere taal in haar bijzijn spraken en zich soms niet verwaardigden te antwoorden op haar aarzelende vragen en opmerkingen.
De maand was omgegaan en moeder was weg. Er was meteen een leegte in huis; en Soelastri besefte voor het eerst, dat moeder overal steeds een leegte had achtergelaten, ofschoon men tijdens haar aanwezigheid weinig van haar merkte.
De schoolwerkzaamheden begonnen nu weer voor haar; soms stond ze slap en futloos voor de klas en had het gevoel flauw te zullen vallen. Toch hield ze vol en langzaam werd ze weer de oude Lastri, die ijverig op de speelplaats heen en weer kon lopen. De vreemde lichtheid in haar weer slank geworden lichaam was verdwenen en ze voelde zich opnieuw zwaarder worden, gezet en vol als te voren. Haar bleekheid had plaats gemaakt voor het warme, kloppende bloed, dat tint gaf aan haar wangen. Soedarmo merkte de verandering op, betreurde alleen het feit, dat ze weer gezetter werd, terwijl hij liever de bekoring van haar bleekheid had. De aesthetische zin in de mens stelt nu eenmaal andere eisen dan het werk, dat dagelijks wacht.
De verhouding tussen Soedarmo en de collega's werd weer moeilijker toen het nieuwe van de baby af was, en men zich weer kon afwenden van die voorbijgaande menselijke belangstelling. Weer stokten de gesprekken nu men niet verder over de baby kon spreken, en de muur van vijandigheid werd al hoger, tot het conflict twee mensen naar een onbekende toekomst voort zou drijven.

XII

Soedarmo kreeg onderwijsverbod. Dit betekende een slag in hun leven en werd een wapen in de handen der tegenstanders die zich plotseling heftiger begonnen te roeren. Maanden te voren had Soedarmo dit ogenblik voorvoeld, er met Soelastri over gepraat, maar nu het gekomen was, scheen elk beroep op de rede nutteloos. Goelarso verklaarde zich openlijk tegen Soedarmo en de toestand werd onhoudbaar, vooral nu Soedarmo geen les mocht geven. Soelastri was begonnen hun meubels na te zien, een lijst van alles op te maken om ze onderhands te verkopen.

De boeken werden in de kisten gepakt en beiden wachtten het zekere moment af, dat ze heen zouden gaan. Zo verliepen de weken, waarin beiden op school de lessen regelden voor degenen, die in hun plaats zouden komen, zodat de kinderen er niet onder zouden lijden. Soelastri nam in gedachten al afscheid van die gretige gezichtjes. Onderwijl groeide de baby, kon op haar zij liggen en leerde op haar buik te schuiven. Op een middag, dat ze samen met de baby op de mat zaten, hoorden ze het koeren van een *derkoekoe* [1]) in de kedongdongbomen. Het geluid was vol trillende emotie, en het was, of de blaren het opvingen en naritselden tot in de hoge top.

„Hoor, Tri, wat een liefelijk geluid. Dat betekent, dat we zullen verhuizen."

„Ja," zei Soelastri haast onhoorbaar, want weemoed kwam over haar, die uit de grond van haar hart opwelde. Dit alles te verlaten.... zelfs de bruine, nieuwsgierig uit het groen glurende sawohs spraken haar toe en het was, of de gehele omgeving voor goed van haar afscheid nam.

„Ik maak me nu al los van dit alles," dacht ze en het speet haar van het werk, dat bij lange na niet tot een eind was gebracht,

---

[1]) Bosduif.

want Soedarmo had een geregeld plan ontworpen. Het eerste jaar zou dat plan de gezondmaking van de financiën veroorzaken, het tweede jaar het contact met de buitenwereld tot stand brengen, het derde zou men zich geheel en al wijden aan de modernisering van het onderwijs. Nu liep het tegen het derde jaar. Afgebroken zou het werk zijn, dat met zoveel enthousiasme begonnen was, om het simpele feit, dat Soedarmo een kwaadaardig papiertje van de politie thuis gekregen had. Soelastri besefte plotseling, dat ze nu over moesten gaan in een ander leven en dit oude voor goed verlaten. Alles was nog in knop en moest nog uitbotten tot een plant, maar zelfs de knop was tot steriliteit gedoemd.

„Koer, tikoekoer koek," wat een melancholisch klaar geluid, vibrerend in de vogelkeel en naklinkend in het zwaarmoedige mensenhart.

„Tikoekoer koek, tikoekoer koek."

Roestini, de baby, lag op haar buik, schoof vooruit naar een gele bloem in het gras greep die en kraaide van plezier. Soelastri en Soedarmo keken naar haar en hoorden het smeltende lied in de bomen.

„Tikoekoer koek, tikoekoer koek."

Geluksvogel en onheilbrenger tegelijk. Voorgevoelens, die men diep in het hart begraven meende, doemden op en lieten zich gelden.

„Tikoekoer koek, tikoekoer koek."

De vogel fladderde op, verdween. De naklank bleef, sidderde in de bomen en dreef op het ruisende koeltje, dat de tjempaka's van de stelen joeg.

De volgende dag reeds werden enige meubels verkocht.

„Hier heeft u het geld." Mientje telde zorgvuldig zeven guldens in Soelastri's hand. Deze had een opwelling het geld weg te smijten, maar wat bereikte je daarmee? Zeven guldens hadden hun waarde, vooral voor een lege beurs. Mientje's handen gingen over de divan, keurend, toen over de lampekap en portières en haar blik gleed over de spiegel van de kapstok, de dingen die nu haar eigendom waren, waarvoor ze triomfantelijk de blinkende guldens had neergeteld.

Soelastri zag haar zoals ze was: kinderlijk in haar trots, toch een flinke vrouw voor haar man, een die de handen uit de mouw

durfde steken, aan de andere kant bekrompen van jaloezie, waartoe niet weinig haar vervallen uiterlijk bijdroeg. „Arme Mien," dacht Soelastri en voelde geen haat tegen haar, eerder medelijden, dat bezitkoorts een mens zover kon brengen. Mientje's guldens, waarvoor de bezitster het recht meende te hebben zich op- en aanmerkingen te veroorloven, gloeiden in Soelastri's hand, maar dan dacht ze weer aan de reis, het verblijf van maanden misschien bij haar schoonzuster Loerni en de toekomst, die afschrikwekkend werd in deze onzekerheid van bestaan.

Toen de meubels een voor een waren weggedragen en de koffers gepakt, restte Soelastri nog het afscheid van de ouders der leerlingen en de collega's. De laatsten voelden eensklaps wat het was het paviljoen leeg te zien, hoewel ze het vóór die tijd in stilte hadden gehoopt. Nu het eigenbelang niet sprak, konden ze Soelastri weer als een vriendin beschouwen en ze schroomden niet hun spijt te betuigen, dat ze over een paar dagen weg zou gaan. In de grond van hun hart waren het lieve mensen, een beetje dom, eigenlijk goedig, maar waarom ze in de afgelopen maanden haar, Soelastri, zo verschrikkelijk hadden toegeschenen, kon ze niet terugvoelen. In deze omstandigheden werd weer vrede gesloten en ging men als vrienden uit elkaar.

Soelastri zou vooruitgaan met de baby; Soedarmo zou volgen, omdat hij nog zoveel te regelen had. Een paar dagen later bracht Soedarmo dus zijn vrouw en kind naar het station vanwaar ze naar Djokja zouden vertrekken.

In de trein, zo met het kind alleen, voelde Soelastri zich als had ze niet slechts Bandoeng verlaten, maar ook vele dingen, waarmee ze innig verbonden was geweest: haar idealisme en energie. Ze voelde zich gebroken, naar lichaam en geest, vervallen zelfs; als had ze een te hoog kansspel gewaagd, zo bleef ze armelijk, kleinmoedig achter, en haar levenskrachten schenen uitgeput. Ze keek uit het raam en zag de verre bergen waziger worden, straks bij een kromming geheel verdwijnen. Toen keek ze voor zich, recht in de ogen van een jonge, gewone soldaat, die haar al die tijd had gadegeslagen. Hij lachte even, vroeg, waar ze naar toe ging en vermoedde waarschijnlijk geenszins, dat hij een intellectuele vrouw voor zich had. In ieder geval, hij praatte op een half ironische, half goedige toon, die Soelastri haar sexe sterk deed beseffen. Daarom wendde ze zich af, antwoordde nauwelijks, of-

schoon ze hem zijn houding niet kwalijk kon nemen. Het moest inderdaad vreemd zijn, een alleenreizende vrouw met een baby tot medereizigster te krijgen. Wat de soldaat van haar dacht, vermoedde Soelastri enigszins; toch vond ze hem vriendelijk, toen hij de baby op zijn arm nam en haar met zijn knopen liet spelen, omdat hij het aanhoudende schreien niet meer kon aanhoren.
„Kijk, ze denkt, dat ik haar vader ben," zei hij verlegen en op zijn lelijk gezicht verscheen zo'n goedige glimlach, dat Soelastri onwillekeurig vertederd werd. Toch begreep ze, dat elke toenadering van haar kant de toestand précair zou kunnen maken, en ze had een bewuste vrees voor de soldaat, een vrees, die mogelijk van ouder op kind overgedragen was, omdat een soldaat het symbool van onderdrukking, gezag en vrouwenschending vertegenwoordigde. Deze onberedeneerde vrees voelde ze kloppen in haar keel, het beklemde haar en deed haar een toevlucht zoeken in lezen. Ze nam een boek over Caesar in de hand; de letters zag ze nauwelijks; toch bracht het afstand tussen haar en de soldaat, die eindelijk opstond en wegging naar zijn kameraads. Toevallig was de trein vol soldaten, korporaals en sergeanten, die waarschijnlijk met verlof gingen. Aan het raam aan de overkant zat een soldatenvrouw met een wit-blauw gebloemde sarong, een witte kabaja, een doek om het hoofd. Ze wreef haar ene been en had beide voeten op de bank tegenover haar. Telkens klaagde ze bij haar man over hoofdpijn. De man, een Menadonees sergeant, verwaardigde zich niet te antwoorden en bromde op alles; hm, hm, waarop de vrouw pruilende weer over haar been wreef. Soelastri voelde zich als op doornen zitten en door keurende blikken bezoedeld. Ze dacht:
„Soedarmo heeft me in deze benauwde toestand geplaatst. Dat hij niet weet, wat het is, alleen te reizen, voor een vrouw!" Maar dadelijk daarop verachtte ze zichzelf om haar dwaze angst, suste het kind, dat op een kussen lag, in slaap en las verder, terwijl ze steeds het gevoel had een bizondere episode in haar leven te hebben doorgemaakt. Dat een soldaat een mens was als zij, had ze nooit begrepen; ze had zich zo iemand altijd als „een beest" gedacht en het trof haar, dat zo'n soldaat even veel voor een kind kon voelen als een burger. Toen de soldaat terugkwam, had ze geen vrees meer voor hem. Hij speelde met de baby, toen die weer begon te schreien, en Soelastri was hem dankbaar dat ze

tenminste niet de hele reis op het kind hoefde te passen. De soldaat sloot het raam, lette er op, dat er geen tocht door de deur binnenkwam; kortom hij was waarschijnlijk nooit galanter geweest dan nu, terwijl hij die ernstige, vorsende ogen onderging, die zijn brutaliteit reduceerden tot kwajongensgedoe en zijn eerst zo zelfbewuste houding tot een combinatie van stuntelige gebaren.
Djokja naderde; Soelastri voelde zich opgelucht, want het was ontzettend warm in de trein geweest. Ze deed het raam open, maar onderwijl bedacht ze met schrik dat ze op haar bagage moest letten. Dus telde ze de koffers, bracht haar haar in orde en wachtte vol spanning, dat de trein het station zou binnenrijden. Djokja betekende voor haar een gedwongen logeerpartij bij haar schoonzuster, hoewel ze zoiets nog niet in volle omvang kon overzien. Ze zou in ieder geval dat logeren zo kort mogelijk maken en uitkijken naar een huisje. Van Marti zou ze elke maand gedurende drie maanden *f* 15 toegestuurd krijgen, zogenaamd om Soelastri's horloge niet voor niets terug te nemen, want het horloge was het enige luxe-artikel, dat iets opgebracht zou hebben. Het was een cadeau van Marti geweest, maar wat deed je met een horloge, als er dringend geld nodig was en je als het ware bankroet was gegaan door twee jaar ploeteren op een nationale school? Bovendien woog de zorg om de baby zwaar, want Soelastri had geen melk meer, zodat het kind wel kunstmatig gevoed moest worden. Het was niet te verwonderen, dat Soelastri's ogen ernstiger en ernstiger keken en ze over haar gezicht een zorgelijke trek kreeg, die met de jaren dieper zou worden. En ze was toen nog jong, even boven de twintig, maar iemands jeugd is betrekkelijk. Ze voelde zich al een oude vrouw, die kleine pleziertjes in het leven ijdel en dwaas moest vinden. Voorlopig was baby bij haar, en dat was goed. „Soedarmo," dacht ze, „denkt alleen aan zichzelf; het lot heeft me hetzelfde gebracht als elke andere vrouw in mijn toestand: zorgen en afstand doen van alles. Ik ben nu al oud en voel me zo moe. Zou ik ooit weer vrolijk kunnen lachen?"
Ze sloot even haar ogen voor het felle licht, keek dan weer naar buiten. „Djokja, Midden-Java, en men spreekt hier een taal, die ik niet ken...." Weer verzonk ze in gedachten en voortdurend zag ze haar eigen beeld: een uitgeputte Soelastri, die geen perspectief meer zag, met overspannen zenuwen.

Toen de trein in Djokja stil hield, zocht ze het perron met haar ogen af, ontdekte haar schoonzuster Loerni en haar zwager Ribowo, wenkte hen en voelde zich een ogenblik later door twee hartelijke handen gegrepen. Loerni nam de baby voorzichtig in haar armen. Zo liepen ze het perron af, zwijgend, haastig.
„Dit is Djokja," dacht Soelastri. „Ik ben benieuwd of ik hier leven kan. Misschien ga ik in deze omgeving kapot, maar het doet er niet toe. Dan is er toch maar één mens verloren."
Vaag zag ze de toko's, waar ze langs reden, had een besef, dat alles vreemd was en dat de verdwijnende bergen nu voor goed uit haar herinnering gewist moesten worden, wilde ze gelukkig en blijmoedig leven. Soelastri hield van de Preanger, haar geboortestreek, waar ze meende nu haar ziel achtergelaten te hebben, want deze Soelastri in Djokja was een andere, een onbewuste, vage Soelastri, die niet meer reëel was, maar een schim, voelde ze, een schaduw en een naklank. Dus was haar blik afwezig en gaf ze slechts verstrooid antwoord op de haar gestelde vragen en ze merkte niet, dat haar schoonzuster haar nieuwsgierig opnam.
Loerni had de baby nu op haar schoot en was geschrokken van Soelastri's uiterlijk en dat van de baby. De laatste lag onwezenlijk stil en Loerni maakte zich bezorgd over de glazige blik van het aldoor op haar knuistjes zuigende kind. Loerni vroeg zich af, waarom Soelastri zich toch zo gelaten alles van Soedarmo liet aanleunen en er zo armoedig uitzag, en begon zich een beetje voor haar te grote eenvoud te schamen. Zij zelf was keurig gekleed; de geplooide kaïn deed haar slanke leden goed uitkomen; de gebloemde kabaja met een bescheiden broche gesloten, droeg ze elegant, terwijl haar zware wrong een fraaie speld tot enige opschik had. Haar langwerpig gezicht met de ietwat schuin geplaatste ogen was zuiver besneden; ze leek veel op Soedarmo, maar was toch weer anders, want Loerni was knap te noemen, terwijl Soedarmo te hoekig was om het te zijn. Ribowo zat naast de koetsier; Soelastri zag zijn gebogen, dikke rug, waarover de witte jas strak gespannen zat. Die rug gaf weer, hoe Ribowo was: goedig, hartelijk, met een normaal verstand, in sommige gevallen weer van bijzonder naïeve eigenzinnigheid, over het geheel een persoon waar je op aan kon, maar met weinig initiatief; toch een werker met een egaal karakter. Loerni daarentegen had momenten, dat ze om het geringste op kon vliegen; stevig

van spieren durfde ze zelfs hardhandig iemand aan te pakken, als ze zich in haar recht beknibbeld achtte. Een belediging kon ze moeilijk vergeten; toch was ze niet wraakzuchtig, slechts overgevoelig ten opzichte van de houding, die men tegen haar aannam. Loerni had eigenlijk Ribowo's vrouw niet mogen zijn; in deze positie voelde ze zich dus altijd schamper behandeld, wat toch niet juist was; zulke overgevoeligheden en waandenkbeelden verduisterden haar eerlijk, moedig karakter en maakten van haar een verbitterde vrouw, die in excursies en werk voor de vrouwenvereniging voor een deel haar grieven zocht te lozen. Eigenlijk zou Loerni een man hebben moeten trouwen, die een goede positie bekleedde, want ze kon geen afstand doen van het dragen van sieraden en goede kleren, wat nu haar ongeluk werd, terwijl ze in andere omstandigheden waarschijnlijk een lieve, opgewekte vrouw zou zijn gebleven.
Soelastri's sympathie voor Loerni kwam voort uit respect voor haar werkkracht, maar om sympathie tot liefde te verdiepen was meer nodig dan dat; onderlinge waardering en erkenning en overeenstemming van karakter. Zoals het nu was, hadden ze een nogal indifferente waardering voor elkaar en hun gevoelens gingen niet diep, want het innerlijke contact ontbrak. Altijd zou er iets afwezigs zijn in hun verhouding en Soedarmo zou later tussen hen in staan en niet begrijpen, waarom hij telkens de scherpe kanten van Loerni's karakter en van dat van Soelastri te zien kreeg, terwijl er toch geen werkelijk conflict bestond, en het zou hem moeilijk vallen zijn eigen houding hierin te bepalen.
Toen de kar voor Loerni's huis stilstond, was het eerste wat Soelastri opmerkte, de grote tuin vol kiezel. Van het hek naar het huis liep een cementen paadje, dat vlak er vóór overging in rode baksteen; de voorgalerij was donker en koel; potten met palmen en varens stonden voor en opzij, wat de warmte temperde en een ouderwets gezellig aanzien gaf. Een rond bloemperk, afgegrensd met een smal gemetseld muurtje, waardoor het perk als opgeheven uit de kiezels stond, droeg een verwilderde weelde van vinka's, rozen, dahlia's en chocoladebloempjes. Er om heen stonden weer potten geschikt met bloemloze rozeplantjes; de lange loten slierden over het kiezel en kropen over het smalle muurtje in het perk. Een grote djamboeboom prijkte met zijn late, rode

vruchtjes en wierp zijn schaduw over een stenen bank, waar het heerlijk zitten was.
Verder zag men mangga- en klapperbomen op het erf, wat voor Soelastri iets typisch had, want in haar streek stonden de vruchtbomen altijd achter, niet voor het huis. Toch gaven ze een zekere bekoring, door de koelte ook die ze afwierpen.
„Welkom in ons huis," zei Loerni, omkijkend naar Soelastri, die langzaam volgde. Ribowo zuchtte van de warmte, riep de bedienden, die vlug de koffers aflaadden. Toen kwam Soelastri in Loerni's kamer, waar de baby al op het bed op haar buik lag.
„Wat een schatje!" riep Loerni, bukte zich even en keek van onder op in Roestini's gezichtje. „Precies de vader, precies mas Dar!" en de spot in Soelastri's ogen bemerkend, liet ze er meteen op volgen: „Toen hij klein was. Nu niet, nu is hij te lelijk."
Soelastri lachte en Loerni lachte mee, terwijl ze haar schoonzus een zachte klap op de schouder gaf. Soelastri veegde het stof van haar gezicht met een zakdoek en antwoordde flauw:
„Ze lijkt sprekend op hem, dat is zo. Ik hoop, dat het in andere opzichten anders zal zijn."
Loerni keek even verwonderd op, maar ging er niet op in en vroeg Soelastri verschillende dingen. Soelastri antwoordde onverschillig en vermoeid, maar met een bizondere ironie waar het schoolaangelegenheden betrof, wat Loerni niet scheen te merken. En terwijl ze zo op het bed zat te praten, kwam een dame van om en bij de dertig binnen, de enige overlevende tante van Soedarmo en Loerni. De andere familieleden, ook hun moeder, waren jaren geleden gestorven; deze tante scheelde een jaar of twee met Soedarmo, was tenger, tamelijk knap en leek meer op een Chinese dan op een Javaanse door haar lichtgele kleur en mongoolse ogen, terwijl het van nature golvende haar gladgeolied en strak in een zware wrong getrokken op de nek lag. Ze had een aarzelende, bedeesde manier van spreken en een kalmte over zich, die tegelijk waardig en toch meisjesachtig aandeed, door het smekende in haar blik. Soelastri nam haar handen tussen de hare en groette haar volgens de adat; toen wachtte ze, tot de tante, Boe Mintarsih, wat zou zeggen.
„Ben je alleen gekomen, kind? En wanneer komt je man? En dit is Roestini? Wat groot! Kijk, ze lacht. Wat een schatje."
Boe Mintarsih nam het kind op en bewonderde haar vlekkeloze

huid en lange wimpers. Inderdaad zag de baby er toch wel aardig uit. Soelastri verwonderde er zich over, dat hààr kind er zo kon uitzien. Soedarmo echter vond het vanzelfsprekend, omdat hij, de vader, het overheersende element in de vorming vond, wat natuurlijk zijn particuliere biologische theorie was.
„Kom," zei Loerni, „rust wat uit. Of wil je een kop thee? Kom, dan gaan we in de binnengalerij zitten."
Soelastri kwam naast Loerni op de sofa en keek naar buiten, waar de *kebon* [1]) de planten besproeide. Het frisse water spoot uit de talrijke gaatjes van de gieter. De bloemen, de kebon, de gieter, deden haar aan andere middagen in haar leven denken. Ze schrikte op, toen Loerni opeens vroeg:
„En wat is mas Dar van plan hier te doen?"
Soelastri haalde haar schouders op, savoureerde het brosse koekje waar ze juist in gebeten had en vestigde haar aandacht op een klein meisje van 14 maandjes, dat bij de meid in de *slendang* [2]) zat.
„Dit is je tweede, hè, hoe heet ze ook weer?"
„Tedja, maar officieel heet ze anders." Loerni lachte. Het ging niet aan een baby met drie namen te noemen, die alle op zichzelf lang waren en een betekenis hadden.
Soelastri nam het kind van de meid over, maar het stribbelde tegen en zette een geweldige keel op. Loerni suste het op haar schoot; nu snikte het na en keek schuin naar Soelastri, die zich onhandig voelde en met een koekje vriendschap trachtte te sluiten. Ribowo klapte in zijn handen om de aandacht van zijn dochtertje te trekken. Hij hield op zijn manier van zijn kind, maar kon er niet lief mee praten en bepaalde zijn conversatie tot dezelfde zinnen, die hij elke dag weer met zijn goedige lach zei. Schreide het kind, dan troostte hij op een enigszins verlegen manier:
„Tut, tut, en wie huilt daar? Tedja toch niet? Neen, neen, Tedja is stil. Wat is dat daar voor een dier? Een tjitjak? O, een tjitjak."
Soelastri vond Ribowo grappig met de korte gebaartjes van zijn ronde armen, want Ribowo was zo poezelig, dat hij wel een vrouw leek, vooral wanneer hij een sarong droeg. Zijn vrouw ergerde zich aan zijn linksheid en onverzorgde kleding. Ribowo was het type van een huisvader, een beetje verwend wat zijn eten

[1]) Tuinman.
[2]) *Slendang*, draagdoek.

betrof, ofschoon hij de allereenvoudigste spijzen als lievelingsgerechten verkoos, verstond de kunst van zwijgen en aanstekelijk lachen tegelijk en leefde verder schijnbaar zonder sterke emoties, vervuld van een grote liefde voor zijn vrouw. Loerni zei een tikje spottend tot haar kind:
„Niet kijken naar die vader van jou! Wat is hij toch vervelend."
Toen tot Soelastri:
„Alle mannen zijn vervelend. Ik vraag me af, hoe ik er ooit toe gekomen ben te trouwen."
„Jij hebt me anders toch gevraagd met je te trouwen," schertste Ribowo, met een knipoogje naar Soelastri, die even lachte. Loerni stoof op als was ze gestoken:
„O ja? Wie heeft me dan zulke smeekbrieven geschreven uit de gevangenis? Tri, ik had medelijden met hem en daarom zei ik ja. Ofschoon ik toch. : . ." Ze hield op, schrok zelf van haar plotselinge drift en glimlachte berouwvol naar Ribowo. Deze keek strak voor zich uit, maar loste de pijnlijke situatie op met een goedig:
„Kom, kom, dat meen je allemaal niet."
Loerni's wenkbrauwen bleven gefronst, maar een meewarige zachtheid trok over haar gezicht, blonk zelfs in haar donkere ogen. Ribowo plaagde haar, maar zij ging er mat op in. Het was alsof ze veel gebeurtenissen in het verleden duidelijk zag, weemoedig, als zat ze diep in haar eigen ziel te kijken. Soelastri zweeg van de weeromstuit. Ribowo stond eindelijk neuriënd op en begon heen en weer te lopen met een koekje in de hand. Tedja kroop onder de tafel weg en trok aan de franje van het tafelkleed. De binnengalerij, waar ze zaten, was groot en door een breed houten scherm in twee gedeelten gescheiden; de meubilering was uiterst eenvoudig, de kamer leek puriteins door de kale wanden en toch weer pronkerig door de welgevulde glazenkast, waarin de serviezen zo keurig waren opgeborgen. Vanuit het raam zag je de voorgalerij van buurmans huis, dat op hoge palen stond. Een citroenstruik vol gele vruchten stak zijn takken uit boven de muur, die de afscheiding tussen de twee erven vormde. Een sirikajaboompje droeg zijn eerste groene vruchten.
„Nu zit Dar alleen in het paviljoen," dacht Soelastri. „Zou hij aan ons denken?"

Loerni zag haar schoonzuster zo stil en in gedachten, dat ze haar uiterste best deed vriendelijk en gastvrij te zijn. Ze vertelde Soelastri over het werk op school en haar kennissen, maar Soelastri had er slechts flauwe belangstelling voor en moest haar best doen om aandachtig te luisteren. Vanuit de achterkamers hoorde men een verward gerucht van stemmen, die lachten, zongen of schreeuwden.
„Zoveel jongens heb je nog, Loerni. Hoeveel zijn het er wel?"
„Dertien, een paar van de Mulo, een paar van de kweekschool. Het is hier altijd druk in huis. Je kunt nooit rustig praten. Als we elkaar iets te vertellen hebben, gaan we op een wandeling uit. Thuis is het geen leven."
Loerni had een internaat, waardoor ze met het licht en de huishuur geholpen werd; andere verdiensten kreeg ze er niet van. Daarom had ze een groot huis kunnen huren op een nette stand; anders had ze waarschijnlijk heel klein moeten wonen van hun *Pergoeroean Kebangsaän*-toelage, waarvan spotvogels zeiden dat het te veel was om van honger te sterven en te weinig om op adem te komen. Loerni en Ribowo waren de oudste leerkrachten van de *Pergoeroean Kebangsaän,* die toen nog maar uit één schooltje bestond. Toch was de directeur niet bizonder op Ribowo gesteld, die bestuurslid van de *Partij Marhaèn* zijnde, enige invloed op de ouders der leerlingen had. Ribowo van zijn kant voelde de onderdrukte ergernis van de directeur niet, en was met hart en ziel aan de onderwijsinrichting verbonden. Hij had slechts één gebrek: dat hij niet kon dienen en plomp de waarheid durfde zeggen, terwijl de directeur met al zijn goede kwaliteiten zich toch graag omringd zag door mensen, die hem naar de ogen keken en in hem de enige drager van de Javaanse cultuur erkenden. Ribowo was prozaïsch, kende geen Javaanse literatuur en viel in slaap bij een *serimpi*-vertoning[1]; daarentegen was hij de spil, waaromheen vele werkzaamheden draaiden, terwijl de radicale jongeren door zijn zitting nemen in het hoofdbestuur van de *Pergoeroean Kebangsaän* uit sympathie hun krachten aan het onderwijs gaven. Was Ribowo er niet, dan zouden vele kleine afdelingen zich hebben afgescheiden van de moeder-

[1]) *Serimpi,* hofdanseres, meestal van adel. (De serimpidans was oorspronkelijk een tempeldans).

school; de directeur wist dit en veronderstelde kwade wil in Ribowo, die er toch niet in het minst aan dacht hem in een lastig parket te brengen. In zulke omstandigheden gaven Loerni en Ribowo les en het was alleen aan oprechtheid en trouw te danken, dat ze bleven, omdat ze ten slotte niet werkten voor den directeur, maar voor de nationale zaak als zodanig. Ook zij hadden net als Soedarmo onaangenaamheden van de collega's te verduren, wat bij hen echter geneutraliseerd werd door hun kinderlijk vertrouwen, dat de goeden met goed zouden worden vergolden.
Het was daarom, dat Soelastri vroeg:
„En hoe staat de directeur nu tegenover jullie?"
„Och, zoals altijd, onverschillig, maar het kan ons niet schelen. We krijgen toch minder dan wat we geven; in dat opzicht is alles al vooruit geregeld. Maar jij, Lastri, wat denk je nu te doen?"
„Ik weet het niet. Ik wil voor een poosje rusten, als het mij gegund wordt, dat wil zeggen, als...."
„Ja, dat begrijp ik. Voorlopig blijven jullie hier bij ons. Waar eten voor vierentwintig monden is, daar is ook wel voor zevenentwintig. Heus, je bezorgt ons geen last. Eerder zijn we blij; het is ook zo'n zorg met een baby."
Wat tussen de twee schoonzusters gesproken werd, was niet veel, gaf ook geen uitkomst, maar Soelastri wist nu, dat ze niet alleen zou staan, mocht het lot Soedarmo een ambtelijke betrekking in de schoot werpen. Het leven, zoals het tot nu toe geweest was, bleek ondragelijk, omdat je levensmoed bij onsjes van je afgenomen werd en je langzaam achteruit getrokken werd naar een afgrond van moedeloosheid. Je begon je werk met prachtig enthousiasme en eindigde met je doodop te voelen; maar dan was er toch nog de schaamte je overtuiging te verliezen. Soelastri zou van nu af de mensen al niet meer zien zoals ze eigenlijk waren. Ze hechtte overdreven betekenis aan een houding of blik en voelde zich om het minste gegriefd. Ze zou zich telkens afvragen:
„En waaròm nemen ze zo'n houding tegenover mij aan? Ben ik niet goed opgetreden, was ik soms stuntelig?"
Daarop volledig antwoord geven, zou haar hele leven eisen. Het was maar goed, dat Soelastri een crisis doormaakte en

zichzelf hervinden zou als niets, als niets meer waard dan andere mensen.
Op een middag zocht ze haar jeugdvriendin Windarti op met wie ze jaren lang in de oostelijke uithoek van Java had omgegaan. Windarti was veranderd; van een vrolijk nonchalant jong meisje was ze een echte huisvrouw geworden, die telkens overhoop lag met haar bedienden en ijverig in kookboekjes neusde naar een nieuw recept. Parsono, haar man, was een dikke lobbes met aardige Arabische trekken, een onderkin, die zwaar op zijn brede borst lag, en een regentenwaardigheid over zich, die belachelijk was voor zo'n jonge man. In de tijd, dat Windarti nog jong meisje was en voor een paar maanden met Soelastri bij Martilah logeerde, beleefden de twee vriendinnen de gelukkigste periode in hun leven. Ze sliepen samen, baadden samen, kibbelden en wandelden samen, en zo waren ze onafscheidelijk, tot op een dag Windarti door haar zwager met een telegram naar huis geroepen werd en in de fuik liep, die al uitgezet was. Ze moest met Parsono, haar hardnekkige en volhardende aanbidder trouwen, wat Soelastri betreurde, want Parsono leek haar niet de man voor Windarti, die betere intellectuele mogelijkheden bezat, terwijl Parsono niets anders was dan een goede kerel. Windarti was in de richting gegroeid, die Soelastri terecht voor haar gevreesd had en het deed haar leed Windarti nu zo oudevrouwtjesachtig over de prijzen van dagelijkse benodigdheden te horen spreken, terwijl er andere dingen waren, waarnaar zich haar belangstelling in deze tijd van nationale groei had kunnen richten. Van haar intellectuele gaven was het jammer, voor haar zelf een domper. Maar Windarti was tevreden, zelfgenoegzaam zelfs en het scheen, dat ze niets miste uit haar vroeger leven dan de vrijheid.
Parsono stond aan het hoofd van een handelsschool; waarom deze nationale handelsschool werd genoemd, was een raadsel; waarschijnlijk alleen om het feit, dat het woord „nationaal" in de mode was en alle mogelijke lading moest dekken. Parsono bewoonde het paviljoen, gaf middaglessen in boekhouden en vulde verder zijn tijd met dictaten te maken. Bijzonder cachet aan 't onderwijs gaf hij niet; hij betrad slechts de reeds begane wegen en men had alleen bewondering voor zijn ijver en volharding.
Toen Soelastri het erf van de nationale handelsschool opging,

had ze de gewaarwording in een andere sfeer te raken. Vóór dien, op straat, voelde ze zich reeds in een nieuwe wereld, zo rustig en stil was het overal. De huisjes, de mensen, de wegen, zelfs de grond waren hier anders dan in haar streek. De sfeer overal was stemmig, rustiek, de toon als aangegeven door het indigoblauw der baadjes, het leven getypeerd door de sjokkende a*ndongs*[1]), alles in een atmosfeer van stof en hitte; zo zag Soelastri Djokja, een stad, waarin traditie, cultuur en aristocratie verankerd waren. Koel waren de huizen door de sawohbomen voor het erf, donker van schaduw en geheimzinnig van onbekendheid, toch irriterend door het vervuilde aanzien en het heimelijk wegschuilen voor iemands blik, als bestond er in het inwendige iets, dat je niet mocht openbaren, omdat het heiligschennis zou zijn, of taboe of te discreet voor het volk. Soelastri vond de omgeving eigenlijk antipathiek; zij met haar gezonde natuur voelde een opstand tegen deze tot het uiterste verfijnde cultuur, werd onaangenaam getroffen door het slome in de bewegingen der mensen en in de rijke schaduwen der bomen en ze besefte, dat haar ellendig gevoel voortkwam uit het verschil tussen Javaan en Soendanees, op oeroude antipathieën gebaseerd. Ze voelde zich een vreemde, opvallend in een omgeving van duizenden gelijken. Op straat was het als zweefde ze, onttrokken aan dit alles, verzonken in gedachten aan het verre, dat achtergelaten was en als was ze zonder emotie, dood en gevoelloos, als miste ze de ziel die aan alle dingen kleur en leven kon geven. Werktuiglijk ging ze Parsono's erf op, glimlachte tegen Windarti, die van blijdschap de trappen afdraafde naar haar toe met uitgestoken handen, en haar kuste als waren ze nog jonge meisjes. Ze slingerde Soelastri's hand heen en weer.
„Lastri! Goede hemel, wat zie je er uit. Kind, ik ben zo blij...."
Windarti liet Soelastri's hand vallen, omklemde haar weer nerveus en barstte in luid hartelijk gelach uit, terwijl ze haar vriendin meetrok, de hoge stoep van het paviljoen op. De voorgalerij was leeg; twee kleine bloempotten spanden zich in met hun miezerige plantjes de verveloze wanden op te sieren; de cementen vloer was gebarsten, de deuren van een roodbruine kleur verflenst en armoedig. Windarti stiet de voordeur open en in de

---

[1]) Ouderwets rijtuig.

binnengalerij was het interieur van een wanorde, als waren de meubels op een vendutie bij elkaar gescharreld. Het zitje was bruin, de boekenkast van ouderwets model en de schrijftafel zwart, terwijl de groen beklede divan stoffige plekken vertoonde. Aan de wanden hingen talrijke foto's, zo smakeloos gegroepeerd als was men in een fotografisch atelier. Windarti schoof Soelastri een stoel toe, ging haastig naar binnen, riep haar man, gaf de bediende order thee te zetten, nam haar kind van de kindermeid over en begon te zuchten over het huishouden, dat niet op rolletjes wilde gaan.
„Lastig, als je huisvrouw bent, hè. Weet je nog, toen we nog jongmeisje waren? Hoe laat stonden we altijd op?"
„Ja, jij moest altijd wakker geschud worden. We bleven ook altijd zo laat op en legden patience in bed. Herinner je je nog, dat je woedend was toen het eens niet uitkwam?" Soelastri lachte.
„En in de badkamer 's morgens zei je altijd: hu, het water is nat. En dan gilde ik, omdat je mij met water gooide. En weet je nog, dat wij samen wel een paar honderd doekoes op konden maken; en die heerlijke *doerians* [1]) van jou? O, Tri!" Windarti sloeg haar handen ineen, ging enthousiast verder:
„Het is wel niet netjes, hè, wat ik nu ophaal. Toen we ons zat gegeten hadden aan *doerian* en naar de vergadering moesten, gebruikten we veel odeur om die lucht weg te krijgen [1]), maar die was toch te sterk. Ondanks de parfum snoof men, met vieze blikken, en wij giechelden erom. Niemand vermoedde, dat die twee keurige jongedames dat geurtje hadden doorgegeven; ik stikte van het lachen en je zei telkens: doerian ruikt sterker dan „quelques fleurs," ra, ra, welke geur is op de wereld het sterkste?"
„Schei uit, Windarti, ik schaam me, als ik er aan denk. Wat een fatsoen tegenwoordig hè, niemand zou denken dat we zulke *brandals* [2]) geweest zijn."
„Herinner je je nog de Bataviase vruchtenkoopman, die tegen ons zei: „Djangan banjak-banjak belinja, njeh, nanti roegi saja," [3]) — omdat hij vond, dat hij zijn waren te goedkoop had gegeven. En weet je nog, dat als Marti ons iets wilde laten doen,

---

[1]) *Doerian*, een sterk riekende vrucht.
[2]) Kwajongens.
[3]) Koop niet te veel dames, anders lijd ik er verlies bij.

we muisstil in de kamer bleven? En herinner je je de waarzegger nog?"
Windarti proestte het uit.
„Hij voorspelde je, dat je zou trouwen met iemand, die een klein snorretje had. Dat is toch uitgekomen, niet?"
Soelastri hief afwerend haar rechterhand op en beiden schoten weer in de lach. Het kind staarde hen verbaasd aan en Parsono, die zwaar binnenstapte, lachte maar mee, terwijl hij Soelastri vriendschappelijk de hand schudde en plagend begon:
„Je ziet er magnifique uit, Tri, beter, omdat je slanker bent geworden."
„Maak me geen complimenten, Parsje, ik weet alleen, dat jij deftig bent geworden. Een *boerdjoeis* van belang."
„Deftig, Lastri? Mijn goede lobbes is een toonbeeld van geluk en welvaart!"
Parsono werd boos; hij had niet graag, dat men hem zo plaagde, want zijn corpulentie was zijn zwakke punt, al gaf hij verder niet veel om zijn uiterlijk. Hij stelde er prijs op, ijverig genoemd te worden en konden actieve mensen dik zijn? Parsono ging op de divan zitten; met zijn gebogen rug leek hij een kolos, maar Soelastri ontdekte, dat hij krullend haar en lieve ogen had. Ze keek hem uitdagend aan, met even een blik terzij naar Windarti en zei spottend:
„Zo, vind je deze Soelastri beter dan die van vroeger? Je hebt het mis en vind nu maar uit, waarom het zo is."
Hij begreep haar niet, nam een koekje en vroeg:
„Wat bedoel je?" en fronste zijn wenkbrauwen, terwijl hij Windarti vragend aankeek. Deze haalde haar schouders op, begon druk met Soelastri te praten over de kennissen, terwijl Parsono Soelastri met andere ogen begon te zien. „Gek," dacht hij, „die Lastri is toch een goed kind. Was ze zachter en gewilliger geweest, ik zou haar hand zeker hebben durven vragen." En hij verdiepte zich waarschijnlijk in herinneringen, zei niets en at maar koekjes, terwijl hij van Soelastri naar Windarti keek.
Windarti's dofweemoedige ogen glansden en heel haar vermoeid gezichtje fleurde op; haar bleke lippen werden levend door het terugkomende bloed en haar slanke, sierlijke handen gebaarden snel en geestdriftig of balden zich meisjesachtig tot vuisten. Soelastri en Windarti vergaten alles om zich heen en lachten telkens,

terwijl Parsono als een echo meedeed aan de vrolijkheid. Toen zei Windarti: „Ik heb het land aan die mannen. Ze eisen alles van je, zijn op en top egoïstisch."
„Ja, Windarti, getrouwde vrouwen kennen geen vrijheid. En toch ben ik blij, eerlijk gezegd, Soedarmo te hebben. Je hebt ten minste iemand in de nood."
„Nu, jaren en jaren met die iemand samen te leven, een zwijgende iemand, die alles goed vindt.... O, hemel, ik stik van de verveling."
Parsono wierp er tussen:
„Wie voelt zich verveeld, jij of ik? Het huwelijk is afschuwelijk! Ze moeten het afschaffen." Hij zei het cynisch, als was er een diepere oorzaak voor deze uiting. Soelastri zei onverschillig:
„Och, ik ben wel tevreden. Toch.... ach, ik weet het niet, hoor. Neen, ik weet het niet. Voor het ogenblik is Soedarmo voor mij de enige."
Ze praatten over het huwelijk en bevonden, dat huwelijksproblemen niet zo gemakkelijk op te lossen waren. Het enige resultaat van de besprekingen was, dat Parsono en Windarti tenslotte elkaar met norse gezichten aankeken. Gelukkig kwamen op dat moment Ribowo en Loerni Soelastri afhalen, zodat het nors kijken plotseling in lachen veranderde, en Soelastri vermaakt het echtpaar bestudeerde. Loerni nam Windarti's kleintje van zeven maanden op schoot. Het kon nog niets dan wat rondkijken en kraaien en was een tikje mismaakt. Windarti zei:
„Ze lijkt net een donderpad met zo'n groot hoofd en klein lichaampje. Zal ze wel normaal worden?"
De andere twee troostten haar en zeiden, dat ze zich maar wat verbeeldde. In werkelijkheid echter zag het kind er nogal ongelukkig uit, wat waarschijnlijk de schuld was van de vader. Windarti was er verdrietig over, maar durfde het ergste niet veronderstellen en hield zich krampachtig vast aan het feit dat ze, toen ze zwanger was, eens vreselijk was geschrokken. Loerni en Windarti konden elkaar niet goed zetten, maar wilden het niet bekennen. Loerni zei:
„Geeft u toch cursussen aan onze leden, zus Win. U heeft toch niets te doen thuis."
„Niets te doen?" Windarti beheerste zich even, omdat ze aandrang had op te stuiven. „Wel, en mijn baby dan? Ik zou zeggen,

dat zij vóór moet gaan, en dat dan pas de rest komt, in het leven. Neen, neen, als er iets met het kind gebeurt, zou ik het me mijn leven lang niet vergeven. En wàt voor cursussen moet ik geven? U kan het immers beter. Laat Lastri het maar doen."
Soelastri protesteerde:
„Niets voor mij. Ik word zenuwachtig van zoveel mensen. Ik voel er trouwens niets voor in het gareel te lopen, omdat het zo hoort."
Loerni bitste:
„En Marti, je zus, is zo actief!"
„Maar Loerni, je wil van je vrouwenvereniging toch geen familiezaak maken? Het is uitstekend, dat jij er al in zit. In Buitenzorg zitten mijn stiefzus en schoonzus ook al in het bestuur. Dat wordt een oligarchie." Soelastri zei het honend, Windarti lachte en Loerni werd kwaad. Toen kwamen de mannen er bij, zodat de wolk van vijandschap wegdreef en men hartelijk van elkaar afscheid kon nemen.
De volgende dagen had Soelastri zich geheel aan Loerni's leven aangepast. Zoveel kostjongens in huis te hebben betekende ten eerste: weinig smakelijk eten van een algemene pot, die geen rekening hield met persoonlijke voorkeuren; ten tweede: overal oren; ten derde: de hele dag tot 's avonds laat drukte; eindelijk: een altijd bezette badkamer, zodat je voor de deur op wacht moest staan om een beurt te krijgen; en tenslotte: je moest in alles tot een compromis komen en eigen neigingen wegcijferen. Soelastri verwonderde zich dat Loerni vrede had met dit leven, zonder een moment haast van eenzaamheid. Maar Loerni vond dat juist prettig en voelde zich in de vacanties eenzaam zonder deze rumoerige drukte. Voor Soelastri zou het eenvoudig geen leven zijn.
Alleen onder de djamboeboom op de stenen bank was je veilig, want van daaruit kon je het hele erf overzien. Loerni en haar man gingen altijd naar een restaurant als ze iets extra's wilden hebben, want ze waren van oordeel dat ieder thuis hetzelfde moest eten, en aangezien de maag in dat opzicht soms toch van het principe wilde afwijken, hadden ze deze prachtige uitkomst erop gevonden.
Na twee weken arriveerde Soedarmo met de overige bagage. Hij was vermagerd, sprak verward en Soelastri zag hem als een

vreemde. Hij was blij haar terug te zien, nam Roestini op zijn schoot en vertelde, dat hij in Batavia al rondgekeken had naar een werk-kring. „Maar ach, daar valt voor ons niets te doen. Ik geloof, dat het beter is, dat Soelastri hier werk zoekt. Ik ben van plan een krant uit te geven. Geld voor de eerste verschijning heb ik wel van onze meubels. Daarna kunnen we verder zien."
Hij was er vast van overtuigd te slagen. Soelastri, die het niet prettig vond bij Loerni, sprak ervan apart te wonen. Toen werd naar een huisje gezocht en Soedarmo vond een klein, net paviljoentje, dat vier gulden huur deed; zo verhuisden ze op een goed gekozen dag naar dit paviljoen, dat hen voorlopig zou bergen.
Werk vond Soelastri niet, dus gaf ze alle tijd aan de baby. Eten stuurde Loerni hun, zodat ze zich in dat opzicht geen zorgen hoefden te maken. Het paviljoen had maar één kamer en was van bilik opgetrokken, en in de gesloten voorgalerij stonden Soedarmo's boeken in een geïmproviseerde kast van pyramidaal opgestapelde petroleumkisten. Voor het huis stond op het smalle erf een papajaboom met geweldige vruchten, verder twee rozeboompjes, en in het hoofdgebouw woonde de huiseigenaar, een postklerk, die er versteld van stond iemand met zoveel boeken in een armzalige omgeving te zien en maar niet kon begrijpen, waarom een intellectueel niet rijk was en geen auto bezat.
Voor hem was ontwikkeling inhaerent aan positie en aanzien en telkens keek hij Soedarmo ongelovig aan en brak zich het hoofd, waarom Soelastri uiterlijk weinig van zijn eigen vrouw verschilde. Na de postcommies verdiepte zich de hele buurt in gissingen en het was een compliment, ten minste voor een poosje die saaie buurt in zekere beroering te hebben gebracht. Roestini, die nu al staan kon, werd in een box van gespikkelde bamboe gezet, greep naar de rozen en kraaide van pret. Zo gingen daar drie maanden van bijna idyllisch leven voorbij, en buurmans derkoekoes gaven ook een poëtische toon aan hun leven, dat eigenlijk vol klachten had moeten zijn.

XIII.

Wat moet je doen, als men je nodigt op een *mie*-partijtje [1]) 's avonds onder een waringinboom? Je zou even terugschrikken voor het „niet nette" van zo'n smulpartij en toch toestemmen om de uitnodiger niet te kwetsen. Bovendien was het pikant en een beetje avontuurlijk en je ging dus mee met het aanhoudend gevoel van bespied te worden.

Onder de reusachtige waringin zaten Soedarmo, Soelastri, Loerni en Ribowo op *lintjaks* [2]) en volgden elke beweging van de mieverkoper, die met een deskundig air de uitjes fruitte in zijn zwartijzeren pan. Verkoper en knechtje zagen ze geheimzinnig bewegen in het oranje schijnsel van de petroleumlamp; alle andere mensen zaten in het halfduister en boven hun hoofd koepelde het zware donker van de waringinboom beangstigend somber, als zat het er vol *gandroewo's* en *poentianaks* [3]). Soelastri tuurde omhoog en griezelde gezellig, toen ze de blaren in hun gekartelde schaduwen een gezicht zag vormen tegen het lichtblauw van de sterrenbesproeide hemel. Ze zagen elkaar nauwelijks, maar ze hoorden elkaars stemmen vol en luid, als kwamen die beter uit, nu de gezichten in het donker bleven.

„Gezellig, hier, hè, maar het jeukt aan mijn dij," fluisterde Loerni. Ze stond ritselend op, tastte over de mat, die op de bank lag, ging weer zitten. Dan weer fluisterend:

„Wandluizen, Lastri. Voel je niets?"

Soelastri schrok op, want ze had al die tijd zwijgend naar de mieverkoper gekeken, die proefde en toen goedkeurend de *mie* overdeed in borden. Twee borden op een theeblad — dampende *mie,* waarvan de geur je het water in de mond deed komen, en het knechtje ging er mee op stap.

---

[1]) Mie, Chinese vermicelli.

[2]) Sofa van bamboe.

[3]) Mannelijke en vrouwelijke spoken

„Voor ons?" zei Soedarmo en legde zijn sigaret weg om de borden in ontvangst te nemen. Maar het knechtje was al nergens meer te zien. Ribowo lachte en Soedarmo, voelde Soelastri, was rood geworden tot over zijn oren, want de *mie* was voor een ander gezelschap bestemd. Je rook de geur, je zag het knechtje telkens met gevulde borden en je werd kregelig, dat je zo lang moest wachten, terwijl anderen al aan hun portie bezig waren. Soedarmo ging naar de verkoper toe en zei enigszins korzelig, hoewel toch beleefd:
„Wilt u ons gauw helpen, met *oeritan* [1]), alstublieft."
De mie-verkoper knikte, deed een greep naar de gele *mie* in zijn pikolan, gooide die in het vocht, roerde, bracht het gerecht weer op de borden over. Uren had hij hier gezeten, de prei in stukjes gesneden, de uitjes gefruit, en uren de gewillige klanten bediend, en het scheen of hij op het lage krukje als vastgenageld zat en niets meer kon dan zwijgen, knikken, koken en geld wisselen. Maar de kopers, hem als mieverkoper naar waarde schattend, verweten hem niets, als ze een half uur of langer moesten wachten. Je kwam om *mie* te eten en daarmee uit; in dat half uurtje hield je je bezig met je eigen gedachten of wat anders.
Eindelijk zette het knechtje borden voor Soedarmo en Ribowo neer; lepels werden er bij gegeven. Toen zei Soedarmo:
„Geef ons *lombok* en *atjar,"* [2]) stak de lepel in de hete saus, terwijl hij met gewichtige ernst verklaarde:
„Daar gaan de bacillen van dood." Hij schudde de lepel, nam wat mie, stak die in zijn mond, maar maakte plotseling een slurpend geluid. Waarschijnlijk had hij zich de tong gebrand, want hij zei met een eigenaardige stem, als was zijn tong omgekruld: „Heerlijk."
Soelastri en Loerni lachten, de eerste met enig leedvermaak om zijn gulzigheid. Ribowo schoof Loerni zijn bord toe en ging even weg. Loerni gaf het bord door aan Soelastri; zijzelf wachtte, tot het knechtje weer kwam. Soelastri at met de indruk nog wat anders te eten dan *mie* alleen, want ze had de doek gezien, waarmee het bord afgelapt was. Zo onbestemd vaag van kleur, dat ze vermoedde, dat die doek al dagenlang gebruikt was; in ieder ge-

---

[1]) Kippeneieren, in embryonale toestand.
[2]) Tafelzuur

val, het was een sensatie, en Loerni die al aan haar portie begon, moedigde aan:
„Hij verdient zijn beroemdheid ten volle."
„Wie?" vroeg onnozel Soelastri.
„De mieverkoper natuurlijk. Dacht je soms Ki Hadjar? O. de mie-verkoper is zelfs bekender dan hij! Bij de jongeren is hij zelfs populairder," spotte Soedarmo, en Loerni bitste:
„Schei uit, mie en Ki Hadjar, dat is heiligschennis." Toen naar haar man omkijkend:
„En jij, eet je niet?"
Ribowo zei:
„Ik lust geen mie."
Plotseling begon Soelastri te lachen. Het was dus geen galanterie geweest, dat hij zijn vrouw eerder liet beginnen. Loerni vergoelijkte: „Lekkere dingen lust hij niet. We zijn eens op bezoek geweest bij een nicht, die speciaal biefstuk voor hem gebakken had, maar mijn man keek eenvoudig niet naar die biefstuk om, en toen ik hem na het eten daarover sprak, schrok hij ervan en verontschuldigde zich, dat hij niet graag rauw vlees at."
Ribowo zat in elkaar gedoken naast Soedarmo en veerde op toen een man hem een bord bracht.
„Wat is dat, hè?" Soedarmo keek op het bord en grinnikte.
„Goede hemel, *tahoe* [1]), terwijl de *mie* zo overbekend lekker is," zei hij beduusd.
Loerni voelde zich geërgerd, maar Ribowo at kalm zijn portie op, zwijgend, zoals hij het gewoon was, en kwam toen eindelijk los:
„Ik weet het niet, maar ik houd niet van zulke dingen. *Tempe* [2]) in vet gebakken vind ik lekker, *saté* [3]) ook, maar mie.... neen, bovendien is het een Chinees gerecht."
Hier stokte hij, want Ribowo was godsdienstig opgevoed, bovendien zoon van een geestelijke, dus had van kleins af een stukje Arabische cultuur geproefd in de vorm van schapenvlees, vet en soortgelijke Arabische gerechten. Als jongen had hij elke dag trouw zijn gebeden gedaan, gevast, en nu nog, in deze tijd van

---

[1]) Koek van sojabonen.
[2]) Tot koeken geperste en geschimmelde sojabonen.
[3]) Vlees, aan stokjes geroosterd.

godsdienstverwaarlozing, vastte hij in de *poeasa*-maand[1]) plichtmatig, ofschoon hij in zijn conversaties geen koranspreuken meer mengde[2]).
Soedarmo bestelde nog een portie en terwijl Loerni en Soelastri gissingen maakten, wie het andere gezelschap zou zijn, dat zich slechts door bewegingen van brandende sigaretten deed opmerken, verorberde Soedarmo zijn mie, waarvan hij telkens veel goeds zei en ook, dat hij er zoveel van hield. Na het maal stapte men dadelijk op. In aangename stemming liep men langs de flauw verlichte straten, waar een enkele voorbijganger vreemd aandeed in de donkere rust overal. Het was zo stil op straat, dat je je eigen stem hard hoorde klinken en toch sprak je gedempt, haast fluisterend om de rust niet te ontwijden. En na een poosje was je thuis en knipperde tegen de helle lamp, die vertrouwelijk en bekend je het gevoel gaf in je eigen sfeer terug te zijn.
Dan bleven ze praten en hoorden ook de buren links en rechts hun avondgesprekken houden. En toen Loerni en Ribowo weg waren, gingen Soelastri en haar man buiten zitten en naar de door de blaren van de papajaboom lichtende sterren kijken. Nu was er stilte overal, nu en dan onderbroken door het geklikklak van de bamboes van mieverkopers of het gillend venten van een koekjesverkoper, want het karakteristieke van de Djokjase straten was niet het aantal wandelaars, maar wel de onvermoeide verkopers, die tot laat in de morgen hun waren bleven venten. Voor Soelastri was het iets nieuws om twee uur 's nachts nog eten te kunnen krijgen; in haar streek zouden ook de verkopers al voor twaalven ter ruste zijn gegaan. Daar leefden de straten 's nachts niet zoals hier. Dit waren de bekoorlijke kanten van het leven in Djokja, poëzie voor het grijpen, maar toch snakte je naar een frisse sfeer van vrienden om je heen. Djokja was te eng om anderen dan ambtenaren het gevoel te geven van er te horen. Telkens was het:
„En die mevrouw, weet je, ze heeft echtscheiding moeten vragen."
Of:

---

1) Vastenmaand.
2) Waardoor men de indruk maakt tot de kaste der vromen te behoren.

„Ze kan met niemand opschieten, zelfs niet met haar kinderen. Wat een mens!"
Of men vertelde elkaar in geuren en kleuren het feest van nog een andere mevrouw.
„De gouverneur was er bij. En de guirlandes waren van echte bloemen gemaakt en de orchideeën waren speciaal besteld uit de tuin van een Europeaan. En een geschenken!" De spreekster sloeg dan de handen in elkaar, hief haar blik ten hemel. „Neen maar, de versiering alleen heeft zeker een paar honderd guldens gekost."
Zelfs de mannen stelden er belang in en susten soms een opkomende ruzie tussen twee dames. Op zulke ogenblikken was Loerni in haar element; toch gaf ze cursussen aan de *marhaèn*-vrouwen [1]) en leerde hun, dat grote dames parasieten waren.
De chronique scandaleuse van de stad kwam bij monde van de een bij Windarti terecht, door tussenkomst van een ander weer bij Loerni, zodat er geen vuiltje aan de lucht was, of ieder wist het. Zo klein was de stad, dat alle Hollands sprekenden elkaar kenden en men bij wijze van zeggen precies de kleur van de kabaja van een mevrouw op die en die dag wist te zeggen. Soelastri werd al stiller en zonderde zich in gezelschap van de anderen af. Men fluisterde dan over haar en zei:
„Ze heeft dichterlijke aspiraties en zweeft dus in hogere sferen. Zoiets begrijp ik nu niet, maar ze heeft volgens haar zus Martilah vaak gedichten geschreven. En we kunnen op Marti aan; die weet zoiets te beoordelen, hoor!"
Maar Loerni haalde resoluut haar schouders op, vond het aanstellerij en wreekte zich door telkens verstrooid te antwoorden op de een of andere vraag van Soelastri, want natuurlijk, je kon met je gedachten toch net zo goed bij je vrouwenvereniging zijn, en de *Perempoean Insjaf* [2]), Loerni's vereniging, had zorgen te meer. Leden had ze in het bescheiden aantal van twintig; soms versliep de cursusleidster zich en kwam op de cursus, als de cursisten net weg wilden. Loerni zelf zag Soelastri vaak fors en krachtig naar het clubgebouw gaan en dan kwam ze, boeken in de hand, kaarsrecht, bij haar en Soedarmo binnen, praatte wat,

---

[1]) *Marhaen*, proletariërs.
[2]) „De bewuste vrouw".

spiedde even naar de bloempotten met chevelures, die Soelastri, van haar geleend had en controleerde, of er water over de wortels gegoten was.
„Niet te veel water, anders gaan ze dood." Ze ergerde zich over de weinige zorg, die Soelastri aan haar planten besteedde. Eens vroeg ze een schaar, omdat de blaren slap en vergeeld neerhingen, knipte ze af en liet in de potten zwarte stengeltjes over, tot na een week de lichtgroene krullen uit de aarde omhoog staken en een weelde van nieuwe blaren beloofden. Soedarmo hield van zijn zuster, die hij sprekend op zijn moeder vond lijken. Van jongs af met hun beiden bij een oom opgevoed, omdat de vader een andere vrouw genomen had en zijn moeder natuurlijk naar haar broer terug moest gaan, was de band tussen broer en zuster met de jaren hechter geworden; bovendien streelde Loerni met haar activiteit op sociaal gebied zijn familietrots en het was Soedarmo's grootste genoegen de mensen met respect over haar te horen spreken. Zoals Loerni wilde Soedarmo ook zijn vrouw hebben, maar het was of Soelastri juist steeds meer wegschool en wegglipte uit deze verlangens om ongemerkt haar eigen weg te gaan.
Soedarmo's tijdschrift *Penghidoepan Rajat* [1]) kwam uit. Lichtgroen was de omslag; de inhoud bestond uit pennevruchten van Soedarmo zelf, die, naar men beweerde, geen pen zou kunnen hanteren. „Ze hebben gezegd, dat ik nauwelijks één bladzij zou kunnen vullen. Ik zal hun bewijzen, dat ik de twintig kolom vol kan schrijven," had hij gezegd, met een verwoede trek om zijn mond. En nu was dit krantje er, waarvoor Soedarmo zich dagen lang uitgesloofd had. Bewonderend keek Soelastri de artikelen door, streelde de omslag en keek met verlevendigde aandacht naar haar man, die geestdriftig haar een passage voorlas, waarin hij de reactionnaire serimpi- en zangbeweging hekelde, dan met voldoening het titelblad, waarop zijn naam als directeur-hoofdredacteur prijkte, bekeek, zijn ene oog half dicht kneep om het effect te keuren en vergenoegd zuchtte. Plotseling sloeg hij met zijn hand op de tafel, daarna Soelastri op de schouders en jongensachtig begon hij te grinniken. Soelastri vond hem dwaas, maar lachte mede om zijn uitbundigheid en hielp tot laat in de

---

[1]) „Volksbestaan".

nacht met adressen schrijven en bandjes plakken. Van dit tijdschrift zou alles afhangen; als er veel abonnementen binnenkwamen, zouden ze gered zijn. Ze maakten een adreslijst op van hun vrienden en kennissen, en andere vooraanstaande personen. Een week later ging Soedarmo met een bundel van zijn tijdschriften naar de post en Soelastri borg thuis zorgvuldig de overgebleven exemplaren op een rekje. Nu kwamen de dagen van geduldig wachten op postwissels en de hoop deed hen alle proporties over het hoofd zien, zodat Soedarmo zich al bezitter van een grote drukkerij waande. Het wachten op de postbode was meer gespannen dan toen ze in hun verlovingstijd waren, en het was Soelastri's taak naar de brievenbus te kijken. Bij de deur op de voorgevel van het huis was inmiddels een langwerpig bord gehangen, waarop in donkerrode artistieke letters stond:

Redactie & Administratie Penghidoepan Rajat.

Het fond ervan was parelgrijs, zodat Soedarmo terecht minuten lang bewonderend voor het naambord kon blijven staan; daarna ging hij op straat heen en weer lopen, onderwijl door de rozeplantjes en de papajaboom naar het naambord glurend om zich het effect ervan voor een voorbijganger in te denken. Soelastri moest daarna hetzelfde doen en toen ze het maar aarzelend deed, trok haar man een boos gezicht, zodat ze maar gauw het hek uitging en de straat opliep.
Toen de eerste postwissels kwamen, maakte men plannen voor een mogelijke uitbreiding van het bedrijf. Het zou zelfs tot een dagblad kunnen groeien. Helaas, de vrienden alleen abonneerden zich op de *Penghidoepan Rajat* en er kwamen slechts een zeventien gulden vijftig binnen zodat het niet anders kon of het tweede nummer van het tijdschrift kon niet verschijnen, ofschoon de copie al klaar lag om naar de drukkerij gebracht te worden.
In deze tijd schreef Marti aan Soelastri, dat er op het kantoor van haar man plaats was voor een volontair. Of Soedarmo wilde? Hij kon dan eerst naar Batavia komen om poolshoogte te nemen en verder zou men zien wat er voor Soelastri zelf te doen zou zijn. Voor een tijdje zou Soelastri altijd bij Marti kunnen inwonen. In ieder geval, Martilah had zich het jongere zusje van vroeger herinnerd en zou nu proberen haar nieuwe levensmoed te geven.

Van anderen had Marti gehoord, dat Soelastri de laatste tijd eenzelvig was geworden; daarom en ook door Soelastri's brieven, die vol heimelijk zelfbeklag waren, rekende ze het zich tot een plicht zich haar lot aan te trekken.
Kantoorwerk trok Soedarmo niet aan; hij stribbelde eerst tegen, voer tegen Soelastri uit, dat het nu toch te laat was in Gouvernementsdienst te gaan. Het ging toch niet aan op zijn dertigste jaar als klerk te beginnen en de spot van zijn vrienden te moeten verduren. Soelastri zweeg, wendde haar gezicht af, maar door kleine wendingen in hun dagelijkse gesprekken, bracht ze Soedarmo tot het besef, dat ze dit leven ook niet langer kon leiden. Tenslotte, ook uit verantwoordelijkheidsgevoel tegenover haar, die immers geheel op hem vertrouwd had, ging hij. Loerni gaf hem reisgeld en Soelastri keek hem na tot hij om de hoek verdwenen was.
De eerste brief meldde zijn onwilligheid op het kantoor te werken, de tweede, dat hij spoedig weer thuis zou komen. Maar vóór de derde brief kon komen of hijzelf, had Soelastri het huis opgezegd, de meubels naar Loerni laten versjouwen, en geschreven dat ze de volgende dag in Batavia arriveerde en dat hij desnoods de betrekking maar voorlopig moest aannemen. Toen hij dit bericht kreeg stond Soedarmo op het punt naar Djokja terug te reizen. Op dit moment vol beslissingen, toonde Soelastri zich een ander mens dan ze geweest was. Het onwezenlijke gevoel viel van haar af en ze zag al duidelijk voor zich de bekende gezichten, de grond, waar ze geboren was en de stemmen, die een bekende taal spraken. Had ze twee dagen gewacht, of was ze niet plotseling tot zelfbewustheid gekomen, hun leven zou wellicht een andere loop hebben genomen. Nu vertrok Soelastri met Roestini naar Batavia en Soedarmo zou hen afhalen, misschien woedend, waarschijnlijk ook innerlijk blij ze terug te zien. Maar hierover brak ze zich het hoofd niet; ze liet haar gedachten alleen over prettige dingen gaan en beloofde zichzelf verstandiger te zijn en op haar eigen intuïtie de toekomst in te gaan. Ze keek naar Roestini, die zoet op haar schoot zat, dan weer naar buiten, waar de bruine velden en het groene geboomte voorbijvlogen, tot je niets meer zag dan een vlek groen en een streep bruin — en ze zuchtte onwillekeurig van verlichting. Een politieagent hielp haar op deze reis, precies zoals de soldaat gedaan had en ze

moest om de ironie van het toeval glimlachen, dat juist bewaarders van het gezag haar in deze onbeduidende dingen bijstonden. Een vrouw, nog jong maar reeds verlept, zat nu tegenover haar. Ze had een doek over het hoofd, zat gebogen en bangelijk, wat de dessavrouw verraadde in een vreemde omgeving en keek naar Roestini met een vertederde, tegelijk schuwe glimlach. Op Soelastri's vraag, waar ze heen ging, antwoordde ze ontwijkend: „Naar de Lampongse districten", verder zweeg ze. waarschijnlijk bang te veel los te laten. Soelastri moest telkens naar haar kijken, zette Roestini op haar schoot en telkens werden er een paar woorden gewisseld, tot de vrouw over moest stappen. Ze groette knikkend, bedeesd de doek om haar hoofd strak trekkend, en ging in gebogen houding weg.
„Ze is net als ik, nog jong. Ik mag heus al blij zijn, niet zó ellendig te moeten leven." En in een impuls van vreugde zoende Soelastri haar kind heftig, zodat het verbaasd een keel wilde opzetten, maar ze leidde het af met een koekje. Toen de trein Weltevreden binnenreed, stond Soedarmo daar, met enigszins knikkende knieën, verbluft en toch geërgerd, met dun getrokken lippen. Toen ze hem zag kreeg Soelastri hevige spijt over haar resolute daad, toen ze dus vlak voor hem stond, zei ze zacht:
„Ik ben er. Daar zijn de koffers".
Zijn gezicht was bleek en nors, hij trok zijn wenkbrauwen op toen de politieagent correct voor Soelastri salueerde en zei kortaf: „Ik weet niet, wat ik je moet aandoen, maar ik vind het misselijk. Het is unfair."
Toen ging hij vooruit, zonder naar vrouw en kind om te zien. De kleine Roestini had blij gekeken, toen ze haar vader terugzag en zag er als een snoezig kaboutertje uit in haar wollen pak met het mutsje op, maar de vader had haar slechts lusteloos een tikje op de wang gegeven. In de taxi werd het een gespannen zwijgen en opzettelijk wegkijken van elkaar; alleen het kind kraaide en klapte in haar handjes van pret. Voor Marti's huis, een verdiepingshuis met een paviljoenkamertje er naast in een nette straat van gelijke verdiepingshuizen, hield de taxi stil. Martilah, gezetter dan ooit, druk en hartelijk, schoot naar voren, nam het kind van Soelastri over en zei lachend:
„Wat een schatje! Net een duifje met die grote ogen," en toen, het kind vorsend even van zich afhoudend, goedmoedig:

„Maar ze lijkt niet op jullie; ze is werkelijk aardig hoor."
Marti's twee kinderen kwamen ook aangelopen en het oudste van vier jaar, Kemal, begroette zijn tante op een schuwe manier. Toen zei hij, terwijl hij Roestini lang aankeek, tegen zijn moeder:
„Ze heeft dansende oogjes, hè mammie."
De jongen was intelligent en had een geestig gezichtje met zijn korte ronde neus en grote, mooie ogen. De tweede, een dochtertje, was bruin met een dik buikje en leek op de vader en toch ook weer niet.
Marti greep het kind bij de schouder en zei tegen haar zuster:
„Ze lijkt sprekend op tante Soelastri, niet? Ook zo koppig."
Soelastri lachte om die eigenaardige toon van Marti, en haalde het meisje aan, dat eerst niet wilde, tóen zich opeens tegen de tante aanvlijde.
„En te denken, dat je nu ook een kind hebt. Wel, wel," zei Soelastri's zwager, Kartonegoro, die breed en sloom uit zijn werkkamer kwam. Grote, ronde ogen, een rond gezicht, een rond lichaam en een rond hoofd met kleine krulletjes, verder veel waardigheid en gereserveerdheid in zijn houding, loom en toch altijd wakker, zo zag Soelastri haar negen en twintigjarige zwager, wiens intelligente scherpte altijd een afstand schiep tussen hem en zijn vrienden. Hartelijk knikte hij haar toe en vroeg:
„En.... hoe staat het er mee?"
Hij ging zitten en wierp zijdelings een blik op Soedarmo, die zwijgend een stoel had genomen. Op deze binnengalerij kwam de trap naar de verdieping uit. Hier at men. Een deur leidde naar het kantoor, dat aan de straat lag, een andere deur naar de achtergalerij en bijgebouwen, nog een ander naar het terras, dat overschaduwd werd door een bougainville. De slaapkamers waren boven, waar de tocht door de ramen te verfrissend naar binnen woei, zodat Marti er over sprak te verhuizen. De inrichting van het huis was zo dat je aan alles kon merken, dat de huisvrouw nonchalant was en de meubels op venduties bij elkaar had gekocht, want niets harmonieerde en men kreeg dadelijk de indruk, dat er veel kinderen in huis waren. Bovendien waren de *krees*[1]) altijd neergelaten, zodat het licht gedempt naar binnen

---

[1]) Rolgordijn van bamboe om het licht en de warmte te temperen.

viel, en de trap boog zich donker langs één kant van de binnengalerij schuin naar boven.
Kartonegoro stak op een karakteristieke luie manier een sigaret op, zwaaide de vlammende lucifer heen en weer en legde hem toen voorzichtig in de asbak. Een sliertje tabak van zijn lippen afhalend en de rook met bestudeerde kalmte wegblazend, glimlachte hij tegen zijn schoonzuster, die niets anders zei dan:
„Och, zoals je ziet, welvarend."
„En je man begint al te wennen. Nu, het zal voor jou ook prettiger zijn hier."
Soelastri haalde haar schouders op en hielp Marti, die druk bezig was met thee en kopjes. Toen praatten ze over dingen, die hen voor het ogenblik ten zeerste aangingen, het werk op kantoor, wat Soelastri in die tijd op Djokja gedaan had, de familie. Maar dàar stokte het algemene gesprek en de mannen gingen naar het studeervertrek, terwijl Marti haar best deed Soelastri op haar gemak te zetten en nog steeds in haar het jongere zusje van vroeger probeerde te zien. Verbeelding speelde een grote rol en Marti kon na dit gesprek menen, dàt Soelastri weer de oudere in haar zag. Weinig wist ze, dat nu het leven Soelastri éénmaal verantwoorlijkheid had opgelegd, ze nooit een oudere als verstandiger zou aanvaarden.
's Avonds, toen Roestini al sliep en de Kartonegoro's de deuren van het hoofdgebouw hadden gesloten, brandde een lampje in het paviljoen. De voorgalerij was donker, vol planten; Soedarmo en Soelastri zaten daar stil en gedrukt. In de kamer had hij haar nauwelijks aangekeken. Nu in het donker was het nog, of zij als vreemden bijeen zaten, elkaar lichamelijk zelfs antipathiek, met een hart vol onderdrukte verontwaardiging bij Soedarmo, bij Soelastri mokken en een onbewuste behoefte in heftig snikken uit te barsten. De straat lag zwart, verlaten, in de neersiepelende regen troosteloos; onvriendelijk waren de ramen van het hoofdgebouw, nors de zwijgende alamanda's die onherkenbaar aan hun natte stelen hingen. Alleen de dwergkenanga's in hun sombere tonen geurden wrang en onderstreepten de stemming van deze trieste avond. Soelastri verbrak het eerst de stilte:
„En je bent niet eens blij ons terug te zien, na zo'n lange week."
Er was een verlangende klank in haar stem. Soedarmo bleef zwijgen. Toen, aan haar impuls toegevend, schoof ze naar hem toe,

dook tussen zijn armen, drukte haar hoofd vast tegen zijn borst. Zijn weigerende armen vouwde ze om haar lichaam, maar hij was als verkild, zo stijf en strak. Ze verweet hem alles, zijn laatdunkendheid en grievende houding en barstte tenslotte in een onmachtig snikken uit.

„Mijn God," zei hij, „sentimenteel ook nog, na wat je in je domheid begaan hebt! Hoe heb je naar dit klerkenbestaan gesnakt! Nu heb je je zin. Wees nu dus maar blij, dat alles zo gegaan is."

Hij duwde haar van zich af, stond op, wierp zich op het bed neer en hoorde naargeestig de regen druipen. Zij kwam binnen, bleef aarzelend in de deuropening staan. Toen sloot ze de deur, ging zacht naar hem toe, nam zijn gezicht in haar handen en smeekte met meewarige blik om de genegenheid, die hij in zijn hart deed verstarren.

Onwillig eerst, dan hartelijker, trok hij haar naar zich toe, tot hij haar angstige hart voelde kloppen tegen het zijne, en hij alles vergat, behalve dat zij hier was, de enige, die zijn dagen soms licht had gemaakt. De regen buiten bleef druipen van daken en planten, en zong een suizende melodie, maar in de kamer was de warmte van de toch Bataviase nacht.

„Dar, die lamp is hinderlijk."

„Ach," was het antwoord, „alle deuren zijn goed gesloten."

XIV.

Soelastri sprak er met Marti over dat ze apart wilde gaan wonen.
„Neen," zei Marti. „Jullie zouden vast niet kunnen toekomen. Misken onze bedoelingen toch niet."
„Maar ik vind het niet prettig zo. Je weet, dat we altijd onafhankelijk zijn geweest."
„We doen alle moeite jullie moeilijkheden te besparen. Je bent ondankbaar, als je niet met ons wilt samenwonen. Wat voor huis huur je van het kleine salaris van je man? Terwijl je, als we naar het andere huis overgaan, een apart paviljoentje krijgt."
Soelastri antwoordde niet. Ze wist, dat Marti nog altijd de beschermende wilde zijn. Voor het ogenblik was het goed zo, maar het drukkende gevoel van altijd weer geholpen te worden wilde niet weg. Dit was genadebrood eten, en het viel niet te loochenen, dat zoiets verplichtingen met zich mee bracht. Vlak voor de verhuizing naar het ruimere huis, in een betere straat ook, voer Marti heftig tegen Soelastri uit en noemde haar weer ondankbaar. De aanleiding was weer een opmerking, dat het toch niet ging altijd samen te wonen. Bleek hoorde Soelastri de scheldwoorden aan; ze zei niets, ging naar de paviljoenkamer en sloot zich op om haar opkomende drift te temperen. Marti was uit haar doen, de laatste tijd; ze leed aan haar maag, een gewoon verschijnsel bij een nerveuze vrouw, en Kartonegoro stelde belang in een jong lid van de Perempoean Insjaf. Werd er een bijeenkomst gehouden, dan kwam deze meestal het eerst. Kartonegoro kwam dan bij haar zitten, praatte ongewoon geanimeerd en geestig en wierp zijdelings blikken op het fraai profiel en de sierlijke hals die soepel in de zachtgewelfde borst overging. Dan zei Kartonegoro met een lach:
„Geef die bourgeois-dames er maar flink van langs, zus. Scherp en pittig," en dan verder met een knipoogje, fluisterend: „Ik zal boven wel luisteren."

Zij, coquet, diende hem van antwoord, bewust van haar opvallende schoonheid. Kwam Marti binnen, dan strompelde haar man de trappen op met paperassen in de hand en bleef verder weg; Soelastri bracht hem dan boven de croquetjes en sla waarop Marti de aanwezigen onthaalde, want haar principe was, dat je door *slametans* [1]) en tractaties nieuwe leden kon trekken, hoewel zij beweerde, dat die feestjes maar bijzaken waren. „De lezingen," zei ze, „daar komt het op aan." Maar de meeste tijd werd aan de voorbereiding van de *slametan* besteed en nieuwe leden meldden zich niet.
Na zo'n vergadering viel er vaak 's avonds een scène voor. De aanleiding was meestal onbeduidend. Het ging over de aankoop van het een en ander dat Marti overbodig vond, of over een van de kinderen of over het maandelijks tekort of iets anders. Maar de stemmen klonken heftig en men hoorde Kartonegoro zeggen:
„En mag ik mijn moeder dan niet sturen, wat ik wil?"
Marti, schel en driftig: „Natuurlijk wel, maar zij heeft het niet zo nodig als anderen."
En Soelastri, die niet meer wilde horen en toch ongewild getuige van deze ruzie werd, hoorde Marti verder schreeuwen en Kartonegoro zeggen:
„Houd je mond! Anders geef ik je een pak slaag. De buren horen ons immers", en dan Marti, nog harder schreeuwend:
„Wat kunnen mij de buren schelen? Je behandelt me als een slavin. Durf eens te slaan!" En dan even een pauze en gestommel, daarop een onbeheerst snikken van Marti en eindelijk het sussen van Kartenogoro's stem, waarna weer een stilte volgde, nu en dan verbroken door Marti's pruilende stem. Na zo'n ruzie liep Marti met rode ogen rond, weer glimlachend, als was er niets gebeurd. En er kwamen dikwijls meisjes op bezoek. Marti was dan hartelijk en Kartenogoro in een opgewekte stemmigg, maar waren ze weg, dan klonken weer de boze stemmen uit het werkvertrek. Soelastri vond Marti belachelijk om deze onthulling van haar huwelijksleven, want hoe verbitterd men ook mocht zijn, het bleef een schande dat de bedienden om die stemmen nog zachter de kamers binnenslopen. Marti's onbeheerste zenuwen speelden haar parten en Kartonegoro's vlijmende zwijgzaamheid op sommige momenten bracht kleine wrijvingen naar het toppunt, zodat

[1]) *Slametans,* feestmaaltijden.

het voor een toeschouwer leek als leefden beiden in een hel. Marti's tot het uiterste gescherpt vrouwelijk instinct leidde uit sommige onbeduidende voorvallen als het laat thuis komen van haar man en het 's avonds overwerken op kantoor, een bizondere betekenis af.
Soedarmo en Soelastri voelden zich gekneld in een moeilijke positie; dikwijls keken ze elkaar met verschrikte gezichten aan, maar eindelijk raakte men aan de scènes gewoon en deed of men niets had gehoord.
Toen men verhuisd was, werd het paviljoen een dankbare toevlucht voor Kartonegoro op zulke wrevelige dagen. Dan bleef hij daar praten en roken of beklaagde zich bij Soedarmo, die zijn jeugdvriend was geweest, en deze wist niets beters te doen dan Marti's gedrag te vergoelijken en Kartonegoro toch gelijk te geven.
De strubbeling in huis was verergerd, doordat Marti's jongste broertje Didi bij haar inwoonde. Dit broertje, negen jaar na de jongste dochter geboren, werd door iedereen verwend en daar hij van aanleg wel achterlijk scheen, kon het niet anders of Kartonegoro ergerde zich dagelijks aan het amorfe en imbeciele van de jongen. Hij zei soms:
„Het schijnt wel, dat de levenskracht uitgeput was, toen dit kind werd verwekt. Ik snap niet, waarom die jongen telkens blijft zitten, terwijl wij toch alle moeie doen om hem bij te laten werken door zijn onderwijzers."
Didi noemde zijn zwager pappie, daar hij als zoontje werd beschouwd, maar die aanspreektitel scheen een vage ergernis te wekken, die tot uiting kwam, als Kartonegoro scherp zei:
„Laat die jongen beter Hollands spreken. Straks kan Kemal niet op een fatsoenlijke school aangenomen worden" [1]).
Marti, geraakt, zei dan iets terug en de ruzie ontbrandde weer; ook als een of ander familielid haar kwam opzoeken, dan gaf Marti wat reisgeld en verontschuldigde zich:
„Ik heb deze maand zoveel uit te geven voor mas Karto's motorfiets. En mijn vrouwenvereniging moet ik ook steunen, want de kas is bijna leeg."

[1]) Kinderen van Indonesische ouders moeten, in het algemeen, om toegelaten te kunnen worden op een gouvernements Europese lagere school een proeve van bekwaamheid in het spreken van Nederlands afleggen.

En was het familielid weer weg, dan zei Marti tegen Soelastri: „Ik heb met hem te doen. Hij heeft zich uitgesloofd ons *oleh-oleh*[1]) te brengen. Maar ik heb heus niets over," en ze begon opnieuw met haar verontschuldigingen. Marti's broer, die nu en dan in de morgenuren kwam, zei tegen Soelastri:
„Ik kom eigenlijk niet graag, want ik geloof, dat Marti's man een bezoek van ons niet prettig vindt."
Standsgevoel werkte onderbewust door, maar Kartonegoro meende dat hij gemoedelijk kon omgaan met iedereen, vooral waar hij zelf lid was geweest van de *Partij Marhaen*. Kwam Marti's vader, dan was Kartonegoro's begroeting slechts kort.
„O, vader," zei hij dan, met een zekere glimlach, die hautain aandeed, verdween in zijn werkkamer en bleef daar. Maar Marti's vader scheen er weinig van te voelen en was trots op deze schoonzoon, die van hoge afkomst was en bekend stond om zijn scherpzinnigheid. Marti vereerde haar vader en schreef hem bovennatuurlijke krachten toe, maar Kartonegoro haalde er ongelovig zijn schouders voor op.
Even na hun huwelijk kocht Kartonegoro een mannetjesduif, die een wijfje bleek te zijn. De *patjar*[2]) legde eieren en Marti's vader zei: „Deze vogel is een wonderbare vogel. Eet de eieren op, dan zal je een bovennatuurlijk geluk ten deel vallen."
Marti deed het, en at één voor één de negen eieren, die de *patjar* achter elkaar gelegd had. Maar Kartonegoro die het pas later te weten kwam, werd woedend en schreeuwde:
„Die vogel is toch geen legkip. Schei er mee uit, of...." Hier stokte zijn stem en hij werd zo wit van drift, dat Marti in snikken uitbarstte. Maar toen waren ze pas getrouwd, dus de ruzie was heel gauw bijgelegd. Marti echter raadpleegde haar vader bij elke verhuizing en vroeg dan of er geen geesten in het nieuwe huis waren. Want dan joeg haar vader met wierook zulke geesten weg, of hij liet een van de bomen omkappen of plantte een *toembal*[3]), in één woord, Marti liet de oude traditie niet varen, wat Kartonegoro hevig irriteerde. Bovendien begon Marti's schoonmoeder ook een woordje mee te spreken, want zij erkende de

---

[1]) Geschenk, dat men van de reis meebrengt.

[2]) Duif.

[3]) Middel om de kwade geesten te weren.

gaven van Marti's vader, zodat het ingewikkelde geval het echtpaar telkens in een eigenaardige spanning hield. Marti zei tegen Soelastri:
„Ik vind, dat mijn man vader niet wil zien, zoals hij is. Maar er komt nog wel een tijd, heeft vader gezegd, dat hij anders tegenover hem zal staan. Zodra hij boven de dertig is, zal hij beseffen, dat er andere, vreemdere machten zijn dan die hij nu met zijn rede kan begrijpen. Ook jouw man zal later niet zo onverschillig meer voor vader zijn."
Soelastri keek stroef; ze had niet graag, dat men aanmerkingen maakte op Soedarmo. Marti vervolgde:
„Ik vind, dat je man zich onbeleefd heeft gedragen, toen hij in de kamer bleef, omdat hij vader niet met moeder en tante Ipah wilde zien. Dat zal vader hem nooit vergeven."
Soelastri hield zich in, zei niets. Martia, die zich nu juist aangemoedigd voelde, smaalde:
„Ja, als vader *wedana*[1]) was, dan...."
„Dan bestond deze Soelastri niet en dan zou ik niet met Soedarmo zijn getrouwd," viel de jongere zuster haar bits in de rede. „Mijn man is beleefd genoeg. Hij heeft vader al om vergiffenis gevraagd. Maar vader is er niet mee tevreden. Bovendien heeft vader, door zijn laatste avontuur met Ratna, de achting van zijn schoonzoons verloren. En jij zelf, waar blijf jij nu eigenlijk met je principes over monogamie?"
Martia, woedend, bleek, met vertrokken lippen:
„Nest, dat je bent! Durf je zo over vader te spreken? Vaders vloek zal op je neerkomen en het zal je berouwen!"
Ze trilde op haar benen en hield zich krampachtig aan de tafel vast.
Soelastri, rustig, laconiek:
„Laat die vloek eerst maar komen."
„Wàt?" Marti deed een stap naar voren, balde haar vuisten en haar ogen puilden uit.
„Ik heb je al meer dan genoeg te verwijten. Ondankbaar en misselijk ben je!" Marti's stem sloeg over.
Soelastri, onverschillig, als was er niets, langzaam en duidelijk:
„Ik wil me niet bang laten maken met vloeken en *kwalat*verha-

---

[1]) Indonesisch bestuursambtenaar, hoofd van een district.

len. Ik maak mijn eigen leven en de rest interesseert me niet."
„Dùrf je dat....? Hoe durf je, hoe durf je?" Marti schreeuwde, maar Soelastri liet haar alleen en sloot zich weer op. De oudere zuster liep haar na, onophoudelijk voortpratend op schelle toon, rammelend aan de deurknop, bonzend op de deur, maar Soelastri stopte haar oren dicht en schaamde zich, dat ze het zover had laten komen. Buiten bedaarde de woedende stem maar niet en ze hoorde die nog lang naklinken in haar oor; Marti's boze woorden bleven in haar hart steken, en zij voelde zich diep ellendig en vernederd.
Daarbij kwam dat Soedarmo nu telkens klaagde over pijnen in de rug van het vermoeiende zitten op kantoor en haar verweet hem in deze onmogelijke positie van klerk te hebben gebracht. Schuldbewust masseerde Soelastri 's avonds zijn pijnlijke ledematen en sloofde zich uit, maar Soedarmo bleef om het geringste mokken, en de conflicten kropten zich op, tot Soelastri soms dagen lang wanhopig haar gedachten probeerde af te leiden door het lezen van romans of het optekenen van wat haar op dat ogenblik beklemde. Dan kwam Martilah binnen, vroeg het boek te mogen zien en zei ironisch:
„Altijd weer romans. Lees toch betere lectuur, iets dat nuttig is voor onze vrouwenbeweging. Of schrijf een artikel voor ons orgaan," en het schrift opmerkend, dat op het dressoir lag, ging ze er op af, maar Soelastri stond haastig op, was er het eerst bij en borg het met een grapje weg, waarop Marti beledigd, boudeerde:
„Nu, ik kan ook wel oordelen over je gedichten. Laat toch eens zien," en dan, omdat Soelastri, bang voor Marti's spotten met haar literaire aspiraties zweeg, sarcastisch:
„Wat een sentimentaliteit, om persoonlijke dingen neer te krabbelen. Alsof de wereld er mee gediend kan worden. Het is toch voor niemand van de minste waarde."
„Voor mij wel," wierp Soelastri tegen. „Waarom moeten alle mensen nu zijn zoals jij? Zou je het wel kunnen verdragen, als er een tweede Martia naast je stond? Of wil je van mij alleen maar een soldaatje maken, goed genoeg om voor jou te marcheren?"
Martilah, kwaad, maar getroffen, zei ditmaal niets; werd vriendelijk en eindigde met over gewone dingen te praten en Soelastri mee te vragen naar een vendutie de volgende dag. Marti, die

als jong meisje nonchalant met geld kon omspringen, rekende het zich nu tot een eer goedkoper inkopen te kunnen doen dan een ander en wedijverde daarin met Soedarmo, die in dit opzicht vrouwelijke kanten had. Soelastri lachte om Marti's gedoe en voelde zich daardoor verstandiger en wijzer; en dit hielp haar in de kunst om met waardige kalmte scheldwoorden aan te horen en daarmee Marti tot het uiterste te tergen.

Het tweede Indonesische vrouwencongres werd voorbereid. Marti was druk in de weer, draafde hier, dan daar, keek de punten die Kartonegoro voor haar opgetekend had, na, bladerde in de boeken, schreef blaadjes vol, verscheurde ze weer en schoot maar niet op met haar lezing. Om rustig te kunnen werken, nam ze stapels boeken mee naar de dessa waar haar vader woonde, maar kwam twee dagen later terug, omdat ze het daar niet uit kon houden. Kartonegoro keek de beschreven blaadjes na en zei:

„Laat die vergelijking van de bourgeois dames met parasiterende lintwormen nu maar weg. Straks krijgen we last met onze kennissen. En dat zou helemaal niet schikken, waar we in deze tijd zo op hen aangewezen zijn."

Onderwijl vergaderde men bij Marti thuis. 's Avonds, na de vergadering zei Marti trots:

„Ze willen mij tot voorzitster kiezen. Ik heb iedereen op mijn hand en krijg bij ieder mijn voorstellen door. Bovendien, de afgevaardigde van *Perempoean Priangan* is mijn nicht, weer een andere afgevaardigde een vriendin...."

„Nu, daar bof je bij," viel Kartonegoro in, „dat wordt dan een hele familieraad." Allen lachten.

„Ik heb toch eventjes die pro-polygamiste Saridah in het nauw gebracht. Ze zei telkens: — Ach, hoe is de *ajah* [1]) ook weer. Ik heb het vroeger zo goed gekend, nu ben ik het vergeten — Ik zei: — Dingen die zo goed zijn, zijn niet om te vergeten, mevrouw."

Kartonegoro schertsend:

„Nu, je slaat ze allemaal tegen de vlakte. *Djempol, deuh,"* [2]) en stak zijn duim op, terwijl Marti vergenoegd bloosde.

Maar het liep mis met het congres. Marti kreeg ruzie met Saridah, omdat ze, naar Marti meende, op de openbare vergadering

---

[1]) *Ajat,* vers van de Koran.

[2]) Geweldig, hoor.

de *Perempoean Insjaf* steken onder water had gegeven. Toen ze na de vergadering thuis kwam, vertelde ze opgewonden het gebeurde en toen men vroeg, wat Saridah nu eigenlijk gezegd had, was het:
„Ze heeft gezegd: de enghartigen, die nooit iets goeds weten te waarderen en altijd tweedracht proberen te zaaien. Wel, daarmee heeft ze ons natuurlijk bedoeld."
Kartonegoro sceptisch:
„Heeft ze jullie wèrkelijk bedoeld?"
Marti bleef bij haar mening, maar Kartonegoro, die zijn vrouw kende, wilde zich maar niet druk maken.
De ruzie liep met een sisser af, maar veroorzaakte een verwijdering tussen de *Perempoean Insjaf* en de andere vrouwenverenigingen. De *Perempoean Insjaf* trad uit het Indonesische vrouwencongres, waarmee ze tegelijk veel invloed verbeurde.
Twee maanden, drie maanden gingen om, en Soedarmo had zich zogenaamd al ingewerkt, maar hij bleef klagen en sprak er over maar weer een schooltje te beginnen. Soelastri zei:
„Laat me hier werk zoeken. Dan staan we steviger."
Ze zocht werk, maar vond alle deuren gesloten. In deze tijd kwam Soetrisno vaak bij hen. Hij was een student in de rechten, die zich gedeprimeerd voelde door zijn royement uit de studentenvereniging. Hij zeide tegen Soedarmo, toen deze hem uitleg daarover vroeg:
„Hoe kan ik nu oneerlijk zwijgen? De politie heeft op mijn moreel gevoel gewerkt en ik heb gezegd wie de schrijver van het artikel was."
„Maar hoe kwam u zo dom dat te zeggen. Er is zoiets van solidariteitsgevoel." Soedarmo keek zijn vriend vorsend aan. Soetrisno, met zijn beweeglijke handen en gestalte, zat nu strak en rechtop en antwoordde:
„Dat is het juist. Ze hebben me tot zitredacteur gebombardeerd. Ik kàn niet liegen, zelfs niet tegen de politie. Ik voel me kapot; nu weet u het ook. Soms heb ik zin alles te verlaten en de hand aan mezelf te slaan."
Zijn stem klonk hees, zijn ogen waren vochtig van ontroering. En in dezelfde geëxalteerde toon ging hij voort, vertelde van zijn slapeloze nachten, dat hij soms tot drie uur 's morgens opbleef en alle mensen misselijk vond. Soelastri zag zijn mager

jongensgezicht, waarin de beweeglijke ogen soms opgloeiden, dan weer verdoften of zich tot een dwepende uitdrukking verzachtten en dacht:
„Wat een overgevoeligheid; hij is één en al zenuwen, maar hij is een lieve jongen, hartelijk, eenvoudig en fijn."
Ze mocht hem graag lijden, deze vijf-en-twintigjarige jonge man, die ook zijnerzijds haar met zijn eerlijke sympathie vereerde, deze Soetrisno, die gedoemd scheen in zielsconflicten onder te gaan. Zijn negen jaar oudere vrouw Herwati gaf hem alle liefde die ze bezat, bemoederde hem, maar irriteerde hem soms door een zeker gemis aan intelligentie of aan belangstelling voor iets anders dan huis en omgeving. Soetrisno keek soms terzij naar Soelastri, die de kopjes inschonk voor hem en haar man en zich dan bescheiden bij hen neerzette. Het trof hem, dat zij anders was dan de meeste jonge vrouwen van haar leeftijd, ook anders dan Marti, rustig, eenvoudig, maar met een zekere zelfbewustheid die elke gemeenzaamheid scheen af te weren. Hij dankte haar dan met een glimlach voor het kopje en zij glimlachte terug, dankbaar voor de ongewone aandacht van een man. Als jong meisje had Marti alle blikken opgevangen, die slechts nu en dan op Soelastri afstraalden; zij was maar het zusje en Marti bekoorde iedereen door haar geest en slagvaardigheid. Maar nu was Marti gezet en slobberig en leek weinig op het geestige meisje van vroeger. En zij....
Een vraag van Soetrisno brak haar gedachten af.
„En zus, welke boeken interesseren u het meest?"
Ze dacht even na en zei:
„Alles. Geeft u mij maar te lezen, wat u hebt. Maar alstublieft, spaar mij lectuur van Jo van Ammers-Küller en van Querido, met wie Marti zo dweept."
„Hebt u Nico van Suchtelen wel eens gelezen? Zijn *Demonen* bijvoorbeeld is heel mooi. Een heldere analyse van de menselijke ziel. Zal ik het eens voor u meebrengen?"
Ze knikte om hem genoegen te doen, maar zei:
„Eigenlijk vind ik de Hollandse literatuur vervelend, dat wil zeggen, op het ogenblik heb ik er geen behoefte aan. Er gaat zo weinig om in dat land; alles is traag en zwaar en degelijk en saai. Behalve Multatuli; trouwens, die hééft wat te zeggen."
„En de *Camera Obscura?*" Soetrisno hield zijn hoofd opzij. Ze

zag zijn verwarde, te lange haar, en dan Soedarmo's gezicht, met even een eigenaardige glans in zijn oog, maar hij glimlachte, als was ze een kind.
„Neen, al moet ik zeggen, dat hij ons daarin wel een duidelijk beeld heeft gegeven hoe de Hollander is. Neen, ik wil nu liever geen Hollandse literatuur meer hebben. Ik zweer nu bij buitenlandse". Ze zei het uitdagend, met een rimpel in haar voorhoofd. Soedarmo gaf een andere wending aan het gesprek en zei, zinspelend op de geestelijke depressie van Soetrisno:
„Ik lees liever Freud zelf dan die *Demonen* van van Suchtelen. En als je de demon in de mens volledig wilt kennen, dan moet je Marx en Künkel er nog bij nemen. Het is niet alleen de inwendige secretie, die de mens plaagt, maar ook de honger en de eerzucht. Vooral het verlangen zich te doen gelden, verbergt zich vaak achter schone idealen en leuzen. Als u bijvoorbeeld Künkels *Karaktervorming door Zelfopvoeding* heeft gelezen, zult U een heldere kijk hebben op de drijfkracht van iemands daden. Zo komen we tot zelfkritiek. Ik heb er veel baat bij gevonden, anders zou ik dit leven misschien niet langer hebben kunnen dragen. Ik leef hier niet; alleen mijn vrouw straalt hier van geluk."
Soedarmo zei het op bittere toon, terwijl hij als wezenloos voor zich uitstaarde. Soetrisno begon hem te troosten en Soelastri dacht bij zichzelf, dat als zich een kans voordeed om alle fouten te herstellen, ze die zeker niet voorbij zou laten gaan.
En die kans kwam. Soedarmo maakte plannen naar Buitenzorg te verhuizen om er voor Soelastri een schooltje op te richten. Op een Zaterdagmiddag vertrok hij naar Buitenzorg, zocht daar de volgende dag een huis en een timmerman voor wat eenvoudig schoolmeubilair, en er werd begroot, hoeveel het beginkapitaaltje wel zou moeten zijn. Soelastri sprak over deze plannen met haar zuster. Marti ontvlamde dadelijk weer in drift en weer waren er dagen van pijnlijk verkropte conflicten, omdat Marti bleef spotten met de plannen en het dwaas vond als iemand een onzekere toekomst tegemoet wilde gaan.
„Werkelijk,' zei Marti, die het in de grond goed meende, maar op een misplaatste manier haar heerszucht over de jongere zuster wilde blijven botvieren, „Soedarmo heeft geen leiderstalenten. Ik voorspel je, die school zal mislukken."
En Soelastri's vader zei:

„Overal zoekt men naar eten om de maag te vullen. En zul jij nu zo dwaas doen met naar idealen om te zien, terwijl je maag rammelt? Gehoorzaam je man niet, hij is te verwend.”
Maar hiermee bereikte hij juist het tegendeel. Soedarmo had op Buitenzorg een goedkoop en groot huis gevonden en bereidde de verhuizing voor. In deze tijd merkte hij echter op, dat een rechercheur hem voortdurend op de hielen zat, van kantoor naar huis, van huis naar kantoor. Hij zei het tegen Kartonegoro, die er zeker van wilde zijn, en op een avond gingen ze op de motorfiets samen uit. Iemand volgde hen en toen ze terugkwamen zat een zwijgende persoon voor bij een lantaarnpaal op wacht. Kartonegoro werd zenuwachtig en dacht, dat het op hem gemunt was, want hij was een denkend lid van de *Partij Marhaèn* geweest, zodat zijn nerveuze houding te begrijpen was. En Kartonegoro vreesde ook telkens ontslag, en toch had deze zelfde man in de tijd van Karno het plan gehad de Gouvernementsdienst te verlaten en zich op Borneo als advocaat te vestigen. In die tijd had hij dikwijls slordig met sarong en muts rondgelopen, *katjang* aan de weg gekocht en in zijn hele doen en laten de manieren van de *marhaèn* nageaapt. Nu was het een andere tijd en dus maakte hij zich angstig. De oplossing van het geheimzinnige kwam, toen Soedarmo op het politiebureau geroepen werd en het bewijs kreeg, dat zijn onderwijsverbod was ingetrokken.
Nu leek de weg geheel gebaand en Soelastri maakte verheugd een lijst op van de dingen, die ze voor het huishouden nodig hadden. Op een dag deed ze op de passer inkopen en kwam met pannen en huisraad thuis; Marti zag het lijdelijk aan, maar zei niet veel. Soedarmo zou eerst een maand lang van Buitenzorg naar Batavia heen en weer reizen, want men zou zijn salaris broodnodig hebben. Daarna pas, als er leerlingen waren, zou hij ontslag nemen en mee les geven, 's morgens aan de kinderen en 's avonds aan volwassenen. De berekening was uitstekend. Weinig wisten ze, dat een enkele gebeurtenis alles in de war zou sturen. Voor het ogenblik vreesde men niets en toen de taxi Soelastri, Soedarmo en hun kind uit Batavia naar Buitenzorg voerde, dacht men een heldere toekomst tegemoet te gaan.
Het huis op Buitenzorg lag op een helling en was groot, vooral achter, waar de bijgebouwen in een cirkel om een binnenplaats lagen. De voorgalerij werd gestut door stenen pilaren; de vloer was

hoog en van tegels, en een hoge trap leidde van het vieze erf daarnaar toe. Daar het een Arabisch huis was, hielden hoge stenen muren alle onbescheiden blikken buiten. Van voor naar achter glooide de grond naar beneden, zodat manshoge stenen palen van achter het huis moesten stutten en men van de achtergalerij langs een bizonder hoge trap naar het erf afdaalde. De vloer binnen was van bamboe. Verder voelde men er een geheimzinnige sfeer om zich heen, die veroorzaakt werd door de donkere bijgebouwen, de sombere put bij de trap, de binnenplaats met de djamboeboom, de ongastvrije muren; in één woord, men voelde, dat het een spookhuis moest zijn. Maar Soelastri was tevreden in dit huis en spreidde een dikke deken op de grond uit voor de nacht. Alleen Roestini zou als gewoonlijk in haar bedje slapen. Daar ze geen stoelen hadden, behalve kleine voor de eventuele leerlingen, aten ze op een mat, beneden. In de voorkamer alleen stond een oud rottanzitje van Soetrisno.
's Avonds kwamen Soetrisno en zijn vrouw, het jonge echtpaar Joesoef en Soetrisno's vriend Moehammad. Ze brachten geroosterde pisangs en katjang mee. Men snoepte, vrolijk gekscherend. Soedarmo en Soetrisno praatten voortdurend met elkaar; en toen de gasten weg waren, zei Soedarmo:
„Nu adem ik weer frisse lucht. We zullen nu weer goede ogenblikken beleven. En dan, Soetrisno heeft dezelfde idealen als ik. We gaan een bibliotheek oprichten, een krant uitgeven.... o, Lastri, wat zullen we een werk voor de boeg hebben!"
Lang bleven ze praten. Buiten streek de wind kil langs de huizen. Nu en dan hoorde je iemand Koranverzen zingen, verder was het stil, zo stil, dat je je eigen hart kon voelen kloppen. En Soedarmo sloeg zijn armen om zijn vrouw heen en zuchtte van geluk, als had hij op deze avond alle hoop teruggevonden.
Maar er kwam gauw weer iets tussenbeide. Toen Soedarmo de volgende dag op kantoor zat, verscheen Marti nerveus tegen de middag bij Soelastri. Ze zei:
„Een referendaris van personele zaken heeft mijn man opgebeld, dat de P. I. D. aan de Chef heeft gevraagd, wie Soedarmo heeft voorgedragen. Mijn man maakt er zich bezorgd over; dat kan hem zijn betrekking kosten. Je weet toch, o Tri...."
Marti barstte in snikken uit. Juist kwam Soedarmo thuis en hij kreeg hetzelfde relaas te horen.

„Ik weet niet, wat ik moet doen," snikte Marti en Soelastri suste haar. Soedarmo bleef zwijgen. Weer begon Marti:
„Mijn man kan niet slapen, wil niet eten, loopt maar bedroefd op en neer in huis en is niet naar kantoor gegaan, zo is hij overstuur. Hij is in één woord wanhopig, want heus, dit zal zijn ontslag betekenen. Je man staat als rood aangeschreven en mijn man heeft hem aanbevolen bij de baas. En.... en.... en...."
Marti snikte opnieuw. Ze schudde er heftig van en hield haar zakdoek voor haar ogen. Toen zei Soedarmo:
„En wat wil je nu eigenlijk, Marti?"
Ze zei eerst niets, toen beslist:
„Vraag jij nu op staande voet ontslag aan, dat is de enige uitkomst. Ik ben zo net bij vader geweest en hij heeft me dit aangeraden. Wat denken jullie er zelf van?" Ze droogde haar tranen af en keek de een na de ander aan. Soedarmo antwoordde:
„We hebben geen cent. Je stuurt nu alles in de war. Waar halen we ons eten vandaan?"
Marti, blij een aanleiding gevonden te hebben:
„Natuurlijk zullen we jullie de eerste maanden steunen. Daar spreken we nog wel over. Kom morgen maar bij ons, dan zullen we alles regelen."
In een impuls van medelijden met Marti stemde Soedarmo erin toe te komen, maar beloofde niets. Toen Marti weg was, zei hij:
„We zijn hun zoveel verplicht. Ik zal het wel moeten doen."
De volgende dag kwam Soedarmo met een somber gezicht uit Batavia terug. Hij vertelde:
„Met oom Rachim hebben we de dingen samen besproken. Oom Rachim zei: — Jullie verliezen een vijfhonderd gulden, als je man ontslag krijgt, Marti, en Soedarmo maar vijftig gulden. Als je hem nu eens elke maand met dertig gulden steunde, zouden jullie toch nog veel gewonnen hebben. Soedarmo heeft geen geld, als hij niet werkt, dus is het niet meer dan billijk, dat jij, Marti, hem en zijn vrouw gedurende enige maanden minstens een dertig gulden stuurt tot hun schooltje wat opbrengt. — En Marti beloofde alles. Enfin, ik heb mijn ontslag. En nu, Lastri, beste meid, de tanden op elkaar, we gaan een slechte tijd tegemoet."
Het was niet overbodig dit te zeggen, want toen Soelastri Martilah wat geld vroeg voor de huishouding, omdat ze geen enkele cent meer over had, kreeg ze vijf gulden toegestuurd met een

briefje, waarin Marti haar uitschold voor al wat lelijk was. Twee dagen na de verhuizing, terwijl Soedarmo bij Soetrisno op bezoek was, was Soelastri's vader gekomen. Hij had onderzoekend overal rondgekeken, in de kamers, in de put. Toen had hij gezegd:
„Wees gerust, ik heb de geesten nu verjaagd. Dit lot moet je dragen, Lastri, het is nu eenmaal jouw lot. Liever nu armoedig en later gelukkig leven dan andersom. Toen was hij even binnen op de mat gaan zitten, maar na vijf minuten had hij zich verontschuldigd:
„Ik kan niet op de grond zitten, door mijn rheumatiek. Ik ga maar weer weg." Soelastri ging een eindje mee, naar een nicht, en daar had haar vader met ophef gezegd:
„Mijn andere schoonzoon heeft een heel hoge betrekking, is meester in de rechten."
„En deze?" vroeg nicht argeloos.
„O, deze," had hij nonchalant gezegd, met een even ophalen van de schouders. ‚Deze is maar onderwijzer." Zijn houding was grievend geweest en Soelastri was naar huis gegaan met een zwaar gevoel als had iemand haar geslagen, en voor haar vader had ze toch nog altijd iets van eerbied gevoeld. Nu, wist ze, was alles kapot, en ze had zich heftig op de lippen gebeten. Ze had Soedarmo van het bezoek verteld en deze had gezegd:
„Onzin, dat hij rheumatiek heeft. Hij schaamt zich jouw armoe te zien."
Toch had Soelastri zich een week later voorgenomen samen met Soedarmo haar vader te bezoeken, maar wat deed je, als je maar twee centen over had en er niets in huis was dan wat rijst en *areng?* [1]) Nu kwam deze hatelijke brief van Marti, die zo ongeveer luidde:

Soelastri,
Jullie vallen ons altijd lastig. Zie je nu wel, dat vaders vloek op je neergekomen is? Je man is een ploert, een lompe kerel, een ongelikte beer, dat hij vader nog maar steeds geen bezoek brengt. Vader heeft die keer niet lang bij je kunnen blijven, omdat hij rheumatiek had en ook, omdat hij niet langer aan kon zien, dat je

---

[1]) *Areng,* houtskool.

helemaal geen meubels had in huis. Hij moest er om huilen, vertelde hij me. Vader heeft me gezegd, dat jullie hem belasterd hebben en dat het jullie nooit goed zal gaan. Zulke wezens als jullie, die egoïstisch aan jezelf alleen denken en een oude vader niet eren. Dit is dan ook de laatste keer dat ik je help, verder kan ik je niets sturen. Het geld groeit ons ook niet op de rug. We hebben zoveel rekeningen te betalen.

En verder stonden er scheldwoorden in. Je zou erom moeten lachen, dat dit nu Marti was met haar idealen van rechtvaardigheid. Soelastri scheurde de brief in snippers en gaf het bankje aan Soedarmo; toen, gedreven door het gevoel solidair te moeten blijven, liet ze ook de snippers zien, die Soedarmo weer aan elkaar plakte. Toen hij de brief gelezen had, vloog het bloed hem naar de slapen. Soelastri zat er ongelukkig bij, voelde een aandrang om ook het bankje te verscheuren en te bespugen, en wilde er naar grijpen, maar Soedarmo weerhield haar en zei triest:
„Mensen, die geen geld hebben, moeten dit altijd doormaken. Nooit hebben we gelijk; altijd krijgen we de schuld van alles. Toch weiger ik, zo behandeld te worden. Wat een laagheid, terwijl ik veel en veel aardiger tegenover je vader ben dan Kartongoro. Maar natuurlijk, je vader is op dit punt verwend en wil dat ik voor hem kruip. Ik vertik het en ga liever kapot door zijn vloek dan me zo te vernederen. Ik heb hem toch werkelijk niets gedaan. Als hij eens wist, wat Kartonegoro van hem heeft gezegd. Maar al zou hij het weten, hij zou er om glimlachen en het als een grapje van de aristocratische schoonzoon beschouwen."
„Ik zal het geld terugzenden," zei Soelastri met trillende mondhoeken.
„Neen, we hebben het te hard nodig. Neen, Tri. We hebben er eigenlijk ook recht op."
Soelastri keek haar man aan, toen plotseling barstte ze in een onbedaarlijk huilen uit en hield haar handen voor haar ogen, terwijl ze de pijn in haar voelde wroeten.
„Huil niet, Tri," suste Soedarmo. „Ik ben bij je. Wat voor treurigs er ook zal komen, mijn beste Tri zal het flink weten te dragen."
Hij klemde haar vast in zijn armen en zij liet zich gaan.
Roestini kwam aangedribbeld, keek verbaasd naar haar vader en moeder en kraaide het uit van pret.

XV.

Op de binnenplaats waste Soelastri haar kleren onder een kraan. Ze zat op haar knieën en wreef de kleren op een wasplank schoon. Voor het gemak had ze haar kaïn opgesjord en haar kabajapunten in elkaar geknoopt. De glijdende zonnestralen tekenden donkere plekken op de grond, waar een sneeuw van djamboebloesems lag. Roestini raapte de bloesems op en klom de trap op en af, terwijl Soedarmo over de balustrade van de achtergalerij leunde en naar de twee keek in de schaduw van de djamboeboom. Telkens stond Soelastri op om de kleren aan de waslijn te hangen; dan plakte de kaïn nat om haar benen en het water siepelde er in straaltjes uit. Zij voelde zich moe van de arbeid, ging op de onderste trede van de trap zitten en haalde haar dochtertje aan; Soedarmo kwam er bij zitten. Over de hoge muur spreidde de kelewih zijn brede gekartelde blaren uit; de vruchten leken groene ronde egeltjes, grappig en bekend. De wind blies de dorre blaren van de takken en woei Soelastri's haar in kleine sliertten over haar voorhoofd. Het was hier stil; nu en dan hoorde je een verkoper zijn waren venten. Soelastri bekeek haar handen, die op de rug roodachtig begonnen te zwellen.

„Het is zwaar werk; ik voel me, alsof ik gevochten had," zei ze met een glimlach naar haar man, die een blik wierp op haar blote armen.

„Smeer er purolzalf op, dat helpt. Werk maakt je sterk." Hij klopte haar op de schouder.

Ze zei niets en leunde tegen de muur van de balustrade.

„Och," begon ze. „Hoe lang zal ik dit kunnen uithouden? Maar het voordeel is, dat ik nu in slaap val zodra ik het kussen maar voel."

Soedarmo ging er niet op in. Hij gaf een andere wending aan het gesprek en vertelde haar over Soetrisno, die nu haast elke dag bij hen kwam.

„Straks zal hij wel weer komen," zei Soedarmo. „Ik heb met hem te doen. Het is ook verkeerd een negen jaar oudere vrouw te trouwen. Waarschijnlijk heeft hij hierin onbewust Karno nagevolgd, want vóór zijn huwelijk heeft hij erg met Karno gedweept."
„Zijn zelfbeklag is overdreven," keurde Soelastri af. Ze voelde met Herwati mee, die zich soms doodongelukkig voelde omdat ze haar man met alles scheen te irriteren. „Ze is zo goed en houdt van hem zoals ik misschien niet eens van jou zou kunnen houden, Dar. Werkelijk, Soetrisno is veeleisend."
„Ja, dat zeg ik ook, maar zo gaat hij toch het ravijn in, wat jammer is van zo'n zuivere jongen. Heus Tri, de enige, die mij op het ogenblik apprecieert, is hij. Hij heeft tenminste nog idealen."
Er werd op de achterdeur geklopt. Soedarmo stond met een zekere verwachting op en maakte de deur, die toegang gaf tot waar ze zaten, haastig open. Het was inderdaad Soetrisno met zijn dochtertje Joeniati die sprekend op de vader leek, dezelfde bruine expressieve ogen had en een kleine, zachte mond.
„Hallo, mas!" Soetrisno stak zijn rechterhand joviaal op, ontdekte Soelastri op de trap en lachte op een eigenaardige grinnikende manier. Achter hem kwam breed en bescheiden Moehammad, een stoere kop, een ferme mond en Arabisch donkere sprekende ogen en wenkbrauwen. Soelstri voelde zich in zijn nabijheid als in spanning, opgewonden. Ze keek hem aan, maar sloeg dadelijk weer haar ogen eer. Dan trok ze haar mouwen tot over haar polsen. Soetrisno was onderwijl met Soedarmo en de kindertjes naar binnen gegaan en de voorkamer in. De twee anderen draaiden nog even op de trap. Toen volgden ze ook, maar het was, alsof Soelastri iets zwaars voelde in haar hart en dat er iets in haar aan het veranderen was. Ze maakte zich even netjes in de kamer, trok een ander baadje aan en kwam schuchter bij de anderen aanzitten, terwijl ze zich voortdurend iets wilde bewust maken, maar het niet kon. Moehammad zweeg en luisterde naar Soetrisno, die met zijn handen argumenteerde en zich telkens gehinderd voelde door het in de rede vallen van Soedarmo.
„U zei, dat de desa [1]) voor ons een kracht kan betekenen? Maar op welke manier kun je plotseling van die karbouwen levende

[1]) Dorp.

mensen maken en ze tot een front vormen, dat elke overmacht kan weerstaan?"
Soedarmo, langzaam, als probeerde hij zijn gedachten te concentreren:
„De nationale zaak ligt ons na aan het hart. Voor wie eens zijn hart er aan verpand heeft, kàn er geen vrede bestaan in het aanvaarden van dit leven. De desa beschouw ik als middel; de vrijheid blijft tenslotte het doel, die we willen bereiken. Ik heb Boeke's *Dorpsherstel* en Kraemers artikel in *De Stuw* gelezen, en die hebben me het besef gegeven, dat we een geweldige kracht in de desa kunnen ontwikkelen."
Ze spraken door op een levendige manier. Moehammad keek van terzij naar Soelastri. Hij zei aarzelend, terwijl hij Roestini's handje pakte: „Wat is ze zoet, hè?" en toen vorsend:
„Vindt u het niet stil hier, zo afgelegen?"
Soelastri schudde het hoofd en streelde haar kind over het haar.
Joeniati had zich onderwijl tegen haar vader aangevlijd, die druk het debat met Soedarmo voortzette. Moehammad schoof zijn stoel even achteruit.
„Kom',' zei hij. „Wil je bij oom zitten, Roestini?" Het kindje keek hem verwonderd aan en dan naar Soelastri, die haar wilde overreiken aan Moehammad. Bij het overnemen van het kind kwamen beider handen even in aanraking met elkaar. Het was, of Soelastri's hart plotseling stil stond, maar ze keek van hem weg en zei gewoon: „Dat kind wordt zwaar."
Moehammads blik liet niet van haar af en ze voelde een blijheid, die tegelijk pijnlijk en wrang was, maar ze hoopte, dat deze gewaarwording zou blijven. Daarom zei ze:
„Het is heerlijk stil, hier. Ik houd van stilte om me heen. Het maakt je alleen maar nerveus 's morgens om vijf uur iemand te horen *adzan*. [1])
Moehammad staarde naar buiten, waar de middag de hemel tot een vraag lichtblauw deed verbleken en de stille vogels als zwarte stippen boven de daken deed uitkomen.
„Maar waarom richt u dan een school op in de stad?" Soetrisno's stem was vol aandrang om te weten. Soedarmo, met een blik

---

[1]) Oproep tot het avondgebed.

naar Soelastri, als had hij al die tijd geweten, wat er in haar omging, antwoordde:
„Vanuit de *kota*[1]) wil ik de desa bereiken. In de kota voel ik me thuis; daarom dunkt me dat het het beste is van hieruit een psychische band te leggen naar de desa. Hier in de kota een verbruikscoöperatie en een distributiekantoor, daar in de desa een productie-coöperatie. Om eerlijk te zijn: ik ben al lang de desa ontgroeid; en durf daar niet op te tornen tegen de invloed van de B. B.-ambtenaren en *adjengans*[2]). Pas als ik me sterk genoeg voel om de stilte daar te ondergaan, de invloed ervan met mijn eigen geestelijke middelen te kunnen verwerken, dan pas zou ik het wagen, de desa als vast verblijf te kiezen."
„Ja, ja, ik geef het toe," zei Soetrisno, „je voelt je zo vreemd in een desa; de mensen kijken je wantrouwig aan. Het schijnt dat we vereenzelvigd worden met wervers van kontraktkoelies en zo meer maar contact tussen desamensen en ons bestaat niet en al zou ik er mijn leven lang wonen, dat contact zou ook wel verhinderd worden door ons intellectualisme."
„Inderdaad," viel Moehammad hier in; „intellectuelen bidden niet en zijn in hun ogen altijd *kafirs*[3]). Dus wil je....
Soedarmo, invallend op een resolute manier van voor zich het gesprek op te eisen:
„Wil je in de desa harten winnen en het vertrouwen van de mensen, dan moet je de adjengans met hun eigen wapens kunnen verslaan. Mas Moehammad heeft gelijk. Je moet bidden en vasten en je in alles vertrouwd tonen met hun gebruiken."
Soelastri merkte op:
„Die engheid voelen de desamensen eigenlijk als een schild om er de slagen van het leven glimlachend mee af te weren."
Zo betrokken in het gesprek was Soelastri's gewaarwording verdwenen, maar ze betreurde het, omdat ze nu zonder bijgedachten Moehammad vol in het gezicht kon kijken.
„U heeft gelijk, zus Soelastri," Soetrisno knikte, als dankend voor haar woorden. „Je weet niet, in welke toestanden ze leven. Dat ze zo sullig en gelaten zijn dat is toch een bewijs dat ze geen weg

---

[1]) Stad.
[2]) Godsdienstleraar.
[3]) Ongelovigen.

meer weten met de dingen die hen overstelpen. En we kunnen onszelf verwijten, dat we ons zo weinig bekommeren om het leed van die mensen. O, zeker, ieder voelt er zich door geroerd, maar niemand wil zich hun leed zó aantrekken, dat hij het zelf aan den lijve mee ondervindt. Soms haat ik mezelf, dat ik beter weet en toch niet durf uit een zekere lafheid."
Soedarmo:
„Je weet, neen, je beseft, dat je daar veel goed werk kan doen, toch aarzel je. Er is in een mens meer lafheid dan je zou verwachten, zelfs bij die enkelingen die van nature met een buitengewone levensmoed begiftigd zijn. Ik geloof, dat het tenslotte toch vrees voor de dood is, die ons zo dikwijls een armzalig figuur doet slaan".
„Zeg dat wel," Soelastri lachte ironisch. „Vanmorgen, om drie uur, toen je naar buiten moest voor een dringende behoefte, heb je mij onder de djamboeboom op wacht laten staan."
Allen lachten, Soelastri met leedvermaak om Soedarmo's verbluft gezicht.
„Dit huis is een spookhuis," verontschuldigde Soedarmo zich flauw.
„Werkelijk, als je daar achter staat en je kijkt die sombere kamers van de bijgebouwen in, dan...."
„O, o," lachte Soetrisno. „En u gelooft niet in geesten. Ze zeggen, dat geesten bang zijn voor lamplicht."
„Daar achter heb je zoveel vleermuizen," zei Soelastri. „Vandaar, dat het net lijkt, of er iemand wat naar je gooit. Gevallen djamboes natuurlijk."
Weer lachte men en Soelastri keek spottend naar haar man. Daar lag zijn hele gewichtige gesprek in het water en zijn poging om weer ernstige levensproblemen op dit warme uur van de dag op te lossen, mislukte, ook omdat plotseling Joeniati Roestini over haar oogleden krabde, waardoor de laatste een geduchte keel opzette en bescherming bij haar vader zocht.
„Niet doen, Ati," zei Soetrisno op de hem eigen zachtzinnige vleiende toon, waarop hij altijd tegen zijn dochtertje sprak. „Roestini is nog zo klein, kindje." Hij lichtte haar gezichtje op, maar het kind blikte als wezenloos naar hem op, toch met iets verlegens in haar schuingehouden hoofd. Soedarmo had inmiddels ook zijn kindje opgenomen, gesust en onwillekeurig even

boos naar Joeniati gekeken. Hij zei met samengetrokken wenkbrauwen:
„Niet krabben, Ati, jullie moeten toch zoet samen spelen."
Hoe het kwam, de stemming vlotte niet meer na dit onbeduidende incident; de intieme sfeer verdween en de stilte, die nu inviel, zou drukkend geweest zijn, indien Moehammad niet begrijpend met zijn goedmoedigheid de leemte had proberen te vullen. En voelbaar was de warmte op straat en in huis, en de zon scheen onzichtbaar achter een flikkerend scherm van hitte. Verschrikt sprong Soetrisno overeind:
„O," zei hij en tastte in zijn bovenzak naar zijn horloge, dat er niet was. „Het is al laat en mama, Ati, is misschien al thuis. Ik ga weg, beste mensen."
„Even," Soedarmo hield schuldbewust aan. „Wacht nog even, het is nog niet laat. Heus niet."
Een *bedoeg*[1]) liet zich horen en de gast, die niet weg wilde en toch moest weggaan, draaide nog wat op het voorerf, weer druk pratend met Soedarmo, terwijl Moehammad bij Soelastri stond, zwijgend, toch sympathiserend en vertrouwelijk. Eindelijk gingen ze, Moehammad met een blik naar Soelastri en knikkend tegen Soedarmo.
In het koele huis begon Soedarmo: „Ik vind die Ati vervelend. Kijk nu toch naar Roestini! Haar oogje bloedt. Lief kind."
Vertederd drukte hij het meisje tegen zich aan. Soetrisno en hij waren even dol op hun dochtertjes, die waarschijnlijk ook in karaktereigenschappen op hen leken. Soelastri ruimde op en in de binnengalerij, waar slechts een witte mat lag en tegen de wand een plank was met stopflessen, zette ze het karige middageten klaar: rijst, gezouten vis en een restje *sajoer*[2]), toch, ondanks de armoede, netjes met een tafelkleed onder de borden. In de hoge ramen, waaruit je op de daken van de andere huizen keek, waren stevige tralies. De vloer was met glimmende *kadjang*[3]) bedekt en deed koel en zindelijk aan. Ook de wanden waren voor een gedeelte met *kadjang* betimmerd, lichtbruin en fris en hadden geen versiering nodig.

---

[1]) Een grote trom om de gelovigen te waarschuwen, dat het tijd is voor het gebed.
[2]) Groentesoep.
[3]) Het gevlochten buitenste gedeelte van de bladnerf van nipahpalmen.

„Nu," noodde Soelastri haar man uit. „Ga zitten, we hebben nu ons koningsmaal." Ze reikte hem een bord met rijst aan, hield hem het bord met vis voor en begon zelf met smaak te eten. Roestini voerde ze nu en dan wat rijst en sajoer.
„We hebben een idyllisch leven. Niets te doen, elke dag vrij en rijst hebben we ook nog," zei Soedarmo met een lachje. „Maar nu begint het te nijpen," ging hij voort: „als er niet meer komen dan de vijf, die we ingeschreven hebben, gaan we bankroet. En Lastri, wat zullen we dàn doen?"
Ze haalde de schouders op. Het was zo gewoon zorgen te hebben, dat iets ergers haar niet veel meer kon schelen. Soelastri echter sprak zich telkens moed in; hij had hoop nog veel leerlingen te zullen krijgen. In ieder geval, vóór de tijd alles op te geven en in loondienst te gaan zou vernederend, ja verpletterend, voor het zelfgevoel zijn. Later, als er niets meer aan te doen viel, zou hij wel zien, maar tranen vóór de slag waren belemmerend en ontmoedigend. Daarom was hij vaak boos op Soelastri, aan wie men soms kon zien, dat ze dit leven nauwelijks meer aan kon. En het griefde hem, maar vaak, als hij stil neerlag vóór de slaap kwam, had hij medelijden met haar en bedacht, dat ze pas drie-en-twintig was. Maar, zo redeneerde hij dan, ze kon immers nog altijd vrij uit gaan, als ze dit niet meer wilde met hem samen. Ze was nog jong; waarom zou een mens zich door nietige dingen laten binden? En Soelastri dacht, dat ze al haar best gedaan had, vrolijk te zijn, en ze was het toch niet, dan kon ze het eenvoudig niet helpen. Vaak verweet Soedarmo haar:
„Je durft niet te leven. Wil je mij nu weer hetzelfde aandoen als in Batavia? Toen ben je er genoeg voor gestraft, want je voelde jezelf ook vernederd van mij niets meer dan een klerk te kunnen maken. We zijn nu arm, maar vrij, en er is niemand, die ons wat gebiedt dan onze maag, en die is tevreden met heel weinig. Als het hart nu ook maar kan leven en we nog iets anders kunnen doen dan alleen maar eten en slapen."
Dan boog ze onder zijn verwijten het hoofd, maar weer was er een afstand, als leefden beiden in twee sferen. Maar nu deed haar dat geen leed, als ze Moehammads donkere blik in haar gedachten terugzag. Soetrisno kwam tegen de avond weer, nu alleen. Hij begon dadelijk:
„O God, wat zijn de vrouwen toch dom en eng! Ach, mas Dar,

ik voel me soms verpletterd door Herwati's liefde. Ik kàn het niet uithouden thuis. Ik voel me als in een hol opgesloten, en dan altijd weer hetzelfde om je heen, die beangstigende liefde weer." Hij zuchtte en ging voort:
„U kunt tenminste praten met zus Soelastri. Mijn vrouw.... zó thuis, zó valt ze in slaap. Ze heeft alleen belangstelling voor haar kind. Soms irriteert mij dat goedige in haar."
„Werkelijk," hervatte hij, nu tegen Soelastri. „Zij is één en al liefde, ze vraagt niets, maar ik kàn niet als in een schelp leven, voortdurend om en bij haar." Zijn oren gloeiden, zijn ogen drongen zich bijna uit hun kassen en zijn handen leken koud, nerveus en beweeglijk toch in hun meisjesachtige smalheid. Soelastri en Soedarmo zwegen maar. Ze wisten, dat Soetrisno's ergernis over alles op zijn vrouw werd afgeschoven, zodat Herwati langzamerhand altijd schuldbewust maar niet wetend waarom, een aandoenlijke figuur werd, tegen wie je werkelijk niets kon hebben. En Herwati kon er immers niets aan doen, als ze onbewogen bleef bij de mooiste gedichten, die haar man haar met stemverheffing en doorvoeld rhythme voorlas! Ze kon het ook niet helpen, als ze de dikke lyrische brieven, die haar man haar in hun verlovingstijd schreef, slechts beantwoorden kon met een kort relaas van haar dagelijkse werkzaamheden en bevindingen. Herwati leek in deze stad, waar ze van klein af had gewoond, op een kleine grijze muis in zijn holletje, die angstig de sprong in de ruimte zou wagen, waarvan de onbekendheid haar tevoren reeds overweldigde. Hier in Buitenzorg voelde ze zich als een plant in het zonlicht en kon niet begrijpen, waarom haar man naar avonturen verlangde en naar het wegtrekken uit de rustige stad. Bovendien had Herwati slechts zelden momenten van geest; haar karakter was egaal en zou het je geen leed doen om haar goedheid, zij zou als vervelend en saai zijn te kwalificeren. Maar Soetrisno tooide haar met eigenschappen, die ze niet bezat, en daarom was hij stom verbaasd, dat zij een vrouw was als haar buren en de vriendinnen, blij met een mooi baadje, trots op haar kind en bovenal moederlijk in haar doen en laten. Soelastri kende het misverstand en troostte:
„In het huwelijk hangt alles van de man af. Wil je het geluk voor jezelf en je vrouw, dan dient de man er naar te zoeken. Je kunt van een vrouw maken wat je wilt."

Soetrisno gooide zijn hoofd achterover en keek naar de zoldering, waar de lamp lichtkringen tekende.
„Neen," schudde hij het hoofd, „het is aanleg. Heus, u bent te benijden, mas Dar. Soms verlang ik de hand aan mezelf te slaan. God, als ik daaraan denk.... maar ik ben er te laf voor, geloof ik." Hij hield op en weerde waarschijnlijk een afschuwelijk beeld van zich af, want zijn mondhoeken trokken en hij schudde zijn hoofd heen en weer. Soelastri en Soedarmo keken verslagen naar hem; Roestini kwam aangedribbeld en ging zoet verder op de grond spelen.
„Niet zo somber, mas. Tenslotte is er meer moed toe nodig om dit leven draaglijk te maken," zei Soedarmo met ongewoon zachte stem. Soetrisno zweeg en vouwde zijn handen over zijn knie.
Toen, terwijl ze daar zo van één gedachte vervuld waren, Soetrisno met iets van spijt over zijn uitbarsting, kwamen in de lichtschijn uit de donkere galerij vier mensen. Het waren Herwati met een sjaal over de schouder, rustig en hartelijk, een echt moedertje, Joesoef, lang, knap en met een zachtheid als van een poes over zich, zijn vrouw Farida, charmant, kwiek, nerveus, en achteraan Moehammad met zijn brede lach. De drie stonden op, Soelastri liep dadelijk naar Herwati en Soedarmo, de kranten en boeken op tafel wegruimend, en zei met een verwelkomende lach, joviaal:
„Kom binnen, kom binnen."
Het werd een gelach en gegrinnik, een schuiven met stoelen, en de gezelligheid straalde van de wanden en gleed over de genoegelijke gezichten. Soetrisno, eerst stil, weldra weer beweeglijk, praatte als had hij zichzelf plots hervonden. Over en weer vlogen de grappen, afgewisseld met nu en dan een ondergrond van ernst.
„In een tijd van depressie", opende Soedarmo een ernstig gesprek, „kan Künkel ons een wegwijzer worden. Die leert je glimlachen om welke vernederingen ook."
Joesoef knikte aanhoudend, als stemde hij volkomen met Soedarmo in. Toen zei hij op de hem eigen lijzige manier:
„Zou het geen bevruchtend werk zijn Künkel op zo'n avondje als dit bijvoorbeeld samen te bestuderen? Als u zegt, dat daarmee veel moeilijkheden uit de weg geruimd worden...."
„Ja, dit is een idee," viel Soetrisno in. „Dat ik daar niet aan ge-

dacht heb! Het zou ons veel dingen in het leven uit een andere gezichtshoek leren bekijken."
Moehammad knikte zwijgend, maar in zijn ogen kwam een glans van geestdrift, wat een zeldzaamheid was. Soelastri opende haar lippen om wat te zeggen, terwijl ze zich opzettelijk van Farida afkeerde, die haar in een gesprek wilde betrekken, maar Soedarmo was haar voor en zei met een verheugde klank in zijn stem: „Het idee is schitterend. Laten we de volgende week beginnen. Dan leidt iemand in en de problemen worden onder elkaar besproken."
„Leidt u maar het eerst in, mas Dar," zei Joesoef snel, maar Soelastri, met een blik naar Soetrisno, die straalde van verlichting:
„Neen, mas Soetrisno maar. Mas Dar praat toch al zoveel."
Dit sneertje verwekte een onbedaarlijke lachlust bij Farida, die er zelfs tranen van in de ogen kreeg; zij kon Soedarmo niet al te best zetten, want Soedarmo, te veel van zichzelf vervuld, zou er niet aan denken uit beleefdheid naar vrouwelijke charmes om te kijken, te minder, waar hij deze subtiele nieuwe vriendschap niet in gevaar wilde brengen door Soelastri's mogelijke jaloezie. En Farida wist, dat ze charmant was; daarom ook had ze een onbewuste wrok tegen Soetrisno, die zich liever tot Soelastri wendde dan tot haar. Nu waren aller ogen door haar lachen op haar gevestigd en Herwati suste: „Pas op, anders verslik je je," waarop Soelastri Farida aanstootte en zij opnieuw in een lach schoot, zodat allen maar mee instemden, hoewel Soetrisno het deed op de manier van een boer die kiespijn heeft.
Het scheen, dat deze avond een gelukkige avond was, want de tijd vloog ongemerkt om. Het was ver over tienen, toen het gezelschap in een opelette [1]) de helling afging naar de stad. Na hun vertrek neuriede Soedarmo en het deed Soelastri vreemd aan hem na zo lange tijd weer jongensachtig te zien, want hij begon haar ook weer te plagen, wat ze kinderachtig vond, maar toch prettig. En toen de wind om het huis gierde, de ramen deed rammelen en vele djamboes op de grond liet vallen, leek het in huis warm en intiem en de lamp scheen vriendschappelijk te knipogen op een eigenaardige veelwetende manier.

---

[1]) Vervoermiddel (miniatuur-autobus).

De week na deze samenkomst had de Künkelavond plaats in Soetrisno's huis. Soetrisno had een opengeslagen boek in de hand en las er uit voor. De anderen luisterden in een kring gezeten. Herwati naast haar man, verrukt hem als middelpunt van de algemene aandacht te zien. Joesoef knikte telkens bij pakkende en diepzinnige passages, en Moehammad, die weinig onder de indruk was maar dat niet durfde laten zien, hield tenslotte, om zich een houding te geven, zijn handen maar tussen zijn knieën, naar de vloer starend met gebogen hoofd, zodat zijn zware wenkbrauwen markanter uitkwamen. Soedarmo's gezicht glom van intens genoegen en Soelastri, die haar rug voelde verstijven, durfde niet te verzitten, maar rekte zich onmerkbaar, want Soetrisno's ogen richtten zich om beurten naar haar, dan naar Soedarmo, dan weer gespannen in het boek.
„Kijk," legde hij uit, terwijl hij zijn hand op de bladzijde hield. „Dit subject- en tegelijk object-zijn kan ik misschien verduidelijken door een voorbeeld." Hij wachtte even, toen, op dezelfde ernstige toon: „Als je bijvoorbeeld te veel suikertjes hebt gegeten dan krijg je buikpijn...."
Hij keek de aandachtige kring rond en plotseling klonk Herwati's vleiende stem:
„Je krijgt toch kiespijn van suikertjes, Tris, en geen buikpijn?"
Een woedende blik van Soetrisno; zij, schuldbewust, kromp in elkaar. Soedarmo keek nors om zijn lachlust te bedwingen, Soelastri's mondhoeken trilden, Farida schuifelde nerveus met haar sloffen en Joesoef kuchte, terwijl Moehammad in zijn starre houding volhardde. Soetrisno schudde zijn haar naar achteren, zei heftig, met fonkelende ogen:
„Je bederft de stemming altijd! Het is ernst, hoor, Herwati." Toen voer hij uit:
„Als je er toch geen belang instelt, hoef je het om mij niet te doen."

Herwati leek zo klein en verschrompeld, dat de anderen niet durfden te kijken en hun ogen strak op de grond gericht hielden. Eindelijk klonk Soedarmo's stem verlossend:
„Zus Herwati heeft gelijk, mas. Je krijgt inderdaad kiespijn van zoetigheden. Tenslotte moet elk voorbeeld getoetst worden aan de physieke consequentie van iemands daad als subject. Zo ondergaat hij dus de kiespijn als object, wat precies klopt."

De anderen herademden en lachten, maar Herwati sloop nu stil weg, verdween in een kamer en liet zich niet meer zien. Soetrisno las verder; over en weer werd er van gedachten gewisseld, waarbij Soedarmo en Soetrisno de protagonisten bleven, terwijl de anderen het gehoor vormden, dat met zijn belangstelling aanmoedigde tot levendiger debat. Tegen elven ging men van elkaar en op straat haalde Farida met genot het incident op.
„Die mas Trisno," giechelde ze. „Je moest eens zien hoe hij keek, en die Herwati, kassian."
Soelastri lachte, maar suste:
„Ach, die Trisno vat alles ook zo ernstig op. Dat heeft ze toch niet aan hem verdiend. Zo'n best mens toch, vind je niet?"
Achter haar liepen Joesoef en Soedarmo, druk in gesprek; Joesoef, met zijn goedig ja, ja, en Soedarmo geestdriftig een gewillig gehoor gevonden te hebben.
De dagen, die nu kwamen waren gevuld met vriendschap, ernstige gesprekken en ontwakend enthousiasme. Soetrisno kwam elke dag bij Soedarmo praten over zijn zielsaangelegenheden. Hij was er 's morgens al en bleef tot de middag, en Herwati was dankbaar dat Soetrisno nu scheen op te leven en zelden meer over zijn zelfmoordplannen sprak. Daarom mocht ze Soedarmo graag en zag in hem een vriend, op wien ze kon bouwen.
Maar op de dag van de opening van de school bleek, dat het aantal van vijf ingeschrevenen niet vermeerderd was en die vijf leerlingen nog door rechercheurs waren aangebracht, zodat er niemand opkwam en Soedarmo als geslagen de ochtend in de middag zag overgaan. Soelastri, die zich al netjes had aangekleed om les te geven, verwisselde haar kleren voor de dagelijkse plunje en maakte op de binnenplaats het middageten klaar.
Toen Soedarmo zwijgend bij haar kwam staan, keek ze niet op; ze wisten beiden wel wat ze dachten.
„Nu, Tri," begon Soedarmo, „wij moeten van hier weg. Waarheen, dat zullen we straks wel bespreken."
Ze antwoordde niet; ze voelde zich plotseling zo zwaar in haar hoofd dat ze geen gedachten meer had, alleen in haar hart voelde ze telkens hameren:
„We moeten weg, een nieuw leven in, dit verlaten, waarheen, het doet er niet toe."
Moeheid kwam over haar, als realiseerde ze zich plotseling wat het

was, heen en weer te trekken naar een onbekende bestemming. 's Middags kwam Soetrisno belangstellend informeren en het eerste wat Soedarmo zei, was:
„Mas, we denken er over naar Semarang te gaan. Toen wij net in Batavia waren, is Hapsoro speciaal naar Djokja gereisd om mij en mijn vrouw te vragen samen op zijn school te werken. Het kon toen natuurlijk niet, omdat ik nog maar net op Kartonegoro's kantoor was.Nu wil ik Hapsoro herinneren aan zijn aanbod, misschien, dat hij me nog nodig heeft."
Soetrisno schrok, vroeg toen:
„Denkt u, dat u daar in Semarang lang kunt blijven? Tenslotte is werken alleen om de maag te vullen niet waard, dat je zo ver weg trekt. U kunt net zo goed hier blijven," en met aandrang: „Blijft u hier, dan kunnen we samen iets entameren voor een ideaal."
Soedarmo moest in zijn hart glimlachen om Soetrisno, die niet vermoedde, wat het was om van de wind te leven. Aan de andere kant was het begrijpelijk, waar Soetrisno nooit met geldgebrek te maken had gehad. De enige, die deze moeilijkheden ten volle kon beseffen, zou Moehammad zijn, die haast zonder geld op zak te Batavia gekomen was om er te studeren. Nu woonde Moehammad bij Soetrisno in, droeg een kleinigheid bij, en voelde zich daardoor moreel zo aan Soetrisno verplicht, dat hij dikwijls met Soedarmo over diens geestelijke depressie sprak en raad vroeg, hoe hem hieruit te helpen.
Het weggaan van Soedarmo zou voor Soetrisno een nieuwe inzinking betekenen; de laatste voorvoelde het al en klampte zich aan elke mogelijkheid vast om hem bij zich te houden. Daarom vroeg nu Soetrisno, of Soedarmo kon blijven, samen met hem de school voortzetten en een modelschool oprichten, waarmee ze een poging konden doen om de verbinding tussen kota en desa tot stand te brengen.
Soedarmo maakte bezwaren, omdat hij niets had behalve zijn boeken, maar Soetrisno, zich als een drenkeling aan deze mogelijkheid vastklampend, liet niet af en smeekte zijn vriend te blijven.
„Moeten we ons nu," zei hij heftig, „laten afschrikken door financiële bezwaren, terwijl we op de drempel van nieuwe mogelijkheden staan? Ik zal wel zorgen, dat alles in orde komt. U heeft

alleen maar les te geven. Mijn vrouw heeft er al in toegestemd, elke maand *f* 50 voor de school af te staan. Zij is er zelf ook vol van en heeft heus graag, dat u beiden blijft."
Weer maakte Soedarmo bezwaren en er werd niets beslist; Soelastri die er nog niets van afwist, ging argeloos die avond mee bij Soetrisno op bezoek. De mannen praatten in de voorgalerij, de vrouwen aan de eettafel en het deed Soelastri vreemd aan, toen Herwati plotseling tot Farida zei:
„Ja, we hebben besloten van het beetje geld van Soetrisno dat nog over is, anderen te helpen. Dat is veel nuttiger dan, zoals we dat eerst besproken hadden, er een stuk grond van te kopen."
Farida knikte en keek naar de nietsbegrijpende Soelastri, die onwillekeurig verbleekte. Werd *zij* bedoeld? Waarom moest ze gesteund worden, terwijl ze net zo goed ergens kon werken, al zou het tegen hongerloon zijn? Het was zo vernederend, altijd weer geholpen te worden, terwijl je toch hersens genoeg had om je door alle armoede heen te slaan. Maar Soedarmo zou weer van een ander standpunt uitgaan, voorvoelde Soelastri, en ze berustte er al in, wel wetend, dat ze nooit tegen zijn eigenzinnigheid op zou kunnen. Dan was het beter, welgemoed de komende dingen af te wachten, haar rol daarin te spelen door opgewekt aanvaarden, want het beklemde haar al weer scènes en gemok in uitzicht te hebben. Zo in gedachten verdiept was Soelastri, dat ze Farida's vraag niet hoorde en toen ze opkeek, zag ze Herwati en Farida lachen. Herwati zei:
„Je man heeft al beslist om samen met Trisno een school op te zetten. Voor het gebouw en andere dingen zullen wij zorgen. Het doet me echt plezier voor Tris, dat hij nu iets heeft om voor te leven."
Soelastri stond op, ging naar Soedarmo toe en vroeg op gehaaste toon:
„Is het waar? Ik heb zonet van jullie plannetje gehoord." Ze keek hem aan, strak en met een vreemde glans in haar ogen, als had ze nu alles van zijn lippen te verwachten.
Soedarmo antwoordde:
„Ja, we zullen nu samen voor een ideaal werken, wat ik altijd verlangd heb te doen. Nu regelen we verschillende dingen met elkaar. Zit er maar bij, dan kunnen de andere dames ook alles

mee aanhoren." Toen op zachte toon, omdat hij wist, dat Soelastri niet dadelijk alles van harte zou aanvaarden:
„Denk aan wat je me beloofd hebt, Tri."
Ze keek van de een naar de ander en Soetrisno verklaarde:
„Ik heb mas Darmo gesmeekt te blijven; u vindt het toch wel goed?"
Er was een zekere verwachting in zijn ogen, en Herwati fluisterde Soelastri toe:
„We hebben er bij mas Darmo op aangedrongen. Je weet, dat Tris zich hier zo eenzaam voelt en mas Darmo is op het ogenblik de enige, die hem van iets anders kan afhouden."
Soelastri zei niets; ze voelde weer die leegte in haar hart, als moest ze iets afstaan, waarop ze zozeer gesteld was, het gevoel van aan niemand gebonden te zijn. Ze hoorde de anderen vaag wat zeggen en als apathisch liet ze alles over zich heen gaan.
„Maar," redeneerde ze in zichzelf, „Trisno ziet tegen me op en verwacht meer van mij dan van zijn vrouw. Als de mensen wisten, dat ik even klein ben als Herwati en dit leven niet aandurf met al zijn consequenties van miskenning, laster en afstand doen van alles...."
Iets bleef haar hinderen, maar ze trachtte het van zich af te zetten. Ze hoorde Soedarmo zeggen:
„Eén voorwaarde wil ik nog stellen, dat is, dat mas Trisno mijn boeken wil aannemen als inbrengst. Anders kan ik me niet losmaken van verschillende bezwaren."
Soetrisno weerde eerst het aanbod af, maar omdat Soedarmo er op aandrong, opperde hij het idee:
„Dan zullen we uw boeken met de mijne combineren, zodat er een complete bibliotheek wordt gevormd, die we ter beschikking kunnen stellen van de gemeenschap. Bovendien is er dan werk voor mas Joesoef, die voor bibliothecaris geknipt zal zijn."
Deze oplossing bracht verlichting, maar bij Soelastri hield de tegenzin aan, hoewel ze die telkens met haar verstand trachtte weg te dringen. Na deze besprekingen kwamen er dagen van drukke werkzaamheden, waardoor Soetrisno tot geestdriftige activiteit gedreven werd. Hij vergat zijn grieven en ook uit Herwati straalde het geluk van haar man. Zelfs Farida, die tot dusver een vlinderleventje had geleid, deed mee, een beetje hysterisch in haar loftuitingen nu en dan, maar toch acceptabel, in haar ijver

Soedarmo's overgekomen boeken en die van Soetrisno met Joesoef samen te catalogiseren. Vaak zag men Joesoef in hemdsmouwen bij Soetrisno lange lijsten tikken op zijn schrijfmachine. Farida zat er dan bij, speelde met Roestini, die ze helemaal als leuk poppetje behandelde en las de titels van de boeken op. Soetrisno en Soedarmo echter zochten onvermoeid naar een geschikt gebouw voor de school. Het moest groot zijn, goedkoop, goed gelegen en als woonhuis betrokken kunnen worden. Zo liepen ze de stad rond, druk debatterend onderweg, en Soetrisno's ogen glansden in deze dagen altijd van vreugde, terwijl Soedarmo veel hartelijke woorden voor zijn vrouw overhad. Het kon dus niet anders, of ook Soelastri ontdooide uit haar starre onverschilligheid, en zocht lectuur bij elkaar voor haar lezing op de openingsdag van de school.
Diezelfde maand nog vonden ze een huis achter het station aan de grote weg. Het was groot en stevig gebouwd, maar het moest nog gerepareerd worden, omdat het zich in een ergerlijk vervuilde staat bevond. En Soetrisno riep de hulp van een opzichter in, die het werkje belangeloos voor hen deed. Het vervallen gebouw werd geverfd, schoon gemaakt, betimmerd en begon er werkelijk toonbaar uit te zien, toen de eerste strooibiljetten van de nieuwopgerichte school verspreid werden. Zeventien leerlingen meldden zich aan, wat veel te noemen was, daar de school pas in October geopend zou worden. Dit resultaat was het gevolg van de taktiek om vooraanstaande personen uit de stad zitting te doen nemen in een commissie van toezicht, waardoor het bestaan van de school voor de buitenwereld enigszins verzekerd werd. Verder liet men eenvoudige banken, stoelen en tafels maken, en een groot artistiek geschilderd bord, waarop de naam van de school, *Kinderoord,* stond. Voor de reparatie van het huis en alle andere dingen had Soetrisno ruim *f* 200 uitgegeven. Dit bedrag gaf Herwati even een schok, maar dan dacht ze weer aan de nieuwe levensmoed van Soetrisno, die ze niet te duur gekocht had. Nu werd er verder beraadslaagd, en Soetrisno bepaalde, dat hij voorlopig voor huishuur, licht en water zou betalen, terwijl Soedarmo eten van hem toegestuurd zou krijgen met een maandelijks zakgeld van *f* 10 voor hem en zijn vrouw. Soetrisno zou het schoolgeld innen en als administrateur fungeren.
Intussen kwam het schoolgebouw klaar en Prajitno, Soelastri's

broer, die een electrisch installatiebureau had, legde de lichtleidingen tegen verminderd tarief aan. Tegen eind September verlieten Soedarmo en Soelastri hun huis, logeerden eerst een paar dagen bij Soetrisno en betrokken dan het schoolgebouw, waar ze twee achterkamers zouden bewonen. Het bed, de kasten en stoelen waren alle van Soetrisno; slechts de kleren en het bedje van Roestini, en een paar andere dingen konden ze het hunne noemen, zodat Soelastri tegen Herwati schertste:
„We lijken wel zigeuners met niets bij ons dan deze bagage," waarom Herwati hartelijk moest lachen.
's Avonds na de verhuizing aten Soedarmo en Soelastri bij het walmende licht van een petroleumlamp, want de lichtleiding was nog niet aangesloten. Ze zaten in de ruime gesloten achtergalerij, met links en rechts grote zijdeuren. Vóór gaapte een donker vlak, achter evenzo, zodat je het gevoel had, door het donker te worden verslonden. De petroleumlamp flakkerde en het schijnsel bewoog over Soedarmo's gezicht, wierp lichtplekken op de wanden en tegen de zoldering. Het maal smaakte best, al had het door de omgeving iets onwezenlijks gekregen. In het donker tastte men naar de slaapplaats, maar die nacht konden ze beiden niet rustig slapen en dachten overal vreemde geluiden te horen; het was met een gevoel van verlichting, dat Soelastri tegen het aanbreken van de ochtend de zware blinden opengooide.

XVI.

De dagen, die nu volgden, waren gevuld met het schoonmaken en inrichten van het schoolgebouw. Het vuil op het erf en in de bijgebouwen werd weggeveegd en in een paar dagen tijd had de opgeknapte woning een huiselijk aanzien gekregen en kon men vergenoegd in de voorgalerij naar de brede, stille weg staren of gedurende een druk gesprek voortdurend het besef hebben dat men thuis was, terwijl Roestini heen en weer dribbelde en de kiezels van het erf naar het lage stoepje droeg. Voor het erf stonden een paar rechte kruidnagel- en muskaatnotebomen, terwijl het tuintje daaronder smal en onaanzienlijk was. Verder scheidde een laag muurtje het erf van de straat, die aan weerskanten schaduwrijke kanariebomen had, zodat het daar was, als liep je door een groene tunnel; keek je vanuit de veranda naar de straat, dan zag je slechts brede vlakken schaduw met hier en daar open glanzende stroken zonlicht of cirkelronde helle plekjes, zodat je steeds een gevoel had, als was de ochtend nog niet in de middag overgegaan. Aan de overkant waren de loodsen en schuren van het station, waarlangs de treinen rangeerden; een schel gefluit, dat bij Soelastri herinneringen wekte aan menige ochtend in haar jeugd, klonk nu en dan; verder waren de ochtenden rustig en vredig als woonde je buiten, niet in het centrum van de stad.

Links en rechts van de voorgalerij, die meer op een pendoppo leek, lagen twee voorkamers met verbindingsdeuren naar de daarachter gelegen schoollokalen. In deze voorkamers waren de bibliotheek en de openbare leeszaal gevestigd en stonden de boekenkasten tegen de wanden. Hier werkte Joesoef en zijn schrijfmachine riktikte de hele middag. Hier ook werd tussen de vrienden van gedachten gewisseld over hoe het volk op te wekken tot een auto-activiteit, die de stuwkracht zou kunnen vormen voor een principiële volksbeweging. In die voorkamers werden ideeën uitgesponnen en voelde men zich zo hecht aan elkaar verbonden,

zo vol enthousiasme, als had men de wereld de volgende ochtend aan zijn voeten. En de boeken stonden in hun frisse bandjes achter de glazen panelen en waren getuige van de heftige debatten, die altijd besloten werden met een hartelijke lach en een joviaal afscheid nemen tot de volgende dag. Van de voorgalerij leidde een smalle gang naar de ruime achtergalerij, waar aan weerszijden de tamelijk kleine slaapkamers van Soedarmo en Soelastri lagen. Verder ging men langs een hoge stoep de achtergalerij af naar de bijgebouwen en zo kwam men op het erf, dat aan een ravijn grensde. Dit ravijn, begroeid met een dicht bamboebos, glooide naar de rivier af, waarvan het donkerbruine water bij Soelastri telkens herinneringen zou wekken aan zijn zacht geruis.
Het huiselijke aanzien van de school wekte bij velen wantrouwen op, als zou daar minder goed les gegeven worden dan op een gewone school met onvriendelijke lokalen en banken; vandaar dat het bij de zeventien leerlingen bleef, hoewel het schoolgeld maar één gulden bedroeg. Men nam liever een afwachtende houding aan en keek eerst uit, hoe dit schooltje het er af zou brengen. Soedarmo en Soetrisno echter bereidden de officiële opening voor. Een paar dagen later had die plaats, waarbij Soedarmo zijn plannen uiteenzette en het gehoor wist op te wekken tot een instemmend gemurmel. Daarna hield Soelastri een lezing, die ze effen voor het gehoor oplas, maar men verstond haar en het was prettig dadelijk daarop gelukwensen en enige commentaren op de lezingen aan te horen. Soetrisno straalde letterlijk van geluk en nadat de mensen vertrokken waren, had er een geestdriftige nabetrachting plaats, waarbij hij verklaarde:
„Heus, mas Darmo, we zullen dit doodse stadje tot nieuw leven opwekken. Ik zie de volgeladen autobussen al van de desa naar de kota rijden en hun lading, de landbouwproducten aan onze distributiekantoren afgeven."
Waarop Soedarmo voortborduurde:
„Ik zie deze school al uitgroeien tot een modelschool met een kweekschool en een landbouwschool eraan verbonden."
En Joesoef schaterde het uit en schudde zijn hoofd. Maar Moehammad was er niet bij, want zijn verloofde had hem op een wandeling meegenomen. Soelastri en Farida hadden het in de achtergalerij druk samen met het releveren van de verschillende

bizonderheden, hoewel Soelastri slechts half luisterde naar Farida's gesnap.
„En Moehammads verloofde, zus," zei Farida met vrolijke spot in haar ogen, „leek wel een aangeklede olifant met haar gestreepte kabaja". Farida vertelde verder, van de een dit, van de ander dat, maar het was nooit kwetsend, want je luisterde er naar als was ze een kind. Soedarmo's lach klonk telkens boven die van de anderen uit en Farida giechelde en zei:
„Wat hebben die lui een schik! Ik ben heus blij, dat alles zo geslaagd is."
Toen Farida en Soelastri zich in de voorgalerij bij de heren voegden, was het gesprek nog druk gaande. Soetrisno schudde telkens zijn haren achterover en Joesoef's bruin, zacht gezicht was vol beminnelijkheid, terwijl Soedarmo op de leestafel zijn benen liet bengelen.
„En hierna," zei hij met nadruk, „de krant. We zullen er artikelen in schrijven, dat heel Buitenzorg er wakker van schrikt. Dus u zegt, mas Trisno, dat u het beginkapitaal bij elkaar kan krijgen?
Dan gaan we morgen op zoek naar een drukkerij.... ach neen, ik kan immers niet, omdat ik les moet geven. Neen zoekt u dan maar naar een goedkope drukker."
Soetrisno knikte en Joesoef onderbrak hun gedachten aan de drukkerij en de krant door te zeggen:
„Ik heb al een paar leden voor de bibliotheek geworven en de bibliotheekwacht heb ik ook verdeeld. Verder is alles bijna helemaal gecatalogiseerd, maar dit boek weet ik nergens onder te brengen."
Joesoef stond op, ging naar de boekenkast en haalde er een splinternieuw boek uit. De anderen keken en bepaalden tenslotte samen de rubriek. Zo werd het laat en nam men afscheid, maar 's avonds werd de Künkelavond bij Soetrisno voortgezet. Deze keer ging alles vlot; alleen lachte Farida te veel en Soelastri soesde weg, terwijl Herwati het model van een hansopje zat te bepeinzen. Maar daar merkten de mannen niets van en weer ging men vriendschappelijk uit elkaar. En de dagen brachten telkens wat nieuws, nu eens een nieuw lid voor de bibliotheek, dan weer een opvoedings-probleem, zodat de mannen, geheel in beslag genomen, weinig letten op wat zich op de achtergrond

langzaam begon te ontwikkelen. Eens kwam Soetrisno een beetje verstoord bij Soedarmo klagen:
„Zus Farida heeft de schrijfmachine weggehaald, nu kan ik niets meer typen."
„Hè?" deed Soedarmo verbaasd. „Is ze zo'n kreng?"
Soetrisno antwoordde heftig:
„Die vrouwen hebben altijd wat! Wat heb *ik* nu met een naaimachine uit te staan?"
„Een naaimachine? Hoezo?" vroeg Soedarmo.
„Wel, Farida had Herwati's naaimachine geleend en nu mijn vrouw die heeft laten terughalen omdat ze zelf wat te naaien had, haalde Farida gisteren van onder mijn neus resoluut de schrijfmachine weg. Zonder een woord te zeggen is ze er toen mee weggegaan."
„Goede hemel!" Soedarmo schaterde het uit. „En hoe is de zaak afgelopen?"
„U ziet, dat *ik* er de dupe van geworden ben". Soetrisno ging met een nors gezicht zitten, maar toen hij Soedarmo's gezicht zag, begon ook hij te lachen en zuchtte:
„Die vrouwen! Die vrouwen!"
Maar Soedarmo bedacht een list. Hij leende van Farida de schrijfmachine, en op zijn beurt leende Soetrisno die weer van hem, zodat er een ogenblik kwam, dat Farida stomverbaasd haar schrijfmachine weer op Soetrisno's tafel zag. Ze durfde er echter niets over zeggen, ook omdat ze Soetrisno's ironische blik ontmoette, maar wreekte zich op Herwati door haar meer dan dan ooit vervelend te vinden. Gelukkig was Farida als gewoonlijk gauw haar grieven vergeten en er kwam weer een dag, dat ze met Herwati vertrouwelijk zat te giechelen.
Ondertussen was een drukkerij voor de krant gevonden. Om de drukkosten laag te houden, kwam men op het idee de beheerder van de drukkerij tot mederedacteur aan te stellen, waardoor de man, gevleid, een enthousiast Soendaas artikeltje schreef. Geld voor de eerste uitgave was er al, dus toog men ijverig aan de eerste artikelen, die de *Pendidikan Perekonomian Ra'jat*[1]) bij het publiek moesten introduceren. Soetrisno liep de toko's af om advertenties te zoeken en kwam dikwijls stralend hoewel bezweet

---

[1]) „Economische Volksopvoeding."

vertellen, dat hij na herhaald aandringen, een paar advertenties had mogen plaatsen.
Na over en weer debatteren over het uiterlijk, verscheen op een Zaterdagochtend het eerste nummer van de *Pendidikan Perekonomian Ra'jat,* die geregeld eens per week zou verschijnen. Het blaadje was lichtgroen, onooglijk en leek meer op een bioscoop-programma dan op een krant. Maar Soedarmo en Soetrisno bekeken het verliefd, de bladzijden strelend en met welbehagen de artisticiteit van het omslag keurend, waarop Soetrisno's naam en die van de beheerder als redacteur vermeld stonden. Farida, in padvinderscostuum gestoken, bracht het blaadje de huizen langs en haalde tegelijk abonnementsgelden op. Ook Joesoef, Moehammad en Soedarmo wedijverden in het werven van abonné's, zodat men de dag daarop al met voldoening een aardig bedrag bijeen had, waardoor de verschijning van het tweede nummer werd gewaarborgd. En Soetrisno was onvermoeid, evenzo Soedarmo; zelfs Herwati deed mee aan het administreren van het blad. Maar bij het tweede nummer al begon voor de drukkerij het gesukkel met de zetters, die zwaar moesten werken tegen weinig loon, zodat er telkens maar een paar werklui binnen waren met het gevolg, dat de uitgifte van de *Pendidikan Perekonomian Ra'jat* al dadelijk verlaat werd. Dit zou de abonné's kunnen afschrikken. Daarom hielp Soetrisno tot diep in de nacht met zetten, wat nog ouderwets met de hand gebeurde. Bij het licht van een petroleumlamp werkte hij; dan kwamen Joesoef, Herwati en Farida daarbij hem, bleven praten en gingen pas tegen middernacht weg. Herwati nam soms *pisang goreng* [1]) mee voor de zetters en voelde zich overgelukkig, als Soetrisno eindelijk met haar samen door de stille straten ging en levendig zijn gevoelens en bevindingen uitte. Ook Soedarmo en Soelastri kwamen nu en dan kijken, maar bleven niet lang, want de volgende dag werd het hun taak de kranten op te laten vouwen en onder de grotere leerlingen uit te delen voor verspreiding in de stad.
Zodra de Zaterdag voorbij was, kwam men op adem, maar de Maandag dwong Soedarmo weer tot haastig schrijven voor het volgende nummer, en tegen de Donderdagavond liep Soetrisno al zenuwachtig heen en weer, bang voor het te laat verschijnen van

---

[1]) Bananen in meel gebakken.

de krant. Dan ploeterde hij tot het krieken van de ochtend, zijn bediende Sanip hielp ijverig mee en eindelijk kwamen na de spanning van de hele week op Zaterdag de rust, en de voldoening het werk naar behoren te hebben verricht. Soetrisno kon tenslotte door het werk in de drukkerij niets meer schrijven en het werd Soedarmo's taak elke week pagina's te schrijven, wat voor hem geen kleinigheid was, ofschoon hij hierin door de vrienden en Soelastri geholpen werd en vaak kleine vondsten deed om de nog lege kolommen te vullen. Dikwijls bleef hij nachten lang op en tikte in bed zijn artikelen op de schrijfmachine, terwijl Soelastri, na het dagelijks werk vermoeid, rustig lag te slapen. De schrijfmachine had hij op een kussen gezet tussen zijn gestrekte en uitgespreide benen. Na een paar zinnen getikt te hebben, liet hij zich telkens op de kussens achterover vallen om zijn pijnlijke rug te strekken en de logische opeenvolging der zinnen te overdenken. Soms kwam er 's Vrijdagavonds een boodschap van de drukkerij dat er nog twee kolommen leeg waren; dan begon Soedarmo nerveus en haastig een artikeltje en bracht het tegen middernacht zelf naar de drukkerij, waar Soetrisno in hemdsmouwen op een hoog krukje zat en het zetsel nauwkeurig bekeek. Maar het gebeurde ook vaak, dat Soedarmo na drie uren ingespannen proberen het toch niet verder kon brengen dan tot copie voor één kolom. Dan zocht men zijn toevlucht in interliniëring.
Moehammad, die Soetrisno's artikelen in het begin trouw in het Maleis had vertaald, vond het tenslotte beter, zelf maar iets in elkaar te zetten en zo begon hij een reeks korte artikelen in prettig, vlot Maleis over rechtskwesties die haast dagelijks voorkwamen en waarin je de mensen enigszins voor moest lichten. En het succes van de krant werd zo groot, dat heel Buitenzorg zich verbaasd de ogen uitwreef en zich afvroeg, of deze gebeurtenis niet slechts een gril was van de intellectuele jongeren. Men praatte erover en bewonderde Soetrisno's buitengewone activiteit om adverteerders en abonné's te werven, aan de andere kant weer Soedarmo's pennevruchten, die doortrokken waren van een zekere spot, maar toch duidelijk andere kanten belichtten van de met vernieuwde kracht ingezette cultuurbeweging. Er was voor de vrienden geen tijd meer voor kleine gesprekken van de dag.
Vooral Soetrisno vond het burgerlijk, als Farida nu en dan met de kleding van haar kennissen spotte, en Herwati deed tenslotte

niets dan zwijgen in gezelschap, en zo ook Soelastri, maar nauwelijks waren de mannen verdwenen, of de vrouwen praatten over geheel andere onderwerpen dan in het algemeen gesprek getolereerd werden. In deze tijd was Soelastri echter nog meer in zichzelf gekeerd; ze had gemerkt, dat Soedarmo graag schertste met de jeugdige vrouwelijke abonné's van de bibliotheek, die nu en dan zelf boeken kwamen halen. Daar was er één bij, die geestig van repliek kon dienen, een beetje coquet, een beetje pikant, in ieder geval een meisje, waarop je wel verliefd kon raken. Kwam deze een boek halen, dan toonde Soedarmo haar gedienstig de nieuw aangekomen werken, bleef in de bibliotheek dralen, vestigde zijn blikken op haar en viel de verdere avond dan om het geringste tegen zijn vrouw uit. Soelastri zei er niets van, maar voelde des te meer. Op de middagen, dat Moehammad bibliotheekwacht had, praatte ze dan des te meer met hem, op de haar eigen rustige manier, hoewel je kon merken, dat dit bij haar iets anders betekende dan vriendschap alleen. Zo zaten ze eens naast elkaar op de bank bij de balustrade en keken naar de straat, toen Moehammads verloofde met twee anderen in een karretje voorbij kwam. Als een matrone gezet, aan de andere kant weer bits en onvriendelijk, was ze het toonbeeld van de societygirl, die alleen op feestjes wilde schitteren en zich daarvoor zorgvuldig een echtgenoot koos. Wist Moehammad dit wel? Het deed Soelastri leed voor hem; ze zou zo graag veel dingen in zijn leven willen verlichten. Moehammads verloofde wuifde hen toe en Soelastri keek van terzij naar Moehammad, die rustig teruggroette, in het geheel geen aandoening toonde, noch enig ander blijk gaf zijn verloofde sterk genegen te zijn. Toen het karretje niet meer te zien was, zei Moehammad effen:
„Ze gaan naar een kennis."
Soelastri zei niets terug, begon over haar dagelijks werk op school en tenslotte kwamen ze beiden op het subtiele van de genegenheid in een huwelijk. Moehammad zei:
„Och, lukt het bij ons niet met de liefde en zo, dan gaan we van elkaar. Het is altijd een kansspel en proberen doet geen kwaad."
Dit zei hij, omdat men hem van links en rechts zijn huwelijk met dit meisje afgeraden had, omdat het geborneerde meisje ook de eigenschap had graag kwaad te spreken over anderen, wat niet weinig gestimuleerd werd door haar eerzuchtige moeder, die over-

al te vinden was waar uiterlijke eer te behalen viel. Moehammad brak zich het hoofd niet over de toekomst en veronderstelde, dat alles wel terecht zou komen.
Soelastri wierp flauw tegen:
„Natuurlijk is het een kansspel, maar je moet toch de beste kansen berekenen om te winnen. Maar och. . . ." Ze brak af, haalde even haar schouders op, toen hem recht in de ogen ziende, zei ze eenvoudig:
„De zaak is, dat we u werkelijk het beste toewensen en dus. . . ." ze aarzelde even, dan flink: „We zouden u eigenlijk een huwelijk met haar willen afraden."
Hij keek haar aan, vast, onderzoekend, en ze weerstond zijn blik. Toen zei hij zacht:
„Wie niet waagt, die niet wint. Ik wil dit nu eenmaal wagen. Heus, ik geloof, dat zij, Partinah, wel zal veranderen in het huwelijk. Bovendien zie je juist vaak, dat onverschillige meisjes de tederste vrouwen worden."
Er viel een stilte; Soelastri tuurde over de weg en voelde in haar hart een weemoed, waaraan ze zich niet kon onttrekken.
„Was ik je maar eerder tegengekomen in het leven," dacht ze. „Nu is alles voorbij." Ze zuchtte onwillekeurig en strengelde haar vingers in elkaar. Ze voelde Moehammads blik van opzij, maar realiseerde, dat er iets anders in het leven was dan genegenheid voor een ander alleen. Was dit liefde, dit gevoel van naar die ander toe te willen vliegen, en in zijn ogen te kijken, diep, als keek je in je eigen ziel? Was dit het verlangen naar een vriend alleen of naar romantiek in de sleur van elke dag? En Soedarmo? Ze zag hem in gedachten met zijn verbeten, cynische mond, die zoveel harde woorden kon zeggen, zijn heerszucht en haar kleinheid daarin, omdat ze steeds maar toegaf, zodat ze nu aan zichzelf bleef overgelaten met het ellendige gevoel, slechts een nuttig object te zijn, iemand op wie hij al zijn grieven afreageerde. Maar zijn vertrouwen dan? Moehammad was zijn vriend; hield Moehammad van haar?
Soelastri bleef zo strak, dat Moehammad in haar stemming meeleefde en haar begon te zien zoals ze was, een jonge vrouw, die graag nog lachte, maar het niet doen kon door de ernst van het leven en het werk, dat haar volle aandacht vroeg.
Zo ontstond er een subtiele band tussen die twee, die hechter

had kunnen worden, indien er niet iets anders geweest was: het morele besef, iets verbodens te voelen. Moehammad wachtte Soelastri's houding hierin af; Soelastri echter weifelde, durfde Soedarmo niet dit verraad aan te doen. Toch merkte men niets tussen die twee; alleen voor een zeer scherpziend oog had dit innerlijke spel zichtbaar kunnen zijn. Soedarmo in ieder geval wist het niet en zo hij het al wist, hij zou er slechts om hebben geglimlacht, want hij was te zelfbewust. Dat Soelastri Moehammad boven hem kon verkiezen, was voor Soedarmo uitgesloten. Het zou een korte verliefdheid kunnen zijn, meer niet. Hij wist ook, dat Soelastri te verstandig zou zijn om een avontuur te wagen. Bovendien was Moehammad niet agressief en Soelastri te bedeesd. Tijd en de gelegenheid om het onbewuste tot liefde te verdiepen waren er niet, en de traditie hield hen van elke toenadering buiten aarzelende gesprekken terug, zodat Soelastri langzaam de afstand tussen haar en Moehammad groter zag worden en zich weer in haar eenzelvigheid terugtrok.

Op een avond dat Soedarmo les gaf aan een clubje, kwam Moehammad aan de eettafel zitten waar Soelastri zat en zei met een ongewone tinteling in zijn ogen:

„Zullen we samen *doekoes*[1]) kopen? Ik heb er zo net een heleboel gezien."

Ze keek op en wilde gretig op het aanbod ingaan; toen bedacht ze zich, sloeg verlegen de ogen neer. Ze voelde, dat dit een beslissend moment was in haar leven, en Moehammad hield zijn blikken strak op haar gericht. In zijn ogen was iets uitdagends gekomen; zo had ze hem nooit gezien. Soelastri antwoordde:

„Ja, laten we gaan."

Ze stond op, keek om zich heen, dan naar Moehammad, die een afwachtende houding had aangenomen en zag Roestini naar haar toelopen. Ze nam haar kind op, keek in de stralende kijkers, ging zitten met het kind op haar schoot en streek Roestini's haar van het voorhoofd.

„Nu?" drong Moehammad aan. Ze schudde het hoofd en zei mat:

„Ach neen, op een andere keer maar, mas Dar zal niet weten waar ik blijf."

En plotseling besefte ze, dat ze nog altijd van Soedarmo hield en

---

[1]) Indische vruchten.

dat het haar pijn zou doen, hem verdrietig en verslagen te zien. Ze beet zich op de lippen; Moehammads blik was zo dringend en had een zo eigenaardige glans gekregen, dat ze niet durfde opkijken, bang te blozen. Toen begon ze over dagelijkse onderwerpen, met afgewend gelaat voortdurend Roestini strelend.
Soedarmo kwam binnen, vertelde opgetogen het een en ander en troonde zijn vriend mee naar de bibliotheek. Soelastri bleef alleen.
„Voorbij," dacht ze, „maar misschien is het goed geweest. Voor een avontuurtje ben ik te goed en zou Moehammad wel evenveel als Soedarmo van mij houden?" Ze bleef lang onbeweeglijk en onderging heftig het behagelijke gevoel Soedarmo's stem te horen, en toen Moehammad met Soedarmo bij haar terugkwam, was de verzoeking verdwenen en lachte ze hem overmoedig toe, met een uitdagende tinteling in haar ogen.
Stille strijd tussen de vrouwen had ook plaats: nu ging het tussen Herwati en Soelastri. Soelastri voelde zich als parasiteerde ze op Herwati's verdienste, want Herwati klaagde vaak, dat ze dit niet kon aankopen en dan weer dat, zodat Soelastri zich schuldig voelde aan het telkens inkrimpen van Herwati's uitgaven. Herwati was kleiner gaan wonen, had zich eenvoudiger moeten inrichten; nu wiebelde de bamboevloer onder hun haastige stappen, terwijl Herwati's huis voordien ruim en van steen was. Vóór Soelastri's komst hadden Herwati en Soetrisno aardig en rustig geleefd van een behoorlijk inkomen; nu kwam de school erbij en Soedarmo's eten en zakgeld, zodat Herwati's sombere overpeinzingen vergeeflijk en begrijpelijk waren. Soelastri's schuldbesef groeide; zwaar drukte het op haar; daarom zei ze tot Soedarmo: „Als het toch niet anders kan, Dar, wil ik maar liever zelf eten van het inkomen van de school, dan hoeft mas Trisno alleen huur en licht te betalen. Ik voel me zo armzalig, een bedelares haast, die van aalmoezen leeft."
Soedarmo werd kwaad, legde uit:
„Wij eten geen genadebrood; wij werken toch hard voor de zaak! Van half acht tot één voor de klas; van vijf tot negen weer voor de klas; minstens drie maal per week een slapeloze nacht voor ons krantje. En veel vragen we toch niet voor dit werk, een kamertje in het schoolgebouw, een bordje rijst met groente en gedroogde vis plus tien gulden zakgeld. Ik voel niet, dat wij para-

siteren, want we geven ons geheel. In ieder geval, men kan ons niet verwijten, dat wij luieren en rijk hebben we het absoluut niet. Als je de nationale zaak goed wil dienen, moet je je burgerlijke moraal maar opzij zetten. Je moest zelfs niet terugschrikken voor een moord. Denk eens aan Gladkov's heldin Dasja."

„Neen, luieren doen we niet, maar het moeilijke is, dat het Herwati's geld is en niet dat van Trisno. Zij klaagt over een herhaaldelijk tekort, elke maand, en kunnen we dit zo maar aannemen van haar, zonder meer? Ik voel me zo bezwaard, Dar, het is net, of ieders blikken afkeurend op me neerzien. Och, laat me dan desnoods maar schipperen met het weinige dat wij hebben, al moesten we rijst met gezouten vis eten. Heus, dat zou me beter smaken."

Ze keek hem aan; hij, getroffen door het oprechte verdriet in haar stem, suste:

„Goed, ik zal het zo met mas Trisno schikken, dat hij ons de inkomsten afstaat in plaats van ons eten te sturen en zakgeld te geven. Bedenk wel, het is niet veel, Tri, een twintig gulden maar."

Ze knikte blij en zei snel:

„Het kan me niets schelen; in ieder geval, de heleboel zal er dan een beetje anders voor me uit zien, hoewel...."

Hier stokte ze en sprak haastig over iets anders. Soetrisno vond het goed, maar viel scherp tegen zijn vrouw uit, omdat vrouwen altijd zo kleingeestig waren.

Het werk nam alle aandacht in beslag; ook deze grieven werden vergeten en Soelastri was als gewoonlijk weer overal ijverig bezig, terwijl ze nu en dan dagen op een artikel zat te broeden. Dan kladde ze wat op een stuk papier, verscheurde het weer, maar het artikel kwam en ze kreeg een goedkeurende knik van haar man, die in deze dagen haar weer zijn genegenheid liet zien door kleine plagerijtjes, een wandeling samen of haar jongensachtig op de schouder te kloppen. Farida kwam nu vaker, bracht haar nerveuse levendigheid mee en haar kirrende lach hoorde je vrolijk in de leeszaal klinken. En Joesoef bleef 's avonds napraten, Soetrisno ook; maar op een dag kwam er een wending in de intieme vriendschappelijke omgang.

Soedarmo's heerszucht uitte zich in kleinigheden, bij het opmaken van de koppen op de omslag van de *Pendidikan Perekonomian Ra'jat,* in het willen winnen in elk debat. Soetrisno daarentegen

wekte Soedarmo's ergernis op , omdat hij geen artikeltje meer wilde schrijven en telkens de een of andere reden had zich aan zijn taak als redacteur, aan de administratie of het zoeken naar advertenties te onttrekken. Hoe het ook zij, Soedarmo stond tegenover een hoop redactiewerk en voelde zich als had zijn vriend hem daarin moedwillig in de steek gelaten. In deze tijd sprak Soetrisno erover om in de desa te gaan wonen om het leven daar te leren kennen. Hij zei, dat het een onvergeeflijke zonde zou zijn, als intellectueel werkeloos zich enkel in debatten te vergeten.
„Doen," zei hij, „daden moeten we hebben, want wat heb je aan theorieën die niet aan de praktijk zijn getoetst? Ik wil in de desa mijn ideeën proberen te verwezenlijken." Hij merkte de spot in Soedarmo's ogen, begon weer heftig:
„Wij, intellectuelen, willen altijd de vruchten plukken van elke arbeid, maar altijd vinden we het vies om zelf de handen uit de mouw te steken. In de desa zal ik proberen de producten op te kopen en ze hier in de stad aan de man te brengen. Ik heb nog nooit in de desa gewoond en wil de mensen in al hun lief en leed zien, mas...."
Soedarmo bleef zwijgen en Soetrisno, teleurgesteld om de koelheid, die hij nu ontmoette, pleitte:
„Herwati gaat met me mee. Heus, ik kan niet zo maar in ideeën blijven hangen; ik wil de daad, de werkelijkheid en alles ondervinden als een lering."

Soedarmo kende deze plannen van Soetrisno al lang, maar durfde niet veronderstellen, dat hij ze werkelijk ten uitvoer zou brengen. Bovendien, Soetrisno was er de man niet naar, iets praktisch te realiseren. Daarom zei Soedarmo:
„Heeft u alles wel overwogen? Het is daar beklemmend stil soms in de desa en je moet er kunnen bidden, anders word je door de desagemeenschap uitgesloten en kom je niet door hun zwijgende terughouding heen. Mas Trisno, denk er een nacht langer over na, voordat u gaat. Hier heeft u de krant, die werkelijk op het ogenblik al onze aandacht eist."
„De krant? Och, u bent er toch nog, wordt u in mijn plaats maar redacteur, tenslotte is dat in werkelijkheid toch ook het geval." Toen begon Soetrisno weer op een geëxalteerde toon over de

aantrekkingskracht van de onbekende desa op hem, maar Soedarmo vermoedde dat dit een vlucht was uit het redacteurschap. En hoe Soetrisno ook met stellingen bewees, dat het noodzakelijk was de desa in te gaan, de gedachte aan zijn verraad tegenover de zaak hield Soedarmo vast.

„U deserteert," zei Soedarmo eindelijk op de hem eigen ruw-eerlijke manier. „U wilt dit ontvluchten, terwijl het werk juist onder onze handen begint te groeien. Realiseert u wel, wat u doet?"

Soetrisno werd boos, en zijn ogen begonnen driftig te flikkeren, Toch zei hij beheerst:

„U verdenkt mij van dingen, die ik heus niet voel of wil. We werken op deze manier immers op verschillende gebieden; het einddoel zou immers de opwekking van de desa zijn? U doet het van de stad uit, ik vanuit de desa, zo ontmoeten we elkaar weer op een punt, waarover we het altijd ééns zijn geweest." Hij schudde zijn haar achterover, streek met zijn rechterhand over zijn smal gezicht, waarin de kleine mond vooruitstak, met zijn fijne op elkaar geperste lippen.

Na dit gesprek zocht Soetrisno zijn vriend hoe langer hoe minder op, tot er een tijd kwam, dat ze niets meer van elkaar wisten, als vreemden leefden en in hun dagelijkse zorgen teruggekeerd waren.

Herwati echter klaagde bij Soedarmo:

„Nu heeft Trisno weer een nieuwe bevlieging, de desa. Straks is hij het vergeten en moeten we weer hier naar toe trekken, wat natuurlijk kosten met zich meebrengt. Kunt u hem niet bepraten van dat plan af te zien, mas Dar? U heeft op hem altijd de meeste invloed gehad."

Soedarmo beloofde haar, dat hij zou proberen Soetrisno tot andere gedachten te brengen; Soetrisno zou over een poos wel van zijn ideeën terugkomen, zodra hij ondervonden had, wat het was in de desa te wonen. Maar Soetrisno wilde van niets horen, kwalificeerde Herwati's bezwaar als pietluttig burgerlijk, eng en laf; voelde er zich juist door gestimuleerd koppig de verhuizing voor te bereiden. Herwati zwichtte; wat zou ze anders kunnen doen, als Soetrisno, dagen lang uit zijn humeur, haast niets tegen haar wilde zeggen? De vrienden hadden medelijden met Herwati en spraken af met Soetrisno tot een schikking te komen. Op een avond kwam men bij Soedarmo bijeen. De stemming was mat,

wrevelig, met een grondtoon van minachting van de een en van stil verzet bij de ander; Moehammad en Joesoef echter gedroegen zich gewoon. In de achtergalerij zaten de vrouwen en Herwati klaagde:
„Trisno is boos op mij, maar als ik niet toegeef, zou ik het mij mijn levenlang niet kunnen vergeven. Ik ga, waar hij gaat. Hij is zo ziekelijk en wie zal hem daar in de desa verzorgen?"
Farida stookte op:
„Ga dan juist nièt mee. Het is immers te vermoeiend voor je. Als je beslist weigert, zal mas Tris wel terugkrabbelen, hoor."
„Ja," zei Herwati toonloos; toen stond ze op, ging naar de vrienden toe en begon over haar bezwaren tegen het gaan naar de desa:
„Hoe denkt u over Trisno's plannen?"
Soedarmo zei:
„Het zou verstandiger zijn, als mas Trisno eerst eens poolshoogte nam hoe het daar in de desa toegaat. In ieder geval, er moet toch eerst een huis gezocht worden en zo. Het zou niet te verantwoorden zijn, als u, mas Tris, uw kinderen blootstelde aan mogelijke gevaren bij het verhuizen naar de desa."
Na veel over en weer praten werd beslist, dat Soetrisno eerst voor een maand alleen zou gaan; daarna zou Herwati met de kinderen volgen. Herwati was tevreden over deze schikking; maar Soetrisno keek sip en probeerde zijn misnoegen af te reageren in een levendig debat met de vrienden. De rechte stemming wilde echter niet komen, zodat het wederwoord slechts mat en als afgebeten klonk. In de late avond ging men van elkaar en deze keer was Soedarmo's groet lauw en onverschillig, ofschoon Soetrisno naar een hartelijk woord scheen te hunkeren.
In de slaapkamer zei Soedarmo tegen zijn vrouw:
„Daar gaat hij, nu de desa in, morgen weer in de stad terug, en zo blijft die grote jongen maar wankelen en weifelen en zal nooit Herwati's moederlijke liefde kunnen missen. Kartonegoro had gelijk toen hij zei, dat Soetrisno net als een blad aan de boom is, zo grillig en onberekenbaar. En altijd weer dat laffe ontvluchten van de verantwoordelijkheid."
Soelastri zei niets terug en Soedarmo bleef lang in gedachten zitten, als besefte hij wat het was, weer eenzaam te staan.
„Hij rukt zich van me los," dacht hij bitter. „Is het mijn heers-

zucht, die hem wegdrijft? Ben ik inderdaad zo verfoeilijk, dat alle vrienden me verlaten? Soetrisno heeft me al lang ontweken; toch heeft hij altijd naar me geluisterd. Wat heeft hij zoëven een eigenzinnig gezicht getrokken, als wist hij alles beter dan een ander. En ik meen het toch goed met hem; hij is de enige waarschijnlijk, van wie ik werkelijk houd."

XVII.

Soetrisno ging naar de desa, logeerde er bij een oude hadji en was van plan er een maand te blijven. Maar na drie dagen kwam hij al terug en keerde op zijn gang naar huis even bij Soedarmo aan. Toen hij de voorgalerij opkwam, stond Soedarmo juist in de deuropening en begroette zijn vriend met een verbaasd:
„Hé, bent u al terug?"
Soetrisno lachte, enigszins verlegen, maar ook geërgerd, en antwoordde:
„Ja, maar ik ga straks weer terug." Toen, Soedarmo's verwonderde blik over zijn kleding opmerkend, legde hij uit:
„Ja, ik heb me in pyamajas en sarong gestoken, omdat ik in de bus niet wilde afsteken en helemaal ongemerkt als een desaman reizen."
Soedarmo lachte, en plaagde:
„Maar uw gebaren en manier van spreken zijn veel te intellectueel voor een desaman."
Soelastri, die Soetrisno's stem herkende, kwam naar voren en begroette hem met de opmerking:
„Maar is dit heus mas Tris? Droom ik niet? Zo lijkt u op een echte schooljongen."
Soetrisno voelde zich even gehinderd door haar spottende, onderzoekende blik, werd rood, maar probeerde zijn verlegenheid te verbergen door tegen te werpen:
„Waarom zouden we nu zo burgerlijk zijn om deze kleren te verwerpen? Dit is toch inderdaad de kleding van de desaman?"
„Ach neen," suste Soelastri. „Ik wil u niet beledigen, maar het is zo frappant, dat u ondanks die kleding nog altijd onze mas Tris bent".
Ze lachte en keek hem ondeugend aan, en hij moest wel lachen, hoewel gedwongen en enigszins zuur. Toen zei hij weer:

„Die vooroordelen kennen we, maar wat eng is ieder toch om zulke kleinigheden onder de loupe te bekijken."
„Kleinigheden? Ik zou zeggen, dat dàt overwegend is als u zich helemaal wilt aanpassen aan de gewoonten van de desa," zei Soedarmo ernstig, toen verder: „U moet eigenlijk uw tanden ook niet meer poetsen en geen zeep gebruiken."
„Ja" vulde Soelastri aan. „Vooral uw tanden niet poetsen, want alle tandenborstels zijn van varkenshaar gemaakt; om consequent te zijn, moet u inderdaad alleen maar met gestampte dakpannen uw tanden schuren. En uw handdoek moet u diep in uw koffer verstoppen."
Soetrisno keek van de een naar de ander en twijfelde even aan de situatie, toen hij Soedarmo effen voor zich uit zag kijken en een rimpel in Soelastri's voorhoofd ontdekte. En plotseling begon hij te lachen, waarin de anderen hem bijvielen en zei geraakt: „Er is een grond van waarheid in, maar om zo ver te komen...."
Hij haalde zijn schouders op, keek even weg, toen heftig:
„Die stilte 's avonds is soms zo enerverend en dan al die *ngadji*-geluiden [1]) om je heen."
„Maar de poëzie is daar toch voor het grijpen, hè, mas Tris, of ondergaat u niet die eigenaardige bekoring van ritselende bamboebosjes?" vroeg Soedarmo en hij knipoogde tegen zijn vrouw.
„En 's morgens die frisse wind en de mist, die zo geheimzinnig op kan trekken en onze nieuwsgierigheid naar de bedekte verten gespannen houdt," begon Soelastri met stemverheffing. „O, ik zou me daar juist voelen opleven en telkens weer genieten bij het zien van de ruisende gouden padihalmen."
„Het hangt er van af uit welke gezichtshoek je die dingen bekijkt," zei Soetrisno geërgerd. „Ik zoek geen poëzie in de desa; het zou al te schraal zijn, daar alleen maar streling voor het oog te zoeken," en op een andere toon tegen Soedarmo:
„Gaat u nu met me mee naar de desa, dan krijgt u ook een indruk van alles."
Eerst wilde Soedarmo niet, maar eindelijk stemde hij erin toe, en samen gingen ze de straat op om met een bus naar de desa te vertrekken. 's Avonds kwam Soedarmo terug en begon levendig tegen Soelastri en Joesoef zijn verhaal:

---

[1]) *Ngadji*, reciteren van Koranverzen.

„Het huis van die hadji ligt aan een binnenweg, die ik vol verwachtingen opliep, want Trisno had me zo een en ander verteld, ook dat de hadji erg godsdienstig en slagvaardig was. Toen kwamen we bij een klein *panggoenghuis*[1]), dat dicht bij een *langgar*[2]) stond. Die *langgar* nu heeft een tamelijk vieze bruine vijver, waarin de mensen hun handen en voeten moeten wassen voor de *woedoe*[3]) en Trisno legde me uit, dat hij met dat water ook zijn mond moest spoelen en zei erbij, dat hij daar nog niet tegen kon. Ik moest om zijn ongelukkig gezicht lachen, maar leidde zijn gedachten af door erg belangstellend naar het gezin van de oude hadji te vragen. En toen kwam Trisno los; — Hij heeft drie dochters, die altijd in de kamers naast de mijne zitten te giechelen; ik heb werkelijk last van dat gegiechel, maar natuurlijk doe ik net of ik niets hoor. — Toen ik Trisno plaagde en zei: — pas op, mas Tris, zus Herwati mag dat niet weten; de oude hadji wil u tot schoonzoon hebben, — zei hij verontwaardigd: — Ik bèn toch getrouwd; — waarop ik hem verder plaagde: — Dat is voor een hadji helemaal geen beletsel. — Nu ik maakte dan kennis met de hadji."

„Hoe ziet hij eruit?" vroeg Soelastri nieuwsgierig.

„Ik dacht, dat hij er eerwaardig uit zou zien met een grijze baard en zo, maar in werkelijkheid zag hij er slim uit, een echte handelaar, met een slordige muts en groene tanden en niets eerwaardigs over zich dan zijn vaderlijke manier van doen tegenover Trisno. Enfin, we hebben wat gedebatteerd over citaten uit de koran en Trisno zat er bij, alsof hij een kleine jongen was. En de drie jonge dochters, die zijn allemaal even lelijk en echte gansjes."

Joesoef omvatte zijn kin met zijn rechterhand, knikte en zei:

„O, die mas Tris, wat heeft hij zichzelf in een lastig parket gebracht."

Toen lachte hij en Farida, die net binnenkwam om haar man af te halen, begon ook mee te lachen maar vroeg: „Waar lachen jullie toch om?" Soelastri lachte nog smakelijker en schudde haar hoofd.

---

[1]) Huisje op palen.

[2]) Bedehuis.

[3]) Rituële wassing voor het gebed.

Soedarmo legde Farida het geval uit en vervolgde: „Toen de bus vertrok, keek hij me zo zielig na, als wou hij me vragen, toch te blijven. Ik wendde mij af, maar moest eigenlijk lachen, want het was te kostelijk. Ik wuifde hem toe en zag hem langzaam de modderige binnenweg opgaan, met enigszins gebogen hoofd."
Ze lachten weer en Farida's lach klonk hoog boven die der anderen uit. Ze verklaarde: „Hij komt beslist gauw terug," en ieder was van dezelfde mening.
Een week na Soedarmo's bezoek aan de desa verscheen Soetrisno weer, nu met zijn linkerarm in een doek. Hij hield zijn linkerhand op zijn borst en had in zijn uitdrukking iets klagelijks, als had hij erge pijn. Telkens bracht hij zijn rechterhand naar de linkerarm en vertrok zijn mond en gelaatsspieren zo, dat Soedarmo er kregelig van werd en bruusk vroeg:
„Wat scheelt u toch, mas?"
„Ik heb mijn arm verstuikt. *Adoe* [1]," zei Soetrisno en streek even over de doek. „Hij is helemaal opgezwollen en nu moet ik naar de dokter gaan om hem te laten behandelen."
„Ach, is het zo erg?" vroeg Soedarmo meewarig, met een ironische tinteling in zijn ogen. Trisno kreunde weer „adoe" en trok zijn ene mondhoek scheef naar beneden. „Werkelijk, ik heb de hele nacht niet kunnen slapen. Ik zal nu wel minstens een week hier moeten blijven om me te laten behandelen."
Zo bleef Soetrisno een week lang thuis en de arm genas, hoewel hij telkens moest constateren, dat de genezing erg langzaam ging en hij heus weer naar de desa moest. Herwati verzorgde hem en was zo teder en lief, dat het aandoenlijk was haar bedrijvig bij Trisno te zien, die zich liet vertroetelen en opfleurde, hoewel hij het voor zichzelf niet wilde bekennen. De vrienden kwamen weer bij hem en weer werden het gezellige avondjes, ondanks Soetrisno's meelijwekkende houding, want Herwati bracht met haar zorgzaamheid de gezelligheid aan.
Thuis zei Soedarmo tegen zijn vrouw:
„Wat een aanstellerij van mas Trisno! Laat hem toch zeggen, dat hij weer thuis wil zijn, bij zijn vrouw en kinderen."
Ook met Joesoef en Moehammad sprak Soedarmo over Soetrisno's geval en Joesoef zei:

---

[1]) Au!

„Die mas Tris kan immers niet zonder zus Herwati. Hij troont haar vast nog mee om hem in de eenzaamheid gezelschap te houden."
De anderen knikten en Soedarmo zei:
„Ja, laat hem maar. Hij zal wel wat weten te verzinnen om haar mee te krijgen."
En inderdaad bleek de veronderstelling juist te zijn, want toen de arm genezen en er weer een week om was, kwam Soetrisno bij Soedarmo en zei heftig:
„Die stilte in de desa is mij een obsessie en vooral 's avonds die *ngadji*-geluiden overal om je heen, die in de stilte dubbel irriterend zijn, zoals ze in je oor na blijven hangen. In de trein hierheen hoorde ik de wielen ratelen: la ilaha illa'llah, la ilaha illa'llah. Ik werd er compleet nerveus van. Die geluiden schijnen me tot hier nog te vervolgen. Neen, ik zou gek worden als ik daar nog langer alleen bleef."
Soetrisno zweeg en keek Soedarmo op een eigenaardige manier aan. Soedarmo zei bedachtzaam:
„Komt u dan maar weer hier terug. U bent toch maar voor een poosje bij die *kiahi*[1]) gelogeerd."
„Neen," schudde Soetrisno energiek het hoofd. „Dat nooit, stel je voor, plotseling alles op te geven, alleen maar omdat die mummelende geluiden me daar in de stilte te machtig worden. Neen, ik zou me voor mezelf schamen mijn plannen zó in de steek te laten. Ik wil Herwati alleen maar vragen zo gauw mogelijk naar de desa te komen."
„Denkt u er dan niet aan, mas Tris, wat het voor uw vrouw zal zijn, om zo vroeg in de ochtend hier naar toe te moeten en pas laat weer thuis te zijn? En dat elke dag? Realiseert u zich wel, wat het is u helemaal in de desa terug te trekken? U bent toch niet van plan kluizenaar te worden?"
„Op het ogenblik heb ik behoefte een andere omgeving om me heen te zien. Het is geen vlucht, eerder een stap naar de bezinning. Van daaruit kan ik objectief allerlei dingen in hun eigen licht bekijken. Hier word ik opgeslorpt en verlies me in détails."
„Maar we hebben u hiér juist nodig," protesteerde Soedarmo. „Vooral waar alles nog in de groei is; waarom moeten we elkaar

---

[1]) *Kiahi,* iemand die in reuk van heiligheid staat.

toch plagen met telkens elkaar niet te willen begrijpen? Ik vind, dat u de zaak nu vooral niet dient, door uw eigen gemak daar in de desa te zoeken."
Soetrisno werd rood, had iets scherps op de lippen, maar eindigde met weer over zijn gezicht te strijken. Opnieuw klonk Soedarmo's cynische stem:
„Het is geen bezinning, die u daar zoekt. Bovendien ken ik veel mensen, die hun hele leven lang naar bezinning hebben gezocht en nu nóg onbezonnen zijn gebleven."
Soetrisno's antwoord klonk onverschillig, als raakte het hem niet, wat zijn vriend van hem dacht:
„Laat de mensen denken, wat ze willen. Ik bedank er voor in het gareel te lopen." Hij haalde zijn schouders even op.
„Het is niet in het gareel lopen, wat wij van u vragen. Het is de moed om door te zetten. Bovendien moet u aan zus Herwati denken. Beseft u niet hoe zwaar het leven in de desa haar zal vallen?"
„Als ik voor een ideaal niet zelfs mijn leven veil wil hebben, dan heb ik niet het recht verder te bestaan, en als Herwati mij daarin niet terwille is, dan moet ze dat zelf weten."
„Zover gaan we niet, mas Tris. Het feit is, dat u naar de desa wilt, en zus Herwati met de kinderen wilt meetronen. We mogen toch niet zo theatraal doen; het gaat tenslotte toch niet om u alleen? Ik vind het verspilde kracht om alles alleen maar te proberen, dat wil zeggen, voor een korte inblazing zelfs de liefde van je vrouw te wagen. En daarom zou ik het eerst één maand volhouden er alleen te wonen. Een verhuizing met het hele gezin daarheen kost geld, moeite en.... voor zus Herwati wordt het een vermoeiend heen en weer trekken."
Soetrisno voelde zich geraakt, wilde verder niets meer zeggen en nam maar afscheid.
's Avonds kwam hij met Herwati terug, en Herwati begon dadelijk:
„We gaan over een week naar de desa; ik voel het als mijn plicht Trisno in alles bij te staan."
Soedarmo en Soelastri zwegen, keken slechts met verhoogde belangstelling naar Herwati, die plotseling scheen te stralen. Het was, alsof ze zich nu zeker van Soetrisno's liefde voelde en die niet meer hoefde te delen met anderen. Ze vervolgde:
„Het zal heerlijk zijn in de desa. Zoeken jullie ons op? Tris heeft

al een huis gevonden met een grote tuin achter en opzij, naast de *balé-desa* [1]). Ik ga met de opelette heen en weer; het zal heus leuk zijn in een ander milieu te leven."
En Soetrisno viel haar bij:
„Ik denk kippen te fokken en de eieren te verkopen; bovendien zal ik de desalieden aansporen om hun padi zelf te stampen inplaats van die naar de rijstpellerij te brengen. En dan wil ik de bereiding van de klapperolie stimuleren. Als jullie nu in de stad *beras toetoe* en *minjak keletik* [2]) wilt propageren, dan zijn we al een hele stap in de richting van de coöperatie tussen desa en kota."
„Ja, ja, en dan geven wij de tani's werk, want die zijn gedwongen elk jaar zes maanden lang niets te doen. Maar ik geloof dat het lastig zal zijn om *koelak* [3]) en daarnaast ook kolchoz-propagandist te zijn," schertste Soedarmo en hiermee werd de sfeer gered en men gekscheerde over en weer tot het tamelijk laat was geworden. Men bracht de gasten een eindje weg, maar kwam al pratende hoe langer hoe verder, tot men voor Soetrisno's huis stilstond en daar eerst afscheid nam met de belofte Herwati in de desa te zullen opzoeken.
De dag van Herwati's verhuizing kwam. Al eerder waren de kennissen vol van Soetrisno's desaplannen en beklaagden ze Herwati om haar grillige man, die telkens nieuwe experimenten zat uit te spinnen. Dan antwoordde Herwati, dat het toch maar iets voorlopigs was, en als Soetrisno dit geweten had, zou hij het haar niet hebben vergeven. Maar men beschouwde hem enigszins als een excentrieke figuur, één die met alle geweld zijn kop wilde stoten, omdat hij zijn noodlot ten volle wilde ondergaan. Glimlachend zei Soedarmo tegen Joesoef:
„Mas Tris komt wel terug; tenslotte moet hij het leven ook eens van de harde kanten leren kennen. En elke nederlaag zal een mens òf opheffen òf juist naar beneden drukken. Ik voor mij geloof, dat er weer een nieuwe crisis bij hem op komst is."
Het gezin verhuisde naar de desa en men hoorde er weinig meer van. Soetrisno verscheen nu en dan in de stad en eens kwam hij

---

[1]) Raadhuis.
[2]) Gestampte rijst en lekker bereide klapperolie.
[3]) *Koelak*, een rijstmaat.

zijn gestampte rijst bij enige vooraanstaande personen aanbieden, die wat bestelden, maar toen verklaarden, dat de rijst niet te eten was en dat zelfs hun bedienden die versmaadden. En Soetrisno klaagde, dat hij de rijstprijzen niet lager kon stellen, omdat de lonen zo hoog waren; zo leed hij een klein verlies en probeerde het toen met *ketella*[1]). Terwijl Soetrisno als uit de vriendenkring weggevaagd was, gingen de werkzaamheden door. De krant verscheen geregeld en Soedarmo's artikelen werden door de mensen besproken; de bibliotheek kreeg nieuwe leden en verder kwamen de vrienden nog altijd gezellig bij elkaar en praatten veel over Soetrisno. Haast elke dag kwam Farida een praatje maken, en merkte een en ander bij de Soedarmo's op. Op een dag kwam ze met beige hooggehakte sandalettes op Soelastri toegestevend, duwde ze haar in de hand en zei:
„Draag ze maar, ze zijn nog splinternieuw."
En omdat Soelastri zweeg:
„Toe, ik heb er toch niets aan," waarop Soelastri haar getroffen aanzag en toen blij de sandalettes bekeek. Soelastri trok de bandjes aan, liep er mee op en neer en liet zich door Soedarmo bewonderen, terwijl Farida overgelukkig er bij kwam staan. Soelastri's oude sloffen werden afgedankt en in plaats daarvan liep ze nu op de frivole sandalettes rond en het geklikklak van de hakjes klonk vrolijk op de houten vloer. Een andere keer, bij een bezoek aan de familie, kwam Soelastri's moeder met een stukje kabajastof naar haar toe en zei eenvoudig:
„Voor jou, je kunt zo toch niet rondlopen." En de dochter, die eerst wilde weigeren, nam het toch maar aan, ofschoon even gekwetst door het medelijden, dat ze ongewild had opgewekt. Daarom zweeg ze over de aangelegenheden thuis en deed het voorkomen, dat niemand haar hoefde te beklagen. In de familie wist men echter wel, hoe het er mee gesteld was en Soelastri's verstrooidheid op sommige ogenblikken wekte ieders meewarigheid, en op Soedarmo werd dan alle schuld van haar ongeluk geworpen, zodat Soelastri tenslotte de familie ontweek. Eens kwam Marti tegen het eind van de maand over en bij het afscheid drukte ze de onverschillig kijkende zus een halve gulden in de hand, zeggend:
„Voor de laatste dagen. Ik heb zelf niet meer, anders zou ik je

---

[1]) Cassave.

wel meer gegeven hebben." Martilah sprak de waarheid, want ze kwam altijd te kort en had soms tegen het eind van de maand maar een paar dubbeltjes over.
„Ach neen," weerde Soelastri af. „Doe het toch niet, ik heb heus alles al in huis." Maar omdat Marti er op aandrong, zei ze mat: „Dank je wel, het komt net van pas."
Toen Martilah weg was, kreeg Soelastri een standje van haar man, maar ze liet zijn scherpe woorden van zich afglijden en kocht van het geld een blikje vis, terwijl Roestini blij gemaakt werd met een reepje chocola. Na Farida kwam Joesoef met een hemd voor Soedarmo opdagen, dat hij op een linkse manier overhandigde, en Soedarmo bedankte hem hartelijk en bevoelde de zachte stof, terwijl hij van genoegen straalde. Toen Joesoef weg was, zei hij tegen Soelastri:
„Het zou me erg aan het hart zijn gegaan,dat hemd te weigeren. Hij was zo blij mij een plezier te kunnen doen."
Men voelde de vriendschap nog hechter in deze tijd en Moehammad die nu bij zijn verloofde inwoonde, bracht zijn immer vertrouwelijke zwijgzaamheid mee, als hij een bibliotheekwacht had. Hij begon zelfs mededeelzamer te worden en op een dag vertelde hij Soedarmo een en ander over zijn leven, ook over zijn verloofde. Toen hij eenmaal losgekomen was, vond Soelastri hem nog sympathieker, ofschoon het haar bevreemdde nu met hem zonder enige spanning te kunnen praten. Ze begon hem zelfs met zijn verloofde te plagen, wat hij aangenaam scheen te vinden, want hij praatte telkens over haar; en het verwonderde ieder, waarom hij toch zo van dat meisje hield, terwijl het Soelastri een onbewuste minachting voor hem bezorgde en ze in hem langzamerhand een toekomstige pantoffelheld zag.
„Wat ziet hij toch in dat meisje," zei ze tegen Soedarmo. „Maar ja, het is zijn zaak, hoewel ik het jammer van hem vind." Soedarmo antwoordde:
„Hij heeft te weinig dunk van zichzelf. Met zijn meesterstitel kan hij straks ristjes van zulke meisjes aan elke vinger krijgen, want zo'n graad heeft voor ieder bekoring, zelfs voor mensen, van wie ik het niet verwacht zou hebben."
Soelastri keek door het raam naar buiten en zag de lucht van warmte trillen. Ze streek zich over het voorhoofd en schoot plotseling in een lach, terwijl ze haastig opstond en op de trap, die

naar de keuken leidde, ging zitten. Daar kwam Soedarmo eerst bij haar zitten; toen trok hij haar naar de rivieroever mee. Beneden klotste het bruine rivierwater en rimpelde en rekte zich en leek zo verfrissend in de zwoele atmosfeer. Een uitgehakt paadje in de rivierwal leidde er heen. Soedarmo kroop onder het prikkeldraad door en ging de trapjes af naar beneden, terwijl hij Soelastri wenkte hetzelfde te doen, maar ze bleef waar ze stond en zag haar man langzaam afdalen. Joesoef stond opeens zonder dat ze het merkte, achter haar en grinnikte, toen hij Soedarmo beneden zag.

„Wat wil hij daar doen?" vroeg hij.

„Och, hij wil kijken, of daar een vijver gemaakt kan worden en als het zo is, denken we er grote goudvissen in te telen."

„Wat een goed idee." Joesoef knikte waarderend, kroop onder het prikkeldraad door en daalde op zijn beurt de rivierwal af.

Toen de vrienden weer boven waren, ontwierp men enthousiast een plannetje om het rivierwater zo in het vijvertje te leiden, dat er altijd voldoende water zou zijn. Maar de gesprekken stokten plotseling, want de jonge administrateur van de krant, die op een zakgeld van *f* 5 plus vrij eten en inwoning bij Soedarmo aangesteld was, kwam met het bericht, dat de beheerder ziek was en men dus een artikel te kort kwam.

Wat te doen? Het was al Vrijdag, Soedarmo had al twee artikelen geschreven, de advertentie van de bibliotheek was groter en ruimer gedrukt en de nieuw aangekomen boeken waren al aangekondigd. Dan maar een stuk uit *Jan Christoffel* vertalen en liefst iets, wat met de vrouw te maken had. Zo nam men een passage over Amélie, en Soelastri moest het in het Soendaas vertalen, wat haar moeilijk afging, daar ze geen woordenboek bij de hand had. En toen de vertaling klaar was, was ze er niet voldaan over, want ze vermoedde wel, dat haar zins-constructies Hollands waren. In je eigen moedertaal schrijven was heel moeilijk, als je die altijd minachtend behandeld had. Ze herinnerde zich haar Soendase onderwijzeres op de lagere school, die haar altijd onvoldoende voor haar opstellen had gegeven, omdat Soelastri te veel fantaseerde, oordeelde ze, en Soelastri niet van haar hield. Zo had ze zich alle moeite voor de Hollandse onderwijzeres gegeven en kijk, nu speet het haar, dat ze niet verstan-

diger was geweest. Ze moest nu Soendase artikelen schrijven, want Soedarmo stond voor een hele hoop werk.
Ook was er altijd werk in huis en er was geen denken aan om 's middags te wandelen of de Zondag prettig door te brengen. Om afwisseling in de dagelijkse werkzaamheden te brengen, ontwierp Soedarmo een model voor een etenskastje, kocht een paar planken en zocht een van de tafels uit. Hij zaagde de stukken zorgvuldig op maat af, en zo voorzichtig legde hij het aan, dat hij ruim twee dagen bezig was, eer hij de zijstukken en de bodem vast kon timmeren. Aan één kant werd toen een stukje groen gaas vastgespijkerd en toen dit klaar was, bekeek hij trots zijn arbeid. Nu restten hem nog het verven en het dichtstoppen der talrijke spleten tussen de planken. Terwijl hij verfde kwam Soetrisno plotseling binnenvallen en raakte geïnteresseerd in wat hij deed.
„Dat wordt een fijn kastje," bewonderde hij.
„Ja," zei zijn vriend, terwijl hij rustig met lange streken verfde; „Soelastri heeft er een nodig, daarom heb ik dit gemaakt, dan kan het eten veilig weggezet worden. Er moeten nog rode biesjes op komen, dan ben ik klaar." Soedarmo stond op, zette de verfpot weg en wreef zich onwillekeurig de handen. Toen zuchtte hij:
„Ik heb er zoveel moeite mee gehad, maar nu zou ik het zelfs wagen een rekje te maken."
„Nou, nou," deed Soelastri, ironisch, „als een normale timmerman zoveel tijd nodig had als jij voor die kast dan...."
Soetrisno schaterde het uit, maar ditmaal klonk zijn lach Soedarmo spottend in de oren; het was, of Soetrisno innerlijk zei: „Wat een vervelend geknutsel toch altijd, in plaats van de tijd beter te besteden."
Daarom zei Soedarmo:
„Nu ja, als je alles meet naar het resultaat.... maar het plezier van het werk is er toch ook altijd."
Soetrisno keek strak, voelde de steek.
In de leeszaal zat Joesoef, maar toen de vrienden bij elkaar zaten, wilde het gesprek niet vlotten, zodat Soetrisno maar gauw afscheid nam. Soedarmo gaf hem een paar exemplaren van de krant mee en het gaf Soetrisno een schok, maar hij liet het niet merken en nodigde zijn vrienden uit tot een bezoek aan zijn desa. De Zondag daarop gingen Soelastri en Soedarmo met Roestini

daarheen. Moehammad ging mee, maar Joesoef en zijn vrouw zouden achterna komen, omdat ze nog wat te doen hadden thuis. In de trein kocht Moehammad djeroeks en toen het kleine stationnetje bereikt was, stapte men uit en ging in een sado langs de kronkelende weg. Cassaveplanten links en rechts, een brug over, waaronder een stenige, haast waterloze rivier stroomde; een hoogte op en weer de helling af en eindelijk had men Soetrisno's huisje in zicht. Schuin voor het huis stond een door de bliksem ontbladerde boom, die enkel stam was en daar akelig hoog stond, zwart en somber. Soedarmo wees er naar.
„De *danjang*[1]) van het dorp," zei hij en toen de beide anderen verbaasd „hè" riepen, lachte hij en fluisterde geheimzinnig:
„Soetrisno weet er van te vertellen. Vraag het hem maar straks."
In het kleine tuintje voor het huis zat Herwati te naaien. Toen ze de vrienden zag, stond ze niet dadelijk op, maar hechtte eerst wat af, wat zo weinig haar gewoonte was, dat de gasten elkaar even aankeken. Soetrisno kwam het kleine houten stoepje af en toonde zijn blijdschap op een enigszins overdreven manier.
„Hallo, mensen!" zei hij, „wat leuk, dat jullie komen!" Hij liet de bediende een paar stoelen in het tuintje brengen en de gasten kregen tijd rond te kijken. Soelastri, die zich alles idyllisch had gedacht, was teleurgesteld, toen ze het enge tuintje zag, weliswaar dik met gras bedekt, maar in niets verschillend van haar eigen erf in de stad. Een kleine nangkaboom met misvormde vruchten gaf enige schaduw, verder was de heg groen en een paar bloemetjes lieten zich verlegen even zien, maar de straatweg was stoffig en de huizen aan de overkant waren laag en verveloos. Naast het tuintje echter lag een wijd stuk onontgonnen grond, dat zich verder uitstrekte tot achter het huis, naar de kali glooiend, en verder in een heuvelrug overging, die in de verte groen en mals in de toch zengende zon lag. Op dat stukje grond voor de keuken stonden een paar boneplantjes aan stokken, met hier en daar groene lange peulen. Bij de nangkaboom aan de andere kant van de pagger was de grond voor een gedeelte omgewoeld en een paar armzalige pisangboompjes staken even boven een diepe kuil uit en leken pas geplant te zijn. Soetrisno volgde de

---

[1]) Beschermgeest van een dorp of huis

opmerkzaamheid, waarmee zijn vrienden hun ogen over alles lieten gaan en verklaarde:
„Van de huiseigenaar, de *Loerah* [1]), mag ik alle grond naast en om dit huisje ontginnen."
„Hm," deed Soedarmo waarderend. „Wilt u er kunstmest voor gebruiken? Maar dan moet u wel heel lang zelf hier blijven wonen; het zou toch jammer zijn voor een ander zoveel moeite te doen."
Soetrisno ging niet op de hatelijkheid in, lachte even en leidde de vrienden rond. Het panggoenghuisje was tamelijk netjes; alleen harmonieerden de witte bedden niet met de ongeverfde ramen, ook de wastafel leek belachelijk en de spiegelkast zo schreeuwerig modern, waar dit huis zo sober en pretentieloos was, dat het pijnlijk aandeed. Het buffet had geen plaats kunnen krijgen, dus stond het waar het niet moest staan en maakte het huisje overvol. De eetkamer was bijgebouwd en had een bruine aarden vloer; in de keuken was een open aarden fornuis en daarin pofte de meid ketella en *oebi* [2]), die ze straks aan de gasten voor zou zetten. Achter het huis was een stuk van het erf met fijne bamboelatten afgerasterd.
„Voor de kippen", legde Soetrisno uit.
„O, een hoenderpark," zei Soedarmo en Moehammad veronderstelde, dat er 's avonds *loewaks* [3]) konden komen.
„Ja," zei Soelastri. „Daar moet u vooral op letten, mas Tris. We hadden er ook altijd last van in de desa, waar ik vroeger woonde. Moeten de kippen straks hier in dit moderne hok slapen?"
„Neen, ik heb al een schetsje klaar; dit hier is de ren, het hok moet nog komen en ik heb zo een en ander over de kippenfok bestudeerd."
Men liep verder tot vlak bij de glooiing en tuurde naar de verte, waar het blauw begon op te bleken en enige witte stipjes bij Soelastri de herinnering wekten aan *koentoel*jachten [4]) in haar jeugd. Ze stond daar zwijgend en onderging de bekoring van het stille landschap, dat haar zoveel scheen te zeggen.
Een fris windje blies de warmte van haar wangen en bracht Soe-

---

[1]) Dorpshoofd.
[2]) *Oebi*, een zoetachtig knolgewas.
[3]) Een soort bunzing.
[4]) Witte reigers.

lastri het heimwee naar de desa van haar jeugd. Ze meende de vage geluiden van rijststampers te horen, het klare geluid van het aanstotend blok in de weefstoel, de vrolijke stemmen, die schertsten of geheimzinnig in gefluister overgingen en de ratelende karren op de met grint bezaaide weg. Ze herinnerde zich de knoestige doerianboom, waaronder ze de bruine fluwelige bloesems had gezocht en de poppetjes, die ze van de grote witte bloesems maakte, die ze met geen enkele naam kon noemen. Het waren de wind en de bleke verten maar, toch drongen de beelden uit het verleden heftig in haar op: Marti met haar rond ponnykopje, brutale kijkers en stevige benen en zijzelf, met een stokje waarop nangkamelksap was gesmeerd, libellen vangend in de felle zon. Ze had er toen bij gezongen met een vals, hoog stemmetje, waarom iedereen moest lachen. Dan zag ze Marti weer, die per se de ramboetans wilde verkopen uit hun tuin, ze in bosjes had gebonden en woedend de twee dubbeltjes in het gezicht van de koper had gegooid, omdat ze die twee witte dingetjes te weinig vond voor haar hoop sappig-rode vruchten; Marti was toen pas vijf jaar en moeder vertelde, dat de koper haar had beetgepakt, maar dat ze gekrabd en gebeten had en hem net zo lang achterna was gelopen, tot hij de ramboetans had teruggegeven. Dan die angstige nacht, toen twee panters hun honden hadden verscheurd en hun oom met een geweer er op uit was gegaan en Marti en zij eenzaam achterbleven, dicht bij elkaar gekropen, en aan de andere kant van de bilik gekrab en gegrom van de roofdieren meenden te horen. En moeder was weg en vader in die tijd altijd uithuizig, zodat ze nog dieper in elkaars armen doken en in de wijde nacht hun harten hoorbaar voelden kloppen.

„Ach, die Marti van toen," dacht Soelastri en haar ogen werden vochtig. Hoe kon iets zo onbeduidends als die stoute wind zoveel dingen in je wekken, die je diep begraven meende, dood en vergeten? Ze wendde zich om, zag, dat ze alleen stond, keerde zich weer naar het uitzicht vóór haar, maar nu was de betovering verbroken en ze moest inwendig lachen. Het was maar een hallucinatie geweest, dacht ze en ging langzaam de anderen achterna. Bij de keuken stond Herwati en voerde haar tweede kind, een zoontje van één jaar, dat sprekend op Herwati's vader leek, waarom Soetrisno's liefde voor dit kind meer gemaakt dan spon-

taan was en er telkens een onbewuste ergernis doorheen schemerde. Soelastri bleef even staan praten en Herwati begon over haar moeilijkheden in de huishouding, dat de bediende de kleren bij een *pantjoran* [1]) moest wassen beneden bij de kali, dat ze daar zelf ook baadde, dat er haast niets te krijgen was hier en dat ze 's morgens altijd achter de keuken uit een ton haar bad moest nemen, omdat het dan nog donker en te gevaarlijk was om naar de kali te gaan. Soelastri knikte begrijpend, maar vond het eigenaardig, dat ze dan maar niet naar de stad teruggingen.
Een autobus liet zijn lang getoeter horen, mensen stapten uit en toen Soelastri keek, bleken Farida en Joesoef erbij te zijn, die van de straat al naar hen wuifden. Daar kwam Farida aangestapt, kwiek en coquet in een lange, paars gebloemde Minangkabauwse kabaja, maar daaronder was de *kaïn* Javaans. Ze had een tas in de hand, die ze losjes en nerveus droeg, en een gevouwen sjaal over de arm, en met een luidruchtig: „Hallo zus Herwati, zus Tri!" begroette ze de twee, die haar met een glimlach opnamen. Farida pakte Herwati bij de arm, keek haar in het gezicht en barstte los:
„Wat ben je bruin geworden! Echt een gezonde buitenkleur."
Herwati lachte, maar er was iets van verlegenheid in haar afwerende houding. Toen zei ze, Farida van top tot teen keurend:
„Wat ben je snoezig gekleed, maar me dunkt, dat het wel economischer kan."
„Ja," zei Soelastri met lichte spot. ‚Een paar meters stof konden er wel af, misschien wel voldoende voor een tweede kabaja."
Onderwijl waren de heren erbij gekomen en Soedarmo gekscheerde:
„Jullie hebben gelijk, maar het is veel zediger zo, ofschoon...."
Hij brak af en Soelastri viel hem bij:
„Ja zus, dit zit wel luchtig en koel, niet?"
Farida werd rood onder de keurende blikken, wilde wat zeggen, hield zich in, keek van de een naar de ander, tot Soedarmo het sein gaf tot een algemeen gelach, waarbij Joesoef tranen in de ogen kreeg. Farida deelde tenslotte in de vrolijkheid, maar verborg toch haar verlegenheid door naar de bonen toe te stappen,

---

[1]) Bamboebuis, waardoor het water uit een bron naar beneden stroomt en waaronder de mensen baden.

er een van te plukken en er langzaam op te kauwen. Plotseling zag ze het stuk omgewoelde grond en informeerde belangstellend, wie dat nu gepatjold had, waarop Soetrisno op onverschillige toon bekende, dat hij er twee dagen aan gewerkt had, maar dat hij er mee was opgehouden toen hij blaren op zijn handpalmen kreeg.
„Hè," deed Joesoef verbaasd. „Allemachtig, mas Tris!" En hij grinnikte zo aanstekelijk, dat de anderen moesten meedoen. Farida spotte:
„Nou, hoeveel maanden zou je dan wel nodig hebben voor de hele ruimte?" waarop Soelastri hatelijk veronderstelde dat dàt wel een jaar zou kunnen duren.
Soetrisno geneerde zich, maar Farida plaagde voort.
Over een paar maanden zien we hier al kool, boontjes, vruchtbomen, bloemen.... och, het zal beslist nog een park worden."
Soelastri vulde aan:
„Dan komen we hier picniccen en we zullen al ons best doen om niet op de plantjes te trappen."
„Wat een fantasie," zei Soetrisno. „Maar kom, mas Dar, laat ons in de schaduw gaan zitten...
De mannen gingen voorop, de vrouwen volgden, en nu werd een gesprek begonnen, waarin men voortdurend Farida en Herwati hoorde, nu en dan Joesoef of Moehammad, maar de rest zweeg en onderging de eigenaardige stemming. Er reden bussen voorbij die een wolk stof opwierpen. Farida merkte op:
„Het is hier zelfs drukker dan bij ons hè, voor de school," Joesoef knikte en bekende:
„Een aardig plaatsje, en ik zou me helemaal niet als in een desa voelen, als het huis maar een badkamer had."
Soedarmo wees weer naar de zwarte boom en fluisterde:
„Hoe komt u er bij? Dit *is* een desa, want in de stad zouden we zo'n boom heus niet hebben. Er is een verhaal aan verbonden, is 't niet mas Tris?"
Soetrisno bloosde, wat Farida's nieuwsgierigheid wekte. Herwati keek haar man aan, die effen begon:
„Och, in die boom zit de *danjang*[1]) van het dorp. Nu moesten we als nieuwe bewoners een slametan geven en bij die gelegenheid opium schuiven, omdat die *danjang* opiumschuiver is of was. Ik

---

[1]) Beschermgeest.

wou eerst niet, maar de hadji drong er ontzettend op aan en we hebben het toen maar gedaan, hoewel ik volstrekt niet in 't verhaal geloof." Hij haalde de schouders op, en Farida riep uit: „Mijn hemel! U aan de bedwelmende middelen!"
Er ging weer een geschater op en Soedarmo veronderstelde, dat het misschien toch gemoedsrust had gegeven, want het was nu eenmaal eigenaardig, dat je het soms beter kon weten, en toch bizonder ouderwets voelen, en hij haalde een staaltje aan. Daarop kwam Herwati met andere griezelige verhalen en zo werd het ongemerkt weer een geanimeerd gesprek, tot Herwati zich met schrik herinnerde, dat de gasten moesten eten.
In de smalle eetkamer met een onmogelijk klein raampje erin, waarin maar net plaats was voor de stoelen, at men met smaak van rode rijst, vis en andere gerechten. Soelastri zei, met een blik op de groenten:
„Rode rijst, gezouten vis, sambal met groenten, in een hutje op de sawah gegeten, en de zon overal om je heen, kostelijk gewoon! Ik moet de landman er om benijden!"
„Ja," zei Moehammad. „Ik herinner me, toen ik nog een jongen was, dat ik dat ook zo heerlijk vond. Maar ik zat bij voorkeur niet in een hut, maar op een dijkje, met mijn voeten in het water."
Zo kwam men op het poëtische van het landleven en Soetrisno scheen er van op te fleuren en zette gretig zijn plannen uiteen, maar toen stokte het gesprek weer, want de anderen bewaarden beleefd het stilzwijgen en Soetrisno praatte en praatte, tot er een hiaat kwam en de bediende plotseling de geschilde djeroeks en gepofte oebi aandroeg, zodat men reden kreeg enthousiast iets over die oebi te zeggen. Farida begon weer te snappen, kon niet stil zitten en moest Soelastri telkens bij de arm grijpen.
Na het eten gingen de mannen weer onder de nangkaboom zitten, maar de dames bekeken de bale-desa, die ernaast lag en plukten donkerrode soldatenknopen uit het verzorgde tuintje, terwijl Roestini en Joeniati onder toezicht van een twaalfjarig meisje met de kiezels van het paadje speelden. De bale-desa was ruim, met banken ingericht, en verschilde in niets van andere bale-desa's. Het was er koel en de dames gingen er zitten; Farida ging voort met grapjes en de beide anderen lachten. Maar de schaduwen op de weg en op het erf waren geleidelijk wijder geworden,

zodat Soelastri constateerde dat het tijd werd naar huis te gaan. Men ging naar de mannen toe, die druk in gesprek waren.
„De *rampoks*[1]) hebben gedreigd," vertelde Soetrisno, „dat ze ons hier een bezoek zouden brengen. Enfin de loerah liet dit huis bewaken, en de rampoks deden een inval op een andere plaats, maar ik heb voor alle zekerheid toch maar een geweer van mijn zwager geleend."
„U kunt niet eens met een geweer omgaan. Was u niet bang dat u verkeerd zou schieten?" viel Farida in.
„In plaats van de rampoks te raken, zou dat geweer uw schouder pijn kunnen doen," merkte Joesoef droogjes op. Soedarmo vulde aan:
„En dan zou het kunnen vallen, maar zus Herwati zou waarschijnlijk wel in de buurt zijn om het op te rapen."
Soetrisno lachte goedig en antwoordde erop:
„Het gevoel alleen, dat er een geweer in huis is, geeft je een moreel overwicht op rampoks, al kan je ook niet schieten. Maar ik wil wel toegeven, dat ik toch angstig was."
Soedarmo knipoogde naar de vrienden en zei:
„Het *is* ook griezelig. Komt u maar weer gauw in de stad terug, ofschoon deze desa eigenlijk al een voorloper of zelfs een ingang tot de stad genoemd kan worden."
Soetrisno ging hier heftig op in:
„U ridiculiseert alles, mas, maar daarmee is niet gezegd dat U gelijk hebt!"
Deze aanloop tot een debat werd echter afgebroken, doordat de bediende drie mandjes met oebi bracht, *oleh-oleh*[2]) voor de gasten. Soedarmo kreeg een mand, Joesoef ook een en Moehammad voor zijn meisje, wat plagerijen uitlokte. Men had nu nog maar op de laatste bus te wachten.

---

[1]) Rovers.
[2]) Geschenk, bijdrage voor het huishouden of een feestmaal, gewoonlijk in natura.

XVIII.

Het jaar was om eer men het merkte en weer stonden zorgen voor de deur.

Op de eerste dag van het nieuwe schooljaar hadden zich slechts vijf leerlingen gemeld, wat ver beneden de verwachting was en Soedarmo geheel ontmoedigde. Joesoef en Soetrisno waren er ook; de eerste bleef getroffen voor zich uitkijken, maar Soetrisno zei effen:

„Toch heeft Herwati haar oppassers al aangespoord om hun kinderen hier op school te doen."

„Och," zei Soedarmo en haalde de schouders op, om zijn neerslachtigheid te verbergen. „Er komen er beslist wel meer, in de loop van deze week misschien nog. Ze proberen immers eerst een plaats te krijgen op de Gouvernements- en gesubsidieerde scholen. Dan pas komen ze hier naar toe."

Joesoef knikte zei iets troostends en bleef de hele ochtend in een trieste stemming. Soetrisno echter praatte veel, maar het was of de woorden hun betekenis verloren hadden, en hij ze alleen maar zei, omdat hij toch wat moest zeggen. Soedarmo was stil, tuurde telkens over de weg, en probeerde nu en dan een grapje te maken, maar het klonk zo flauw en mat, dat men daaraan al kon merken, hoe de zaken stonden.

Toen Joesoef en Soetrisno weg waren, gingen Soedarmo en zijn vrouw zwijgend tegenover elkaar aan de eettafel zitten. Plotseling stond Soedarmo met een heftige beweging op en zei op scherpe toon:

„Dit is nu het gevolg van Soetrisno's aanstellerij! Daarbij komt nog, dat je vader, die hier in de stad zoveel connecties heeft, ons kwaad gezind is en waarschijnlijk van zijn invloed gebruik heeft gemaakt om ons eventjes een hak te zetten, wat op zichzelf overigens logisch is. Geloof dus maar niet aan *kwalat*[1]), als Marti je weer met dat woord overrompelt en dood wil slaan."

---

[1]) *Kwalat,* Gods straf op aarde voor kwade daden jegens heiligen, onschuldigen of ouderen.

Hij hield even op, keek naar buiten, waar de kruidnagelboom zijn groen uitgeslagen donkere stam toonde. Soelastri volgde zijn blik en realiseerde zich plotseling, dat die vertrouwde groene stam waarschijnlijk over een poosje nog slechts in haar herinnering zou leven, want dit alles moesten ze nu waarschijnlijk spoedig weer verlaten. Ze voelde zich zo weemoedig en loom worden, dat ze zich geweld moest aandoen om gewoon te kijken. Dagen tevoren hadden ze het over deze mogelijkheid gehad en geaarzeld wat beter zou zijn: te blijven of maar weer weg te trekken. Nu Soetrisno deze ochtend die eigenaardige kalmte over zich had gehad, alsof het hem niet aanging en hij buiten alles stond, was de twijfel opgeheven en Soedarmo zei bitter:
„Het heeft nu geen zin meer, hier te zijn."
Soelastri antwoordde troostend:
„Je moet het je niet zo aantrekken; het is zo gekomen, omdat je de kommiezen hebt gekritiseerd. Dat is nu eenmaal de consequentie van een houding, die principieel is. Als je eens een compromis wilde sluiten.... maar zó staan we zuiverder tegenover de nationale zaak en het doet me juist goed, dat we ons niet hebben verlaagd voor het een of ander."
Ze keek hem aan en er was een glans in haar blik, waardoor Soedarmo verlicht zuchtte en weer plannen begon te maken.
„Ik zal Hapsoro nu toch maar schrijven of hij ons niet nodig heeft. Vroeger heeft hij jou gevraagd om bij hem te komen werken, dan zou je voor een bepaalde tijd *f* 25 krijgen. Verder zou hij met mij samen een blad uitgeven en me er wat aan laten verdienen, en dan wilde hij ook nog avondcursussen voor mij organiseren."
„Goed," zei Soelastri. „De afspraak was trouwens ook, dat Herwati voor een jaar alleen die bijdrage zou geven en nu dat jaar om is...."
Soedarmo schreef Hapsoro en na een week kwam als antwoord een telegram: „Kom direct," waardoor aan het weifelen een einde kwam en men zich gereed maakte op te breken. Soedarmo schreef Soetrisno of hij over kon komen om het een en ander over de school te bespreken en toen Soetrisno daar weer stond, onverschillig en rustig en zelfs vreemd, liet zijn vriend hem het telegram zien en zei kortaf:
„We gaan eind dezer naar Semarang."

Soetrisno toonde zich helemaal niet aangedaan en het leek, of hij het zich tot een plicht rekende te vragen:
„Zou u het niet een drie maanden langer kunnen volhouden? Herwati wil de subsidie graag met drie maanden verlengen."
„Neen," zei Soedarmo beslist. „Als het een jaar lang niet gelukt is, heeft het geen zin het nog langer te rekken. We zullen de dingen nu maar samen regelen en zien, hoe we alles het best kunnen schikken."
Soetrisno probeerde er wat tegen te zeggen, maar nu de vriendschap niet zo hecht meer gevoeld werd, klonk het haast belachelijk. Drie dagen na dit gesprek kwamen de vrienden bijeen in de leeszaal. Er zat nu ook iemand anders bij: Boentaran, die eerst kortgeleden in de kring was opgenomen. Breedgeschouderd, met een open gelaat waarvan de oprechtheid scheen af te stralen, nam hij ieder dadelijk voor zich in. Toen Soelastri haar man vroeg, hoe Boentaran was, oordeelde hij: eerlijk en moedig, maar Farida antwoordde: flink en aardig, wat Soelastri een gewaarwording gaf, als kon daar wel iets anders achter schuilen. En er scheen ook wel iets van aan te zijn, want Boentaran kwam graag bij Joesoef, ofschoon hij weinig met Farida converseerde.
Soedarmo opende het gesprek met zijn plannen te releveren en toen viel er even een stilte, waarna men eindelijk tot de besprekingen kwam. Er werd besloten, dat de leerlingen overgedragen zouden worden aan de *Pergoeroean Kebangsaänschool* van de plaats en dat Boentaran de krant zou voortzetten, terwijl de bibliotheek onder Joesoef's leiding zou blijven. Verder zou Soetrisno, in de plaats van Soedarmo, als oudere in de vriendenkring fungeren, maar daarvoor moest hij weer naar de stad verhuizen en zijn intrek in het schoolgebouw nemen. Tegen tienen nam Soetrisno afscheid en toen Soedarmo hem verwonderd vroeg, waarom hij maar niet bleef logeren, antwoordde hij vaag, dat hij heus naar huis moest en dat hij voor de passer op een vrachtauto zou wachten. die hem naar zijn desa zou brengen.
„Neem mijn jas dan maar, die is in ieder geval toch goed tegen de kou," zei Soedarmo, maar Soetrisno weigerde eerst. Toen nam hij toch maar aan, getroffen door Soedarmo's welgemeend aanbod. Daar ging hij in de avondkilte, want er was een stevige wind opgestoken, zodat de takken van de kanariebomen er van kraakten en de vruchten op de grond bonsden. Bij de balustrade bleven

de anderen nog staan en huiverden even van de wind, die onbelemmerd door de veranda naar binnen woei, zodat de lampen heen en weer bengelden en de palmen sierlijk zwiepten. Joesoef was de hele avond stil geweest, nu zei hij aarzelend tot Soedarmo:
„Maar kunt u heus niet blijven, mas?"
„Neen," schudde Soedarmo het hoofd. „U weet zelf, hoe het met ons staat." Hij zweeg en keek de vrienden aan, die naar de grond staarden, vervuld van eigen gedachten. Joesoef zei weer:
„Op de een of andere manier zou het misschien toch wel kunnen...."
Plotseling viel Boentaran hem met slechtverholen spijt in de rede: „Nu ik u heb leren kennen en me bij u aangesloten heb, gaat u juist van ons weg. U weet misschien niet, dat ik in een volkomen depressie heb geleefd en nu weer meen op te fleuren, en nú...." Hij streek even over zijn voorhoofd en vervolgde: „Het schijnt mijn lot nu eenmaal te zijn, dat ik in alles pech moet hebben." Hij glimlachte, maar die glimlach deed hen leed en Soedarmo zei haastig:
„In het leven ontmoet men elkaar nog wel eens. Maar entameert u die krant nu maar goed, die zal u levensmoed geven."
Boentaran knikte, zei verder iets over zijn plannen. De stemming bleef gedrukt en bij het weggaan klonk er iets van teleurstelling in Joesoef's stem, terwijl Moehammad zich voor het eerst getroffen toonde. Eindelijk verdwenen hun gestalten achter de schijn van de straatlantaarn in het duister. De wind streek kil over de straat en nam de afgevallen bladeren in een warreling op. De muskaatnoteboom met zijn zwarte kruin, waarvan de blaren even glinsterden onder de lampenschijn, stond daar fors en sympathiek. Het licht uit de leeszaal viel op de stoep, gleed over de kiezels en kroop langs de stam naar de kruin; terwijl op de grond onder de boom heldere lichtplasjes lagen. Langzaam liep Soedarmo de stoep weer op, de voorgalerij in, en sloot moe ramen en deuren van de leeszaal. In de achtergalerij zat Soelastri te lezen, en toen Soedarmo bij haar kwam, zei ze eenvoudig:
„Nog een paar dagen, dan laten we al het bekende weer achter."
Beiden wisten, dat ze nu weer vreemde dagen zouden doormaken, waarin ze toch ook veel op juiste waarde zouden leren schatten. Nu hun besluit genomen was en alles geregeld, ook de overdracht der leerlingen aan de *Pergoeroean Kebangsaänschool,* restte nog

het afscheid van de kennissen. Soedarmo ging in Batavia van de Kartonegoro's afscheid nemen, maar Soelastri bleef thuis om in te pakken. Toen Soedarmo terug was, vroeg Soelastri hem naar een en ander en hij zei:
„Marti vroeg je te logeren, Tri."
„Goede hemel," deed Soelastri verschrikt en ze trok er een gezicht bij, dat Soedarmo deed lachen. „De laatste keer dat ik er was, moest ik in mijn kamer vluchten om haar woordenvloed te ontgaan".
Soelastri lachte spottend, maar vervolgde vergoelijkend:
„Ze laat zich altijd zo beheersen door haar bekeringsijver en begrijpt niet dat men er tenslotte om lacht. Enfin, ik heb heus medelijden met die Marti".
Ze haalde de schouders op en er werd verder niet over de oudere zuster gepraat.
De conventionele afscheidsbezoeken werden afgelegd, alleen of samen, en het vertrek stond ongemerkt voor de deur. In deze dagen voelde men de vriendschap intiemer. Het was, alsof je één voor één de vrienden langs ging en de eigenschappen in hen ontdekte, die hen zo beminnelijk hadden gemaakt: Farida met haar kirrende lach, Joesoef met zijn zacht gezicht, Moehammad met zijn trouw en zwijgzaamheid en Soetrisno.... maar hier stokten de gedachten, want Soetrisno had zijn gelaten houding niet laten varen. Herwati was maar eventjes gekomen, nadat de Soedarmo's in de desa van haar afscheid hadden genomen en had zich onverschillig gedragen, wat voor haar onnatuurlijk was en wat men als stil verzet gevoeld had.
Tot de laatste dag kwam en Soetrisno plotseling scheen te beseffen, wat die twee voor hem betekend hadden. Hij had ruim zes honderd gulden verloren, zijn rechtsstudie voor een jaar laten liggen, en nog maar een deel van zijn zelfvertrouwen herwonnen. Die nacht bleef hij logeren. De volgende ochtend zouden de Soedarmo's met de eerste trein vertrekken en daarmee een samenzijn hebben afgesloten, waarin geen plaats voor dagelijkse onbeduidendheden was geweest. 's Avonds bleef men tot laat bij elkaar. Ook Soelastri's moeder en familieleden waren gekomen. De moeder had haar dochter alleen maar aangekeken en niets gezegd. Er heerste een geanimeerde stemming in de voorgalerij, waar de mannen zaten, en in de achtergalerij, waar de dames

met inpakken hielpen. Soelastri schertste en lachte en zei telkens, dat ze nog wel terug zou komen. Langzamerhand ging de vrolijkheid over in een haastig nog iets willen zeggen, omdat er straks geen tijd meer zou zijn, maar de ontroering werd hun te machtig en dus zweeg iedereen maar om niet aan het innerlijke te raken. Vóór was het ook stil geworden. De gasten namen één voor één afscheid. Alleen Soetrisno bleef en praatte nog wat na, maar het was erg laat geworden en men ging dus ter ruste.
Om vier uur werd Soelastri al wakker, zette koffie en pakte Roestini warmpjes in, zelf al klaar voor de reis. Een poos later kwamen Joesoef, Moehammad en Boentaran en men ging zwijgend naar het station door de nog donkere straten. Roestini scheen de lantaarns grappig te vinden en lachte, en Joesoef, die veel van haar hield, werd er door getroffen en greep haar handje, zeggend: „Ach, Roestini, wanneer ziet oom je terug?"
Op het perron waren er maar weinig mensen, zodat het gezelschap opviel. Nu en dan zei iemand wat, maar het kwam niet van harte, alsof men alles banaal vond op dit moment. In de trein werd er naar plaatsen gezocht; dan een laatste handdruk, een groet en een knik, gewuif met de handen, en de trein reed de morgenkilte in. Alles wat beleefd was, lag weer achter je, en in de verte een toekomst, die je weer in al zijn consequenties zou moeten doorleven. De wielen ratelden, de huizen vlogen voorbij.
„Soetrisno stond daar, alsof hij nog iets had willen zeggen," dacht Soedarmo en hij keek naar buiten en zag overal de dauw op het gras.
„Wat was moeder stil gisteravond, en Farida zo overdreven vrolijk," herinnerde Soelastri zich en het deed haar pijn, de omgeving weg te zien vluchten. Depok, Manggarai, Weltevreden; en daar stond Marti met haar kinderen en nog een andere zuster met haar man. Marti scheen nerveus, verontschuldigde haar man: „Hij heeft pijn aan zijn voeten" en drukte Soelastri een bankje van vijf gulden in de hand, terwijl ze een mand met proviand aanreikte. Ze liet haar blikken over haar jongere zuster gaan en er was iets van vertedering in.
Soedarmo was uitgestapt en Kemal klom op zijn rug.
„Het zal wel warm worden straks," zei Soelastri. „Maar je djeroeks zullen dan smaken," en ze glimlachte Marti toe en had een onberedeneerde behoefte in snikken uit te barsten.

Weer vertrok de trein, de wielen rolden verder. Marti had tranen in haar ogen gehad, maar dat zei niet veel, want ze was altijd zo gauw warm en dan weer koel, dat dat haast de hele Marti uitmaakte. In de trein sprak men niet veel; Soelastri had zich in een hoek gedrukt en probeerde te lezen, terwijl Soedarmo geeuwde en Roestini maar op schoot nam.
Het werd warmer en warmer. De zon scheen op de troosteloze velden. West-Java was voorbij en nu reed men vlak langs de kust.
„Kijk," zei Soedarmo, „Daar heb je de zee, tussen die karetbomen door." De bruine golven rolden aan en hadden witte koppen en daarachter schemerde het blauw waar de hemel de aarde raakte. Soelastri keek ingespannen naar de zee, maar het was te warm in de trein om een poëtische stemming te ondergaan. Dus keerde ze terug tot haar boek. Eindelijk Semarang. De hitte werd ondraaglijk en het zweet parelde op Roestini's voorhoofd, terwijl je langzaam het vocht langs je rug voelde siepelen en daar onaangenaam smerig en stoffig neerzat.
„Je maakt straks kennis met mijn neef," zei Soedarmo en wiste zich het zweet van het voorhoofd. „Door en door degelijk, hoewel hij graag een vriendinnetje bezoekt, maar dat is een andere kwestie. Nicht is goedig en dik; je zal met die twee wel op kunnen schieten, ofschoon ze het gebrek hebben van bizonder zuinig te zijn."
Hij vertelde verder hoe ze waren, en Soelastri kreeg het idee dat het nette, fatsoenlijke, maar buitengewoon op manieren gestelde mensen zouden zijn, wat haar eerder blij maakte dan verschrikte.
Voor een tamelijk laag, stenen huis in een van de gemeentewijken, stond de taxi stil. Een rond vrouwtje met zware wenkbrauwen en lichte huidskleur schoot naar voren, één en al glimlach, schudde Soelastri de hand, als had ze haar al jaren gekend.
Ze noodde de gasten tot zitten, nam Roestini op schoot, en verontschuldigde zich dat het hier zo warm was. Inderdaad was het snikheet en zelfs het glas stroop verfriste de warme keel niet. Buiten brandde de zon onbarmhartig en het stof drong in je kleren: alles scheen er naar te ruiken.
Nicht Soemiati liep bedrijvig heen en weer, als vond ze het wat

moeilijk de gasten op hun gemak te stellen. Toen kwam haar man, een lange, donkere man, degelijk op het eerste gezicht, een beetje nors, maar eerlijk, en met een zekere waardigheid in zijn kaarsrechte houding en aandikkend buikje. Hij lachte Soelastri toe en vroeg haar het een en ander. Nicht Soemiati had onderwijl het eten klaar gezet in de enge achtergalerij, waar net genoeg plaats was voor de stoelen, een buffet en een lange rottanstoel. Aan de zoldering hingen aan de raamkant mooi geverfde vogelkooien, waarin *derkoekoe's* zaten, geluksvogels, zoals neef Hambali met een lachje opmerkte. Het eten was overdadig en de meid, die zwijgend de borden bijvulde, bleef bij de deuropening staan en keek naar de grond. Een *derkoekoe* begon te kirren en het geluid leek onwezenlijk in deze stadswoning waar alles Soelastri al benauwend leek, als was ze zelf in een kooi gezet.

Nicht Soemiati lette voortdurend op dat haar gasten hiervan wat namen en daar ook van, en onder een gezellig gesprek kwam men eindelijk aan de miezerige pisangs, die Soelastri even verwonderd deden kijken.

Na het eten mochten de gasten in het logeervertrek rusten, maar van rusten kwam niets, want men voelde zich klam en benauwd, zodat Soelastri ten einde raad maar in de binnengalerij ging zitten, waar nicht ook met een handwerkje zat. De meubels waren alle stevig en het zitje in de voorgalerij, legde nicht uit, stond er al toen Soedarmo nog op de Muloschool ging, en toch zag het er nog behoorlijk uit. Goedkoop is duurkoop, luidde nichts parool; daarom kocht ze alles stevig en duur en zelfs de pyama's van neef Hambali hadden het dan ook een paar jaar achtereen kunnen uithouden. Neef verdiende aardig als opzichter bij de gemeente, had een mooie rode auto, waarin hij naar zijn werk ging, maar verkoos in dit huisje te blijven, dat onder zijn toezicht door de gemeente was gebouwd en waaraan hij tal van verbeteringen had aangebracht, zodat het bepaald jammer zou zijn het te verlaten. Ze hadden hier nu al bijna twintig jaar gewoond en hadden er niets tegen, er altijd te blijven.

„Dat jullie het zo lang hier hebt kunnen uithouden", begon Soelastri. „Wij vliegen hier naar toe en dan daar weer heen, en zie, het leven heeft ons telkens wat nieuws gebracht."

„Mijn man vindt veranderingen verschrikkelijk," zei nicht en

keek van haar handwerkje op. Soelastri begreep het best, zei ze, maar of nicht het niet wat saai vond, altijd dezelfde dingen te doen? Nicht keek er verwonderd van en schudde het hoofd, terwijl ze effen verklaarde dat ze nergens zou kunnen wennen dan hier. Wel waren ze nu en dan met verlof ergens heen geweest, maar dat was altijd maar bij een paar dagen gebleven.

„Neen," zei ze beslist. „Wij voelen ons hièr thuis, ofschoon ik soms wel de warmte voor de koelte van de bergen zou willen ruilen. Maar hoe zou dat dan moeten met de bekenden om je heen?"

Soelastri lachte om nichts ongerustheid en deze vroeg op haar beurt, of het dan prettig was een onzeker leven te leiden.

„Och, trekvogels zijn we", antwoordde Soedarmo. „We hebben de vrijheid lief. We proberen het hier eens en lukt het niet, dan trekken we weer verder. De wereld is ruim."

Nu kwam neef er bij zitten; er werd thee met klontjes geschonken en men presenteerde kaasstengels waarop nicht heel zuinig was, had Soedarmo Soelastri met een knipoogje gewaarschuwd. Soelastri voelde zich al thuis en vond het hartelijke mensen.

's Avonds zocht men Hapsoro op, die in een groot huis woonde aan een brede laan. Voor op het erf een schaduwboom, dan een hoge veranda op met de traditionele balustrade, een marmeren vloer, weliswaar hier en daar dof en gebarsten, een paar zitjes, die de ruimte volstrekt niet vulden, en tochtdeuren op de achtergrond. Hapsoro begroette de gasten hartelijk. Lang, en helemaal niet mooi, met een deukje in zijn voorhoofd, net tussen de wenkbrauwen in, in kaïn en met een hoofddoek op, stond Hapsoro daar ouderwets en toch weer modern, toen hij met een galant gebaar Soelastri tot zitten noodde.

Even later kwam zijn vrouw, die even boven de dertig was. Ze was gevuld, pikant, had heldere tanden en een donker gezicht, dat meestal nors stond, maar zich nu tot glimlachen had gezet. Soedarmo had Soelastri van Hapsoro's huwelijksleven verteld en ze wist er al zoveel van, dat ze nieuwsgierig het echtpaar gadesloeg om tot de conclusie te komen, dat Hapsoro's vrouw Karlinah in het geheel geen zacht poesje moest zijn. Toen Hapsoro in Holland paedagogie en filosofie studeerde, had Karlinah

voor haar gezin gewerkt, maar Hapsoro had toen plannen gehad om met zijn Hollandse hospita te trouwen, wat enige opspraak had gegeven.
Maar nadat hij terug was, had hij zich met zijn vrouw verzoend en daarna was een kind geboren. In Hapsoro's verhouding tot zijn vrouw was een ondergrond van berouw merkbaar en zij aanvaardde dit als vanzelfsprekend, terwijl bij haar voortdurend een zekere laatdunkende negatie voor zijn tederheid was en een gekwetstheid, als herinnerde ze zich nog te veel dat ze hem toch nooit zou vergeven.
„We hebben u getelegrafeerd," legde Hapsoro uit, „omdat er een onderwijzeres is gaan trouwen en overmorgen van ons weggaat. Kunt u wel voor een klas met rakkers staan?"
„Natuurlijk," zei Soelastri, even geraakt. „Tegen zó'n moeilijkheid ben ik nog wel opgewassen."
Er lag spot in haar stem en Hapsoro suste:
„Nu, dat is dan in orde. Laat ons nu afspreken. U krijgt voorlopig *f* 25, verder zal ik zien, of mas Darmo ook geplaatst kan worden. En dan die avondcursussen, hè." Hij krabde zich achter het oor en zei snel:
„Nu, dat komt ook terecht."
Hapsoro's vrouw was even naar binnen gegaan en nu kwam een bediende glazen stroop brengen. Karlinah zette de glazen neer, en verontschuldigde zich:
„Het is zelfgemaakte stroop *asem* [1]), misschien niet zo lekker, maar wel goed voor de dorst."
„Ach neen, natuurlijk is het lekker," zei Soelastri beleefd en begon ervan te proeven. De smaak was te zuur, maar ze knikte toch waarderend. Hapsoro viel echter in:
„Heb je dan geen andere stroop meer in huis?"
„Neen," antwoordde zijn vrouw wat verlegen en Soelastri vroeg zich af, waarom zij zich daarvoor moest schamen.
Een passief dichter, had Soedarmo Hapsoro genoemd en ze trachtte hem zich als zodanig in te denken, wat niet lukte, omdat hij er veel te reëel uitzag, zo, met zijn aangroeiend buikje. Wel keken de ogen onderzoekend achter de brilleglazen en verstandig, maar zijn voorliefde voor banale frasen hinderde

---

[1]) Tamarindestroop.

haar. Behandelde hij haar soms met galanterie als andere vrouwen? Dat kon hij dan wel laten, want ze had altijd met mannen gepraat, als was zij van dezelfde sexe.
„Wat is hij ontnuchterend gewoon", dacht ze en ze herinnerde zich pijnlijk, dat ze hem vroeger haar drama in verzen had toegestuurd om hem er zijn oordeel over te vragen. „Maar heeft Soedarmo zich dan vergist?"
Ze volgde haar gedachten, wat onbeleefd was, want men verwachtte meestal van gasten dat ze telkens iets geestigs zeiden. Het was een onhebbelijkheid van haar, wist ze, om bij elk bezoek haar gastheer of gastvrouw te vervelen met haar stilzwijgen, en toch had ze het nooit kwaad bedoeld. Soedarmo nam echter die taak van haar over en praatte als gewoonlijk. Soelastri voelde zich moe en na een poosje nam men maar afscheid en ging per karretje naar Hambali's huis terug, waar de familie al met het avondeten zat te wachten. Neef was in alles even precies en Soedarmo verontschuldigde zich dus over zijn onachtzaamheid zich door Hapsoro te hebben laten ophouden. Neef lachte en aan de eettafel heerste weer een prettige stemming.
Onder de gesprekken door plaagde Soedarmo neef met zijn derkoekoe's. Hij antwoordde gevat:
„Derkoekkoe's zijn bescheidener dan radiotoestellen, en.... ze brengen ons de sfeer, waar wij behoefte aan hebben."
Soedarmo kon er niets op zeggen, wat hem hinderde, en Soelastri proestte het uit om zijn verslagen gezicht.
Na het eten praatte men wat na, en in Soelastri groeide de belangstelling voor deze neef en nicht, die mensen uit een andere periode leken, hoewel toch in deze zelfde eeuw geboren, en die in kleding en behuizing toch weer modern waren. En toen het tijd was om te slapen, kleedde Soelastri zich langzaam uit en dacht:
„Dit is Semarang; misschien vind ik hier mijn geluk, misschien ook niet, maar het leven lijkt me hier beter gezind dan tot dusverre."
Ze vergiste zich deerlijk, maar wist het nog niet en vroeg Soedarmo wat zijn indrukken van de dag waren. Ook zijn gezicht stond moe, maar opgewekt.
„Hoera!" zei Soedarmo, zijn hoofd uit de klamboe stekend. „Ende

dispereert niet", zoals de blanda's die hun Coen bewonderen, zeggen. *Wij* zijn nu wat men intellectuele proletariërs noemt, Tri. Geeft dat geen zalig gevoel? Wij zijn echte intellectuele proletariërs, al vinden we soms een schuilplaats bij de bloem van de *boerdjoeis.*"

Soelastri moest lachen, maar haalde toch haar schouders op.

„Je maakt me complimenten," zei ze, „die ik niet verdien."

XIX.

Soelastri schrok zelf van de tranen die in haar ogen kwamen. Waarom altijd weer die afschuwelijke sentimentaliteit? Zij, die een van de strijdbare vrouwen van Indonesië wilde zijn, die het toch ook wàs, kon zij haar herinneringen niet blijven aanzien, rustig en flink, ze ordenen op papier en ze zodoende overwinnen, voorgoed? Zij duwde haar schouders naar achter, keek van onder de hand, die zij werktuigelijk naar haar ogen had gebracht, of Soedarmo niets gemerkt had. Neen, hij zat daar verzonken in de lektuur van een propaganda-geschrift, waarop hij toch veel kritiek had. Zijn wenkbrauwen waren even gefronst, maar hij las intens, lette niet op haar.
Soelastri nam de pen weer op. Hoe was het ook weer, toen bij neef Hambali? Deze herinneringen waren toch dichter bij haar dan die andere, maar met deze had zij moeite om ze aan te zien. Het was de herhaling, die zij vreesde. Waarom was alles zo afschuwelijk hetzelfde geweest in haar leven, waarom was het of een fatum dezelfde dingen onontkoombaar terugbracht? Moest zij eigenlijk de wetten niet verklaren, die steeds dezelfde gebeurtenissen opleverden voor mensen als Soedarmo en zij, Indonesische intellektuelen, die leefden buiten het gareel? En moest zij moed houden, als zij de zekerheid had dat dit zo tot in hun ouderdom zou voortgaan?
Zij schreef weer.

Dat neef Hambali veel van zijn vrouw hield was ongetwijfeld waar. „Maar op zijn eigen manier," legde Soedarmo uit en toen Soelastri verwonderd opkeek, voegde hij erbij: „Neef en nicht zijn op de oude wijze met elkaar getrouwd; de ouders hebben er een flink woordje in meegesproken, maar dat wil niet zeggen, dat hij niet verliefd op haar is geweest. Eerst had hij haar een kiek van zichzelf gezonden, te paard in ruitercostuum. Nicht

vond hem kranig en zo werd het huwelijk gesloten. Toen was nicht vijftien jaar oud en hij bij de vijf en twintig. Nicht kwam hier, in dit huis, leerde van hem het huishouden regelen en hiermee is nicht's liefde, die aanhankelijk en vol respect is, voldoende verklaard. Hij van zijn kant gedraagt zich bizonder patriarchaal, wat nicht juist aangenaam schijnt te vinden."
Inderdaad had Soelastri zoiets opgemerkt. Kwam neef van kantoor thuis, dan haastte nicht zich naar hem toe, bracht zijn actetas binnen en dan was er een zekere bedrijvigheid in huis, die voor de thuiskomende strelend was, omdat daarin de eerbied voor zijn persoon tot uiting kwam. Aan tafel bediende nicht hem en vertelde een en ander met een lieve stem. Nooit had ze haar man boos aangekeken, ofschoon hijzelf het wel eens deed, want de mens verlangt nu en dan naar verandering en dan kwam neef ook wel eens erg laat thuis, maar zij aanvaardde zwijgend haar lot, verborg in elk geval haar innerlijk leven achter een tevreden glimlach.
„Heeft ze wel een ziel," dacht Soelastri.
Nicht sliep vaak in de binnengalerij op een tapijt, omdat het te warm was in de kamer, zei ze, maar wat het eigenlijk was, ontdekte Soelastri op een keer in haar roodachtige ogen. Nicht was kinderloos en zou zelfs niet op de geboorte van een kind kunnen hopen, wat haar veel dagen in haar leven stiller had gemaakt dan ze al was, maar daar waren gelukkig haar poezen. Met een glanzende, soepele vacht en heldere ogen liepen haar twee poezen onhoorbaar in het huis rond en nicht verzorgde ze tederder dan het nichtje, dat op haar vijfde jaar in huis was opgenomen en juist gezakt was voor het eindexamen van een Fröbelkweekschool. Dit nichtje was de dochter van een jongere broer van neef en leek verstard, zo gewillig was ze in alles, rustig en waardig alsof ze vijf en twintig was en niet achttien. Dit donkere lange meisje glimlachte en praatte zelden en bepaalde zich slechts tot aarzelende gesprekken, alsof het haar moeilijk viel, de stilte te verbreken. Het was treffend, hoe moeder en pleegdochtertje elkaar schenen te ontzien en alleen babbelden over onbeduidende zaken. Het was niet het soort familieleven waarin je soms heftig met je man kibbelde en de kinderen een drukte van belang maakten. Dit huwelijksleven leek Soelastri zo onwezenlijk, als uit een vorige eeuw, dat ze ook

in die sfeer getrokken werd en zachter voor haar man was dan eerst, waarom neef Hambali haar duidelijk met zijn respect vereerde, waarmee hij zuinig was, vooral tegenover een vrouw.
„Er zijn twee soorten van vrouwen," zei neef Hambali op een diepzinnige manier, zó, dat je wel moest luisteren: „de echtgenote en de ijdele sirene. En er zijn maar drie vrouwen van deze generatie die ik vereer, mijn eigen vrouw, zus Loerni en zus Soelastri."
Gegeven de manier, waarop neef de echtgenote behandelde, zou Soelastri liever de sirene willen zijn, want die had het tenminste niet zo vervelend en hoefde niet met principes getroost te worden. Bovendien genoot die sirene van haar vrijheid en er was niemand, die haar het leven zuur maakte, behalve natuurlijk dat ze de consequenties van haar daden te dragen had.
's Avonds bij een kopje thee na de maaltijd kreeg men een idee van de sfeer van de stad.
„De jongeren van Semarang zijn frivool geworden," liet neef zich minachtend uit en bedoelde er zijn nichtjes mee. Eén ervan was aardig, coquet, geschminkt en slagvaardig, en Soedarmo's ogen hadden haar stil en zijdelings gevolgd, want hij had er zijn vrouw niet mee willen hinderen.
„O ja," deed Soedarmo verbaasd, „dat is inderdaad zo, maar wat me nog meer ergert is de belangstelling van ieder voor auto's en kleren en nietigheden, waarmee wij niet graag onze gesprekken zouden vullen. Heus ik voel me hier als in een desa. Alleen Hapsoro is nog fris."

Hapsoro.... Soelastri's pen wilde niet verder omdat zij haar wrok weer voelde opkomen. Om met Hapsoro te werken waren ze naar Semarang gekomen, en tengevolge van de behandeling door Hapsoro hadden ze het weer verlaten. Maar dat hij belangstellingloos en hard geworden bleek — niet meer dan een exploitant eigenlijk die een goedkope en gewillige werkkracht zocht voor zijn school — hinderde haar nu achteraf natuurlijk minder, dan dat Soedarmo zich zo in hem had kunnen vergissen, haar zelfs ertoe gebracht had aan Hapsoro haar verzen voor te leggen opdat hij haar raden zou. De moeilijkheden die ze na de Semarangse tijd met Darmo gehad had, waren misschien geworteld in haar rancune om zijn absurd gebrek aan mensenkennis, waar-

voor zij had moeten betalen. Zonder zelf het beslissende woord te spreken, had Hapsoro het erop aan laten komen dat Soelastri haar ontslag nam, omdat hij haar in de weken na haar bevalling geen verlofssalaris wenste te betalen. En hij wist toch evengoed als zij, dat zij zelfs het geld voor de bevalling zouden moeten lenen.
Soedarmo, als de schellen hem dan eenmaal van de ogen gevallen waren, had in zulke gevallen aan een half woord genoeg, en zo verlieten zij Semarang juist op tijd, en trokken weer bij Soedarmo's zuster Loerni in Djokja in huis. De hele Semarangse tijd, een paar maanden toch maar, had een dorre eeuwigheid geleken.
En zelfs uit de tijd die daarna kwam, overpeinsde Soelastri, was haar maar één episode duidelijk, en dan ook vrij dramatisch bijgebleven: de scène met Soedarmo die leidde tot hun terugkeer naar Bandoeng. Het was of dat hele bestaan in Midden-Java, zelfs niet de geboorte van haar tweede dochtertje, en ook niet het logeren bij de flinke Loerni, die nu ook met geldmoeilijkheden te kampen had, en hen minder gul dan vroeger ontvangen kon, nooit volledig een realiteit voor haar geworden was. Had zij dan zozeer de sfeer van de Preanger nodig om zichzelf te zijn? Misschien was het ook zwakte na de Semarangse hitte, haar overwerktheid en haar bevalling. Een paar uur na hun aankomst in Djokja had ze al in de kraaminrichting gelegen, het nieuwe kind naast haar dat haar noodzaakte zich weer tot het leven te wenden, terwijl ze die nacht zo zeker geweten had dat sterven een betere oplossing geweest zou zijn.
En in de weken daarna zat ze werkeloos en eenzaam, ver van de bedrijvigheid van haar schoonzuster, en zonder Soedarmo die toen in Soerabaja, bij zijn oom logerend, werk zocht. Soms sloot ze haar ogen, en zag in een warreling Marti's spottend gezicht en dat, vol gewichtige wijsheid, van haar vader, Soedarmo's scherpe trekken, Roestini's guitige ogen. Marti had geschreven dat zij haar leed maar als vergelding moest beschouwen, dat hun vader's vloek nu op haar was neergekomen, en dat dit alles haar, Soelastri, misschien later milder tegenover anderen zou maken. Soelastri begreep het niet, waarom Marti, die toch nationaliste was, dit moeilijke leven buiten de beschermde banen zo verwerpelijk moest vinden.... Moest dan ook de hele nationa-

listische beweging, zo tastend, zo vaak struikelend, een dwaasheid genoemd worden, vroeg zij zich af, en waren alle principiële nationalisten eigenlijk simpelweg gevallen van *kwalat?* Dan vermande zij zich weer, begon zich te schamen voor haar zwakheid. Om afleiding te hebben, begon zij, in Loerni's tuin, onder de djamboeboom waar de kapelletjes om haar heen fladderden, een Soendanese roman te schrijven. Zij zocht er haar treurigheid mee te verdrijven, wat maar half lukte.

Toch was dat het begin geweest, dacht Soelastri nu, van wat ze op het ogenblik bezig was te doen: haar herinneringen opschrijven om zich ervan te bevrijden. Maar toen, bij Loerni, zeker één van de zwakste momenten van haar leven, zag ze minder klaar in zichzelf. Zij had gedacht dat ze haar moedeloosheid ontvluchten kon, zonder werkelijk tot de bodem van haar ervaring te zijn gegaan. Dat haar Soendanese roman op niets zou uitlopen, was nu trouwens een stap verder gebleken naar haar tegenwoordige activiteit. Maar vóór het zover was, had zij Soedarmo moeten terugvinden, en Bandoeng, en het dagelijks leven in zijn hardste aspecten. Dit was het laatste dat zij nog noteren wilde.

Toen Soedarmo na een maand uit Soerabaja terugkwam, was zij voor het eerst van haar leven niet blij hem terug te zien. Hij zag er vreemd uit, vermoeid en toch opgewekt, en probeerde levendig zijn bevindingen te vertellen. Zijn toon was ietwat hysterisch, zijn gebaren gehaast, en de woorden rolden elkaar na, zonder den toehoorder tijd te laten om de betekenis ervan te vatten.
„Ik heb vroeger nooit in het massagetalent van oom Moeljodihardjo geloofd; nu ik alles met eigen ogen gezien heb, lijkt mij dat vreemd.Hij pakt zo'n zieke, dan gaat er iets als een electrische stroom door hem heen, en hij maakt automatisch de vereiste bewegingen om de verrekte spiergroepen tot hun gewone stand terug te brengen. Op die manier geneest hij lammen, mensen, die aan hun zenuwen lijden en zelfs tuberculosepatiënten. De geneeswijze is volkomen onschuldig, maar het resultaat is verrassend. Hij heeft me gezegd, dat hij me in zes maanden in de geheimen kan inwijden en ik die eigenaardige kracht van

hem kan overkrijgen. Hoe vind je het de vrouw van een doekoen te zijn, Tri?"
Hij lachte nerveus en zijn ogen rolden in de kassen. Ze krulde minachtend haar lippen, antwoordde beslist:
„Dan laat ik me van je scheiden."
Loerni lachte schel, Ribowo zweeg en voelde zich onaangenaam getroffen.
„Wil je geen vrouw van een doekoen zijn? Maar een doekoen kan in deze tijd meer verdienen dan een jurist."
Ze ging er helemaal niet op in, stond op en ging naar de kamer. Het was stuitend Soedarmo zo te zien en ze had het gevoel, dat ze hem verachtte en haatte tegelijk.
„Aan die onverantwoordelijke man heb ik me verbonden? Lastri, je bent nu van je te grote liefde voor hem genezen." Ze zuchtte, dacht aan Moehammad, toen nam ze haar baby op en gaf haar de borst. Roestini had haar vader niet zo dadelijk herkend, maar even later „vader!" geroepen, waarop de vader haar had opgetild en gekust. Na het zogen kwam Soelastri weer in de binnengalerij bij de anderen zitten en vroeg ongeduldig:
„Je zit nu hier van dit en dat te vertellen, maar hoe staat het met de werkkring daar?"
Soedarmo vertelde verder over oom Moeljodihardjo, ook, dat hij eerlijk en rechtschapen was.
„Maar nu iets anders," begon Soelastri. „Hoe denk je daar in Bandoeng te leven?"
Hij schudde het hoofd, zei dat hij niets met zekerheid wist, maar dat het beslist weer een schooltje en een krant moesten zijn. Er viel weinig meer over te praten en twee dagen later ging hij. Soelastri zei kortaf:
„Het ga je goed, ik volg je dan over een poosje wel."
Vanuit Bandoeng kreeg ze verscheidene korte brieven van hem; hij keek vruchteloos naar een werkkring uit voor hemzelf of Soelastri. Na een maand van wachten wilde ze niet langer bij Loerni logeren, ook al omdat Roestini van een frank parmantig kindje een onopgevoede dwingeland was geworden, want Loerni liet haar kinderen geheel aan de meid over. Toen nam Soelastri een besluit en schreef aan Soedarmo, dat ze nu naar Bandoeng wilde komen. Hij moest dan maar voor een huis zorgen; hoe hij aan het geld kwam, moest hij zelf weten. In ieder geval,

zij stond erop van Loerni weg te trekken, en kon hij dat niet voor haar in orde brengen, dan was echtscheiding ook al goed. Soedarmo, voor het eerst van zijn leven zijn vrouw heftig en beslist ziende, zwichtte en sloot een lening bij een vriend.
„Het huis staat klaar," schreef hij, „zonder meubels behalve een bed, een zitje en een kast. Je moet dan zelf maar weten hoe je hier door de zorgen heen zult komen." Haar roman had hij aan een deskundige in Soendanese literatuur laten lezen, die vond dat de stijl tintelend en spontaan was, maar de zinsconstructie Hollands, en de opzet vreemd modern.
Goelarso, schreef hij verder, zou haar komen afhalen, daar hij toch een paar dagen in Solo moest zijn.
Goelarso kwam, en toonde in kleine gezegdes zijn berouw over veel waardoor ze geleden had; was ook verder zo vriendelijk dat het haar verwarmde en een paar dagen later dus vertrok zij. In de trein zette ze het rottanmandje, waarin de baby was, naast zich; Goelarso zat aan de andere kant en lette op Roestini. Telkens moest ze de baby verschonen en dan stond Goelarso klaar haar daarmee te helpen.
Het landschap schoof voorbij en eindelijk herkende ze de frisse dalen van de Preanger. Ze begon zacht te neuriën, met Roestini op schoot, keek met vochtige ogen naar buiten en vond zichzelf weer eens sentimenteel. Het was zo raar, je aan een streek te hechten, terwijl al het uitgestrekte land je geboorteland heette. Bandoeng! — en daar stond Soedarmo met Mientje op het perron, de eerste mager, bleek en groezelig, de laatste fors en op haar manier vriendelijk, en in die tussentijd ouder geworden.
Bandoeng — en het stilhouden van het karretje voor een vrij behoorlijk huis, met gekleurd glas in lood in de ramen. Soedarmo opende de deur met een uitnodigend gebaar: „Ons tehuis! Zes lege gesloten vertrekken...."
Soelastri lachte en stapte nieuwsgierig binnen. Het huis was verrassend, maar het was er overal kil en de talrijke hoge ramen maakten het te luchtig, zodat ze even huiverde. Het derde vertrek liep op een terrasje uit, waarboven sappig groene mangga's hingen, die in trossen een overvloedige oogst beloofden. Vanuit het terrasje keek je tegen de hoge muur van het naastliggende huis op; er was verder weinig erf te zien, wat zijn nadeel had, want de kamers bleven op deze manier vrij donker.

„Het zal me wel enige moeite kosten het griezelige gevoel van al die lege vertrekken zelfs op klaarlichte dag van me af te zetten," merkte Soelastri op, en Soedarmo vertelde, hoe hij de vorige nachten hier had doorgebracht.
„Met alle lampen op sliep ik," zei hij, „en ik had altijd maar het gevoel begluurd te worden door onzichtbare ogen, Tri; met het resultaat dat ik nog nooit zo slecht geslapen heb."
Soelastri lachte, maar kon ditzelfde gevoel niet van zich afduwen. De volgende dagen hadden zij geen tijd voor lange gesprekken, want Soelastri moest zelf de kleren wassen, koken en doen wat het huishouden verder vereiste, zodat ze 's avonds vermoeid in bed kroop en de volgende ochtend weer gejaagd aan het dagelijkse werk toog. Soedarmo hielp haar en was voortdurend in haar buurt. Soelastri moest wel merken, hoezeer hij in die tussentijd veranderd was. Geen spoor meer van zijn jongensachtige opgewektheid; deze man was moe en cynisch.
„Alles is veranderd, Tri," zei hij triest. „Mensen, die vroeger in de massa verloren gingen, mogen nu hun mening zeggen. En niemand haalt het in zijn hoofd die mening te verwerpen, of zelfs eraan te twijfelen. Ik voel me werkelijk iemand die in de ruimte schreeuwt voor ideeën, die nu dwaas worden genoemd, omdat ze geen directe resultaten geven. En het gekste is eigenlijk, dat ik me er ongelukkig door voel."
Soelastri antwoordde niet, wist dat hij gelijk had en voelde zich de volgende dagen in eenzelfde bedrukte stemming. En in deze tijd begonnen de eerste echte ruzies in hun leven en hoe had het ook anders gekund, want beiden waren prikkelbaar en nerveus en zagen niets dan ellende op komst. Teleurstellingen elke dag, armoede, met moeite onder een lachje verborgen, ontgoocheling en heftige woordenwisselingen. Het zou al te naar zijn als zij proberen moest deze ellendige tijd te beschrijven; niet alleen naar, maar ook al te eentonig. Er gingen dagen om, dat men niets anders dan rijst at en koffie zonder suiker dronk. „Turkse koffie," noemde Soedarmo dat lachend en hij dronk er gretig van en dan trof het haar toch weer prettig, dat ze mee kon schertsen.
Vijf maanden gingen om en in die korte periode had men het bestaan van de armste proletariërs meegemaakt: vaak bij vrien-

den aangeklopt om de water- of lichtrekening te betalen, Marti's venijnige brieven verdragen, want Marti stuurde gedurende deze maanden plichtmatig een *f* 7,50, hoewel ze ook steeds mopperde dat het nu voor Soelastri langzamerhand tijd was geworden niemand meer lastig te vallen.
Geestelijk gedeprimeerd, lichamelijk afgejakkerd, ontdekte Soelastri na vijf maanden, dat ze jaren ouder was geworden en het gevoel had nooit meer te kunnen lachen. Maar ook deze periode ging voorbij en op een dag....

Soelastri ruimde de schriften op, waarin zij geschreven had. Het was of zij haar herinneringen nu voorgoed daarin had opgesloten.
„Mijn toverboek," zei ze met een glimlach tot Soedarmo, die haar vragend aankeek; zij dacht aan de tovermachten van haar vader en schudde het hoofd bij de gedachte aan Marti's vrees voor *kwalat*.
„Ik weet niet meer wat te schrijven," zei ze in antwoord op Soedarmo's blik. „Wij hebben zo'n ellendige tijd doorgemaakt, en is het nu zoveel beter? — We zijn wat we zijn, misschien zullen we 't blijven, maar.... maar op een morgen heb ik gemerkt dat we elkaar vroeger nooit zó na zijn geweest. Ik heb het toen voor het eerst werkelijk geweten, Dar. Als we anders hadden kunnen leven, waren we nu misschien op een heel ander punt aangekomen."
Het was op een morgen geweest. Roestini was een beetje ziek, zij zelf was, moe van de zorgen die zij het kind in de nacht besteed had, laat wakker geworden; Soedarmo was reeds weg. De zon scheen stralend op de daken die zij door haar raam kon zien, en door de raamlijst ook bewonderde zij de gloeiende oranjekelken die ervan afhingen. Zij voelde zich weer als toen zij zeven of acht jaar was, in het huis van haar vader, toen geen *kwalat* nog dreigde, zij voelde zich weer verbonden aan Marti, die zij misschien innerlijk nooit werkelijk losgelaten had. Maar wat had het leven haar gescheiden, en hoe volkomen verschillend was het bestaan dat ieder zich gekozen had! Soelastri was op het punt zich te vertederen over wat er van de „bourgeoise" kant in haar had kunnen worden, toen zij buiten opeens de bekende voetstappen hoorde, en *wist* dat het goed was dat Soedar-

mo en zij samen waren; en wat haar zo pas had doen glimlachen, deed het ook toen: die dwaze *kwalat*. Zij was hem haastig tegemoet gelopen.
„Roestini is al weer bijna beter, Dar," had ze gezegd. „Kom maar wat bij me. We zijn samen vervloekt dus horen we bij elkaar."
De zon straalde ook uit haar ogen toen ze het zei. En diezelfde zon was ook nu in haar blik, ze voelde het, terwijl ze naar Soedarmo keek. Haar hand schoof de schriften verder weg. Was het voor Indonesië dat ze geschreven had? Wat hadden anderen aan die herinneringen, hoe waar dan ook, en al dachten sommigen dat alles wat waar is, lering inhoudt. Zij gaf op een kleine wilde school les, Soedarmo gaf op een kleine wilde school les. Het was niet groots of heroïsch, maar....
„Je bent vrolijk," zei Soedarmo. „Ja, schei maar uit met schrijven als je vrolijk bent."
„Wat moet je dan maken, als je vrolijk bent, Dar? Koekjes voor Roestini? Zouden de P.I.D. en de Indonesische Vrouwenbeweging het toelaten als ik nu koekjes voor Roestini ging maken?"
„Spot niet," zei hij. „Eens zullen ze je villen en wat dan?"

EINDE.

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY
Los Angeles
This book is DUE on the last date stamped below.

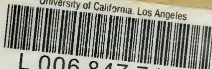

APR 1 9 199

OCT 18 199
JUN 1 6 199

REC'D LD-URL
QL JAN 2 0 1994
APR 1 8 1994

REC'D LD-URL
QL JAN 1 6 1996
APR 1 9 199

30m-7,'68(J1895s4)—C-120

University of California, Los Angeles
L 006 847 741 3

